

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ तारावलीस्तवः ॥

बाहूनेवमुख्यदिविपद्ममौळिरत्र-
नीराजितांघ्रियुगळे मम सन्निधेहि ।
नो चेदिमं तव पदांबुजभक्तियुक्त-
मन्यः क ईष्ट इह रक्षितुमब्धिने माम् ॥ १ ॥

देवित्वदीपपद्मपरागधूली-
लेशायिता ननु पुरन्दरभाग्यलक्ष्मीः ।
तदर्शयच्च विराजति पादयुग्मं
पाकारिमौळिमणिमण्डितमब्धिकन्ये ॥ २ ॥

लोके वरौ जलजकंबुनिधौ सदारौ
लत्पादसेवनाविधिं समवाप्य नित्यं ।
ख्यातिं स्वजातिषु महोन्नतिमाप्तवन्तौ
तत्को न देवि तव पूजनमीहतेन्यः ॥ ३ ॥

नीरं विगाढ सुमहत्तप आभितप्त्वा
निक्षिप्य पादयुगळे तव कामळत्वं ।
प्राप्तं तपःफलमयं जलजानि मात-
स्त्वद्रक्तकान्तिसमतान्दधते ऽब्धिकन्ये ॥ ४ ॥

मातस्त्वदीयवरपादनखा जयन्ति
त्वत्पादरुग्विजितमञ्जकुलं समीक्ष्य ।

स्वान्वर्त्थतां पदनमस्क्रियया ब्रवाप्तुं
पद्मरयः किल समापतितास्तु मन्ये ॥ ५ ॥

स्वर्भूमिस्तुमसमर्पणकैतवेन
मद्वे निधाम गणमप्सरसां सुवर्ण ।
दातृत्वरूपधनभावत्वदतीव हृष्ट-
स्सन्तुष्टये तव ददाति कुसीदरूपम् ॥ ६ ॥

सत्संगतिं समुपगम्य पुरा स्वभूत्यै
सन्मार्गतस्सकलदिग्भृगलोचनेनः ।
चन्द्रो दधाति तव वक्त्रतुलामवाप्तुं
कांक्षत्यतो बहुल्लखेदमुपात्तगर्वात् ॥ ७ ॥

प्रालेयपङ्क्तिकिरणोवहिरक्षिशोभा-
भावत्वं त्ववाप्य हि विमाद्यगि मुग्धबुद्ध्या ।
राजत्यतीव करुणाघृणियुक्तवदास्य-
चन्द्रे गुखाय बहिरान्तरलोचनानाम् ॥ ८ ॥

पादांबुजं हृदि करोमि नमस्तुरेन्द्र-
नीलाभमौलिमणयस्तव यत्र मातः ।
कारुण्यपूरमकरन्दशरीविलोभ-
लोलमधुवृत्तरुचिन्दधते ऽन्धिकन्ये ॥ ९ ॥

काठिन्यवत्यपि नमज्जनमार्दवे च-
त्पादाब्जयुग्ममनिशञ्चरद्विचकन्ये ।

१ पद्मरयः चन्द्राः बाहुल्यवन्तु बहुषु दृश्यते ।

२ भूमिदुःखं कृष्णपक्षे क्षयरूपम् ।

विष्णोर्हृदि प्रकटयत्तदीपह योग्य-
न्नास्माकमित्यश्विनसत्यथ भक्तगेहम् ॥ १० ॥

वृन्दारकास्तव पदानतिमाचरय्य
संप्राप्य निस्तुलपदं स्वमुखानुभूत्यै ।
तत्रापि कल्पतरूपलतले ऽभिपूज्य
त्वामुत्तरोत्तरमुखैकपदं लभन्ते ॥ ११ ॥

रंभोर्वशीप्रमुखवारमुदहनमस्या-
संसक्तगर्भकैतकोकनदाभमीदे ।
यत्सेवया जनानि दीनजनो ऽपि संप-
त्पूर्णां भवत्यतितरां तव पादयुग्मम् ॥ १२ ॥

नीराजितं दिविपदीभरमौलिशोण-
रन्तमदीपनिकरैर्जगतामधीणे ।
पादांबुजं प्रणमितामितभाग्यदायि
बन्दे ऽन्धिये तव कृपाभरितान्तरङ्गे ॥ १३ ॥

त्वत्पादरोचिपि जगत्परितो ऽन्धिकन्ये
भास्वत्यहर्निशमपास्ततमःप्रभावे ।
नूनं रविः प्रथमभूधरगो ऽपि सृष्ट-
स्तद्दृष्टिदोषपरिहारकमात्रमेव ॥ १४ ॥

बालप्रभाकरचयान्कति शारदेन्दु-
संयान्कतीह सृजतीति विलज्जयित्वा ।

१ केशमञ्जु तु गर्भकं द्रव्यमः तत्त इति च प्रत्ययः ।

पादञ्च वक्त्रमपि देवि सदा विधाता
स्वात्मोपगृह्नकृते हि विलीयते ऽञ्जे ॥ १५ ॥

प्राचीनभानुमलजप्रथितप्रवाल-
बन्धूकजेत्रवरपादयुगं भवत्याः ।
तुल्यं जगत्पुष्पमिमे ऽन्धिमुते ऽत्र केन
कुत्रापि नाप्तमरविन्दसदृशनेत्रे ॥ १६ ॥

आच्छादितस्तवपदान्मयूखशोभा
जालोत्करैर्दिनकरा ऽन्धिमुते ततश्च ।
चित्रं मृगाङ्गूरुचयो मलिनप्रकाशः
जाताः कथं पदमहत्प्रमत्तोवदामि ॥ १७ ॥

तन्मन्दहासकिरणप्रसरो ऽङ्गभूत-
जैवात्रकोशकिरणस्फुरकामिनीभिः ।
विन्यस्यते स्तवकवुद्धिमतीभिरेष-
हस्तैर्विलूय मुहुरन्धिमुते वतंसः ॥ १८ ॥

नीरेन्द्रकल्पतरुमूलविनिर्मितेन्द्र-
नीलाभरत्रचयकृत्प्रसुखासनं त्क्षं ।
आसेदुषीमधिकरास्थितचारुकीर-
वाग्विभ्रमोपचितनृप्यदुदाराचितां ॥ १९ ॥

क्षीरांशुधि कमलकोमलपाणिपाद-
शोभामयूखानिकरैर्धृतपद्मरागं ।
आतन्वती गुरुकृपाकालितैरपाङ्ग-
वीचीचयैरमृतसिन्धुमिवानिवृलं ॥ २० ॥

सांक्रामिकैरिवगुणैः पदपङ्कजस्य
कान्त्यातिनीलवदपि प्रथमानकीर्तिं ।
विष्णोर्हृदा कलयतीमतिरोगयुक्त-
न्ध्यायामि चेतसि कृपाभरितान्तरङ्गाम् ॥ २१ ॥

दारिद्र्यभञ्जनकृते जलजासने त्वां
वन्दे कृपां कुरु सुधाब्धिमुते मयीह ।
त्वत्सेवया जगति को ननु सञ्चितार्थ-
संतुष्टीर्भवति नाब्धिमुते वद त्वं ॥ २२ ॥

नैसर्गिकं करतलारुणभावमब्धि-
कन्ये तथाप्यतितरामरुणारुणन्तवं ।
वन्दारुमोहमपपाशविलुटनेन
धत्से ततस्तव तु कापि न जानु हानिः ॥ २३ ॥

त्वदङ्गनीरजविलोचननीलकङ्क-
शोभामयूखनिकरैर्यदि पुष्पवन्ती ।
नेत्रीकृतौ पुरभिदा भजतोविकास-
भावं विचित्रचरितं किमुवर्ण्यते ते ॥ २४ ॥

त्वय्येव भूतिमहिमा त्वयि पालनत्व-
न्त्वय्येव सर्जनविधिर्यदिदामनन्ती ।
तत्सर्वमब्धितनये त्वदपाङ्गधारा-
वीचीकणव्यतिकरेण किलेति मन्ये ॥ २५ ॥

त्वामन्तरेण किमहं शरणं ब्रजामि
दैवं जगज्जननि काञ्चित्दात्रि मातः ।

त्यक्त्वा निरन्तरपनापनजातवृष्टि-

ज्ञांसन्ति किं गिरिसरस्सवदंदु लोकाः ॥ २६ ॥

सारस्वतं प्रथितभूतिमहत्त्वमायु-

र्देर्घ्यश्च पादभजनं तव धीरधीत्वं ।

दीनाय मद्यमधुना विरत त्वयं च

लोके विमुञ्चति हि नार्भकमेव माता ॥ २७ ॥

ओजोवती सरलनिस्तुलवृत्तजातां

शुभ्रांशुहर्षजननीं जननीं रमस्य ।

नारावलीं हृदि कुरुष्व गुधाब्धिजन्ये

हारावलीषु कृपया जगततामधीशे ॥ २८ ॥

ये श्रद्धया पठन्तिमामग्र्यां तारावलीं सदा ।

तेषां लक्ष्मीर्युहे वासं करोति हितकारिणी ॥ २९ ॥

इति नेत्रेलि वैकटरामदैवज्ञ कृतिष्वन्यतमा

तारावलीस्तुतिः संपूर्णा ॥

१ पूर्वतनं विशेषणचतुष्टयं तारावलीषां हारावलीषामप्यन्वेति ॥ तारावलीशब्देन
एवमन्वयमात्रं अत्र ताराणां नक्षत्राणां आवलीं परुष्करित्यप्यवगम्यते ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ विज्ञप्तिः ॥

ताम्रपर्णीनदीतीरे बहुदेवालयान्वितम् ।

कुरुकानामके क्षेत्रे राराजीति महत्तरम् ॥

यत्रावतीर्णो भगवान् वितरन् धनवंलिभम् ।

आदिनाथ इति ख्यातो लक्ष्मीनाथो विराजते ॥

तत्र बाभाति गर्वाणविद्याशाला च काचन ।

पाणिनीयादितन्त्राणि रूढात्रा यस्यामधीयते ॥

तत्र प्राथमिकाचार्यपदमद्याधितिष्ठता ।

मुदा साम्प्रशिवारख्येन कौण्डिन्यान्वयनमना ॥

रामचन्द्रपदाम्भोजवम्भरायितचेतसा ।

देवताविषयाः काश्चिद्रचिताः कृतयो बुधाः ॥

तद्वाचान्नीरसत्वेऽपि प्रतिपाद्यानुभावनः ।

आद्रियन्तां महद्दयस्तामुणाग्राहिभिर्भुवि ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ वरदविनायकस्तुतिः ॥

जानकी ज्ञानिपादाब्जं निधाय हृदि सादरम् ।

कुर्वे वरदविघ्नेशस्तुतिभीषितमिदमेव ॥

त्रिलोक्यां न कोपि प्रणोतुं समीष्टे

गजास्यं प्रयस्यन्नपीष्टपदन्तं ।

महिम्नातमीयेन संश्रयेमाण-

स्तथापिप्रमोदान् कथंचित् स्तवीमि ॥

हृदब्जे मदीये प्रतिष्ठाप्य देवं
 मृडानीतनूजं सुराधीश वंशं ।
 सदानन्दवारिप्रवाहैरमेयै-
 रभिम्बाप्यं भक्त्या समीडे गजास्पम् ॥ १ ॥
 सदाध्यानरूपैस्समन्वैप्रमूने-
 र्मुदा कीर्तयेऽहं विदां ध्येयमूर्तिम् ।
 प्रदातुं सद्यै प्रणम्रेष्टवर्गं
 मदान्ध्यापनोदेऽपि शक्तं जडानाम् ॥ २ ॥
 अलभ्यं किमस्तीह पक्षे वल्लभे
 चतुर्थ्या समाराध्य हैरव्वविश्वम् ।
 यतस्तत्र पूजाविधानेन पूर्वे
 पुमर्थनिशेपानवापन्महान्तः ॥ ३ ॥
 अनाराध्य सर्वे तदीयं पदाब्जं
 समस्तेऽपि कर्मण्यसाफल्यशल्यम् ।
 लभन्तेऽन्तरायपणष्टस्वयन्नाः
 स्वकीयापराभादसंपूर्णकृत्याः ॥ ४ ॥
 जनन्यङ्गदेशे विहर्तुं प्रयातं
 कुमारं समीक्ष्य प्रयाबन गजास्पः ।
 गृहान्यर्थभागे पितृवृक्षसिस्थं
 विभूषाभुजङ्गं जवेनाग्रहीद्यः ॥ ५ ॥
 कुतो वा ममग्राहि भूषात्वयेति
 प्रमोदाज्जनन्याभवान्यानुयुक्तः ।
 तदैवं समाख्यक्तिशोरोऽपि बुध्या
 समालोच्य वाचं ससन्दर्भसाध्वीम् ॥ ६ ॥

इतो भोगिशुग्वाहमारुह्य पार्श्वे
 समायाति तूर्णं मुदा कान्तिकेयः ।
 तदीयो मयूरः क्षुभापीडितोऽयं
 पितृर्भूषणम्मे गिरंदित्यमृताम् ॥ ७ ॥
 इतीमां गिरन्तां वदन्नं गजास्पं
 समन्ताच्च सेवासमायातदैवैः ।
 प्रहासप्रमूनेस्समभ्यर्चमानं
 गृहीत्वानिजाङ्गे शिवान्यक्षिपत्तम् ॥ ८ ॥
 तदा मोदमाना मृडानी नितान्तं
 शिरोयस्य जघ्ना गजेन्द्रास्य भाजः ।
 सदाहं भजे तत्पदाम्भोजयुग्मं
 कृतार्थोभवाभ्यत्र तेनैव नूनम् ॥ ९ ॥
 कलां देहि ममं फलाभिप्रदात्रीं
 स्थिरां देहि भक्तिं गणेशत्वदंग्नीं ।
 श्रियं देहि पूर्णां सतीं देहि गुहिं
 हृदम्भोजकोशे विक्रामं प्रदेहि ॥ १० ॥
 इमं विघ्नराजस्तवं भक्तिपूर्वं
 जनाश्शुद्धचित्ताः पठन्तिशितौघे ।
 सदाभीष्टवर्गं ददात्येव तेषां
 चिदाकाररूपो वदान्योगगणेशः ॥
 आण्डापुरग्रामवासी नाम्ना साम्बन्धितो मुदा ।
 व्यथत वरदेभास्यस्तुतिमिष्टार्थदायिनीम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ शरवणभयपदकम् ॥

रघुकुलमभिदीपं भक्तभानुरूपं

निरसितजनतापं निस्तुल्यसमतापं ।

हृदयनलिनमध्ये रामचन्द्रं वितन्वन्

शरवणभयपदकं साधुहृदयन्तनोमि ॥

शर्वास्य कैरवकपर्वामृतांशुममर्षायमानशिखिनं

सर्वाधिकं प्रणतं गुर्वीकृतिं हृदयगर्वापनोदं निपुणम् ।

दुर्वाङ्कुरमणयिपूर्वाञ्चितं विनयस्वर्दानिद्रमनिशं

दुर्वारदर्पभरचर्वाति मोदभृतमर्वागहं गुहमये ॥ १ ॥

राकाशशङ्कशतनीकाशवक्तधरमेकान्ततो गुहमहं

नाकाधिराजमुखलोकाधिराल्लवृषपाकाचदिव्यवपुषम् ।

मूकानपीह बहु वाकाविधातुमधिककारशक्तिभरितं

केकानिनादिरथमेकाग्रशीर्विनतशोकापहं हृदिभजे ॥ २ ॥

वन्दारु देवमुखकन्दायितांघ्रिनतवृन्दावनैकनिरतं

नन्दानिरेककृतवृन्दारकेन्द्रनुतिसन्दानितस्वहृदयम् ।

खिन्द नभक्तजननिन्दापवादगणभिन्दानभूरिकरुणं

वन्दामहे गुहममन्दादरेण फलसन्दायकं श्रितवताम् ॥ ३ ॥

णत्वाङ्कितोलसति सत्वाकृते सकलतत्त्वात्मकस्तवमनु-

र्थत्वायमन्तरिहभित्वात्मवन्धमनत्वां प्रयाति सुकृती ।

नत्वार्थये तमय तुत्वा सदापहिमवन्त्वाद्विशाखसदयं

हन्वाशु मासक्रममत्वादिदोषमापि गत्वाधियं विहरताम् ॥ ४ ॥

भागवतप्रितमयूराकृतिं बहतिशोऽरातिरत्र गुहते

घोरानपि त्वमिहशूराहन्नामितसागनहो निशिचरान ।

पारानिगामि गुणवाराशिमाशुस्रमहारार्चितं दिविषदां

मारारिपुत्रहृदि नीरागिभिर्विष्टुतपाराधये तवपदम् ॥ ५ ॥

वासाय शङ्करविलासाभिवर्धकघृणासारतेऽस्तु हृदयं

दासायिताम्बुजविकासांघ्रिपुग्मगुहभासा तिरस्कृतरवे ।

कासारशोभिमधुमासारविन्दसमहासाभिरामवदनो

नासाग्रदत्तनयनासाद्यमानदृढशीसारतां वितरमे ॥ ६ ॥

एताम्भवायुनिधिपातादतीव चिरभीतानुतप्तमनसां

पातान्मिक्कानुतिमपेताशसाधुभिरधीतां पठन्तिध्रुविये ।

त्राता गिम्प्रवरजातात्मजाभिमत शीतावलोकाविधिना

पूताश्च ते हृदयवीतानुरागमुनिगीतामुदं विदधते ॥ ७ ॥

शरकाननजन्मानं वरदानौत्सुक्यवन्तमधिकृत्य ।

वेङ्कटरमणप्रीत्यैरचितास्तुतिरस्तु साम्बशिवनाम्ना ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ श्रीमन्नामगिरीश्वरीस्तुतिः ॥

श्रीमन्नामगिरीश्वरीनुतिमिमां कर्तुं यतो मामिका

जिह्वावाञ्छति लौकिकोक्तिनिबहः क्रिष्टा च दुष्टा मुहुः ।

तस्माद्धन्यतमेयमथसहसाभ्यादेवसापावनी

प्याप्यापारकृपं त्रिलोकाजननी वीक्षाविशेषात्करम् ॥

मातस्ते महिमानमादिकवयो वाल्मीकिमुक्याधिरं

सर्वं वर्णयितुं मुनीन्द्रचरणाः नालम्बभूतुः क्षितां ।

एवञ्चेदितरे नरानिपुणतां दध्युः कथं तद्विधा

वात्मानं कृतकृत्यतां गमयितुं स्तुत्यातवेहे शिवे ॥ १ ॥

शक्रादित्य कृशानुमारुतमुखा देवास्समस्ता अपि

तत्तत्कर्मसु कौशलं विदधते कारुण्यलेशेनने ।

भासन्ते सकलाः पदार्थनिवहास्त्वद्भासिता भूतले
 मातस्तावकमेव वैभवमिदं सर्वं समुज्जृम्भते ॥ २ ॥
 वेधासृष्टिविधौ गदाभृदवने मृत्युञ्जयस्संहता
 प्रागल्भ्यं दधतीहशक्तिमपरामालम्बमानास्तव ।
 किंवानल्पविजल्पनेन तृणमप्याकम्पितुं लघुहो
 नेष्टेकिञ्चिदपीहलोकजननीं त्वामन्नरेणासितौ ॥ ३ ॥
 मातस्त्वचरणारविन्दयुगलं नन्तुं महान्तश्चिरा-
 दागत्यात्रवसन्ति ये सुकृतिनखैलोक्यनाथे मुदा ।
 तेषां शीर्षमनेकजन्ममुकृतप्राप्यैः परं पांशुभि-
 स्त्वं पूतीकुरूपे त्वदीयपदगैरिन्द्रादिदेवार्थितैः ॥ ४ ॥
 चेतस्त्वं द्रविणाशयाश्रुविसतां सङ्गं त्यजत्सर्वदा
 किं राजानमुपेत्य दुर्भटचर्यवीतं मुदालिङ्गितम् ।
 किं तृष्णासि तावता किमुफलं स्यात्तेपरं किल्बिषं
 तस्माद्यर्थमिदं विचिन्तय सदा श्रीनामगिर्यम्बिकाम् ॥ ५ ॥
 भूपालाश्रुवनेकृतादिपुण्येष्वासंस्त्रिपुष्पाक्तनाः
 श्रीमत्पूरुमहावल्लिप्रभ्रतयो वादान्यकं विभ्रतः ।
 काले ये ममये तु तादृशमहीपालांस्तियः कोपि वा
 तत्तेषां हिदिदृक्षयालमधुना सेवस्वचेतोऽम्बिकाम् ॥ ६ ॥
 आर्यास्सेवध्वम्भामखिलजनपनो वांछितार्थप्रदात्री
 मीश्वित्री सर्वभूतां त्रिभुवनजननी राजराजेश्वरीन्तां ।
 संसारारण्यभूमावचिररुचिमिवाभासमानां हि भुक्तिं
 भोक्तुं किं यूयमत्रभ्रमथवतवतस्त्वस्तिनेवह किञ्चित् ॥ ७ ॥
 लक्ष्मीः क्षीराम्बुराशेरिहवसन्तिजुषो मानवान्मानयन्ती
 सर्वान्दीनानिहत्यानवितुमवतारात्रभूमावितीदं ।

आस्माकं भाग्यमेव प्रणमतजननी पादयुग्मेऽविजम्बं
 लब्धं कोवा विजयाभिधिमिहविधिना पूरुषो भूतलेऽस्मिन् ॥
 भावक्तीमम्बयस्मात्रिदशपरिपदागीयमानां सुकीर्तिं
 ध्रुत्वा नागास्समस्ता निग्वथिकमुखार्थीनतामीलितासाः ।
 नैजं चक्षुश्श्रुतित्वं हतविधिविहितं विघ्नितानन्दधारं
 गर्हन्त तत्त्वमेपाभवसि निरुपमाक्षीरचाराशिकन्ये ॥ ९ ॥
 यामाश्रित्य प्रकृत्यामुहृदयसुलभां साधवांमालत्रीयान्
 प्राप्योत्तुङ्गानपाङ्गाननवधिकरुणा वारिपूरोत्तरङ्गान् ।
 तादात्म्याच्चक्रपाणेनिरतिशयचिदानन्दसान्द्राभवन्ति
 सेवे पद्मालयान्तां श्रितनिजजनताभीष्टसन्तानवल्लीम् ॥ १० ॥
 एतां लक्ष्मीस्तुतिं ये प्रतिदिनमवनावामनन्ति प्रसन्नां
 ध्यात्वा कन्यामनन्यां कलशजलनिधेराश्रितेच्छावदान्याम् ।
 तेषां संसारचक्रभ्रमणजमचिरान्वेतमुत्सार्यदूरात्
 नित्यानन्दानुभूतिं वितरति कमला वत्सलाभक्तिमत्सु ॥
 साम्बेनरचितं ग्रन्थमिममङ्गीकरोतु सः ।
 वेङ्कटाद्रौ वसन् विष्णुर्भगवान् रघुनन्दनः ॥

॥ श्रीरम्भु ॥

॥ श्रीमद्रामतोटकदशकम् ॥

श्रितत्राणप्रवीणन्तं चरणं शरणङ्गतं ।
 सीतापतेः प्रसादाय दशकेन स्तवीयितम् ॥
 शरणागतवत्सल दाशरथे करुणावरुणालय पालय मां ।
 सततं पतितं विपदम्बुनिधौ रघुवीरसमृद्धरामचिरात् ॥ १ ॥

अमरीशवरीमन्त्रलाञ्छ शिलां विहगं निजसत्पदगं कृपया ।
 कृतवा निहयस्तवनस्य विभो सुकरं नभवेक्तिमुकर्मभृति ॥ २ ॥
 बहुजन्मकृतापिहमूर्तिमती सुकृतालिमहो निगदन्ति सताम् ।
 अवनौ भुवनाववनस्य कृते रघुवंशभवं यमहन्तमये ॥ ३ ॥
 मुनिमानसमानसहंसमिमं क्षितिजाननवारिजभानुरुचिम् ।
 दशकन्धरभूधरपक्षपवि रघुपुङ्गवमाकलये हृदये ॥ ४ ॥
 असुरादिन निर्जररक्षकते करुणानिपतेन्मयिरामकदा ।
 चतुरास्यमुखादिविदेवततिः पदयोः पतितानवयाचनित्याम् ॥
 हरचापभिदातव राममृदं हृदयेयमिनामननोत्सहमा ।
 द्वियमप्यवनीमवतां रजनीचरवंशभुवां भुविभूरिभियम् ॥ ६ ॥
 अखिलागमवेद्यमनन्तगुणं कलशास्त्रुतिभौ सततं शयितम् ।
 कमलासनयाकृतवाममधुं मुखैरिणमातनवै हृदये ॥ ७ ॥
 नमताममितां दहने ममतामनुतामरङ्गिरते च सताम् ।
 इनवंशसमुद्भवकुञ्जरते नमनाजिरियं भवतादनया ॥ ८ ॥
 सकृदेव पदेहदि राघवते सुकृतीकुहतेय इहातिमुदा ।
 भवमागगचक्रमणं विजहत्सहसावचसामधिपो भवति ॥ ९ ॥
 रघुवंशमुधाम्बुधिचन्द्रमस रमणीयतनुं रचये हृदये ।
 रमतां कृपया मम चित्तग्रहो रमयाजनकान्मजयासचिरम् ॥ १० ॥
 इति रामनुतिं भुविमेमनुजाः स्थिरभक्तिभूतो ध्रुवतेऽनुदिनम् ।
 न च ते दधने भवरागभयं दयया रघुनन्दनसम्भवया ॥

श्रीमन्मदीयकुलदैवतवेङ्कटश

पादारविन्दमकरन्दरसानुसिक्तम् ।

चित्तं समर्पयति तोटकवृत्तकुप्तं

श्रीरामचन्द्रदशकं मम तत्पदाब्जे ॥

॥ किराताष्टकम् ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

यस्येतपिशाचभूतनिवहा दुःखप्रदाभीषणा
 वाधन्ते नरशोणितोत्सुकधियो ये मां रिपुप्रेरिताः ।
 चापज्यानिनदैस्वमीशसकलान् संहृत्य दुष्टग्रान्
 गौरीशात्मजदैवतेष्वकिराताकार संरक्ष माम् ॥ ६ ॥
 द्रोष्ठुं ये निरतास्त्वदीयपदपञ्चैकान्तभक्ताय मे
 मायाच्छन्नकलेवराश्च विपदानाद्यैस्सदाकर्मभिः ।
 वश्यस्तम्भनपारणाद्यकुशलप्रारम्भदक्षानरीन्
 दुष्टान् संहर देवदेवशवराकारभिलोकेष्वर ॥ ७ ॥
 तन्वाया मनसा गिरापि सततं दोषश्चिकीर्षन्त्यलं
 त्वत्पादपणनस्य मे निरपराधस्यापि ये मानुषाः ।
 सर्वान्नाशय तान गिरीशसुत मे तापत्रयौघानपि
 त्वामेकं शवराकृतेष्वपहरन्नाथं प्रपन्नोऽस्म्यहम् ॥ ८ ॥
 कष्टं राजभटैस्सदापि पविभूतोऽहं खलैर्वैरिभिः
 श्रान्त्यैर्वीरैर्विषज्जलनिरी मग्नेतिस्म दुःखानुरः ।
 हाहा किङ्कर वै विभो शवरोपन्तनामभीष्टमदं
 वन्देऽहं परदैवते कुष्कृपात्रायार्तचन्यो मयि ॥ ९ ॥
 स्तोत्रं यः प्रजपेन्प्राज्ञान्तकरणो नित्यं किराताष्टकं
 मक्षिप्तं वशयान करोति तृपतीन् आवर्द्धयैवानपि ।
 संहृत्यान्मविरोधिकान्गालजनान्दुष्टग्रानप्यसौ
 यात्यन्ते यमदूतर्षातिरहितो दिव्यां तति शश्वतीम् ॥
 इति किराताष्टकम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीतोदाद्रिनाथो विजयते ॥

॥ चक्रवर्तिजयम् ॥

तोदाद्रीशः श्रीपतिस्सद्गुणाढ्यो

वेदान्तेज्यो ब्रह्मरुद्रेन्द्रवन्द्यः ।

पादाम्भोजा सङ्गिनामिष्टदाता

मोदाहतामिष्टमद्यास्मदीयम् ॥ १ ॥

वानाद्रिभटनाथारूप मुनीशानामनुज्ञया ।

चक्रवर्तिजयं कुर्वे ज्ञापकाय सदा सताम् ॥ २ ॥

विक्टोरिया जननभूम्यवनादिदृत्तं

श्रीवज्रज्ज्विलिनिमित्तकृते मदीये ।

पद्मप्रबन्धमुपपादितमत्र वक्ष्ये

तज्ज्येष्ठपुत्रतृपतेर्जननादिदृत्तम् ॥ ३ ॥

नवनिधिपरिपुष्टा नैगमभेतजुष्टा

ष्टशिवरत्नविष्टा पूःपुरोर्वीप्रकृष्टा ।

विधिवहुमतिष्टा यालकाख्या विशिष्टा

नरपतिवसतीष्टा लण्डनित्यस्ति दृष्टा ॥ ४ ॥

येद्देवैस्सेवन्संज्ञनृपस्सभाति

तस्यामभूयोऽग्रचसुतो हि राज्याः ।

विक्टोरियायाः कविदीपवर्षे (१८४१)

नवम्बराख्ये नवमेऽद्विमासे ॥ ५ ॥

शैशवात्मभृतिविक्रममुख्ये स्सद्गुणैस्स्वजननीमनुकुर्वन् ।

राष्ट्रभारभरणार्थमकार्षीन्नीतिशास्त्रविविधायुतशिक्षाम् ॥ ६ ॥

एवं कुर्वन्पौवनं प्राप्नुवन् स-

मिन्साःप्वेस्तिस्त्वाख्यया भासमानः ।

डेन्मार्गेशाधीशपुत्रीं विवाहा-

ल्लुसान्द्राख्यां स्वानुरूपां मुमोद ॥ ७ ॥

काले याते धीरो नीतिज्ञो विनयवांश्च कल्पाढ्यः ।

निजमातृवत्पतीतः कारणतुल्यं किलास्ति धुविकार्यम् ॥

क्रमात्तमात्मजं क्षमाश्रमादिमानिनं

क्षमाश्रमासुराभरादरादराभरार्हविक्रमम् ।

मुमेधसा पुरोधसावधाय बुद्धिदृढकैस्स-

यौवनन्तु यौवराज्यपूर्वहं व्यधाद्वयम् ॥ ९ ॥

रक्षायापतिचतुरो नयास्तवता

शिक्षार्हः कपटनृपारिमण्डलस्य ।

पारिलम्पेण्डिति विलसन् महासभायां

येद्देवर्द्ध भूपतिरधिपः कृतस्सुराक्षया ॥ १० ॥

यौवराज्ये धुरं सेवहन्सप्रभू

रञ्जयन् स्वप्रजाभञ्जयन्विद्विषः ।

पालयन्मेदिनीं लीलयात्युज्ज्वलं

श्रेयएत्याहरत् स्वीयमातुःश्रमम् ॥ ११ ॥

सर्वकार्ये भरं निर्वहन्मेदिनी

रक्षणोऽसौ यथाध्यक्षतामाविशत् ।

चक्रवर्तिप्रमाक्रम्य राज्ञां स्थितं

राज्यलक्ष्मीः प्रभौ पूज्य एवोत्सुका ॥ १२ ॥

अष्टाशापतिदिव्यमूर्तिष्वकलैस्सष्टात्मकोऽसौ प्रभुः

पृष्टाज्ञो नवयौवनोत्कटमदो हृष्टान्तरज्ञो युधि ।

दुष्टान् क्लिष्टपुत्रजान् भुजबलात् कष्टावहान् ध्वंसयन्

नष्टां क्षमामकरोद्दृशां जनचयैस्स्पष्टान्तयाष्टापदैः ॥ १३ ॥

विक्टोरियायाः परतोऽत्रास्या
 येद्वेदेप्रभुं वृद्धिपतिं मसिदे ।
 गष्टेऽभिपिक्तं नवमं प्रह्विचागस्त्
 मासेऽपि राशोधिक (१९०२) वत्सरेऽधुः ॥ १४ ॥
 हरीन्द्रांगिभक्तिमान् गुरुत्तरीकृतासने
 किरीटधारणे तदाधरीकृतासिलमङ्गः ।
 दरीकृतस्मितास्यसुन्दरीयुतस्स्वतेजसा
 गिरीन्द्रश्रङ्गे यथा हरीशयुग्ममावभौ ॥ १५ ॥
 धर्मजाताश्रमां भीमसेनानुगतउज्ज्वलः ।
 श्वेतबाहस्तदाजिष्णुर्भानि साक्षात्किरीटयमौ ॥ १६ ॥
 चण्डस्वांशुचयप्रभाकरमहामण्डलपुमान्तोज्ज्वल-
 ण्डानन्तपताकहर्म्यनिकरे लण्डन महापट्टणे ।
 पण्डाचारुणिविष्टरे धरणिभृत् पण्डास्थिते सम्भ्रम-
 रण्डाधीशतया प्रभोर्तृपक्षैः पट्टाभिपेकः कृतः ॥ १७ ॥
 मनुयात्रवल्वयक पराशरोदिता-
 स्मृतयो निजाम्लपरिभाषया कृताः ।
 विषयेषु सत्र गदितोऽर्थसंग्रह-
 स्तनुशिक्षणञ्च नियमेन कल्प्यते ॥ १८ ॥
 धर्मात् स्यात् पापहानिस्तदपि बहुफले शाश्वते पूर्वधर्म
 त्राणादेतद्विदित्वा विविधमततृपैः पूर्वकैस्त्वानुगुण्यात् ।
 कृत्स्नान् क्षेत्रार्थरूपान् बहुगुरुमतसत्रादिदैवालयै-
 भ्यः पूर्णान्नान्विधत्तेऽनुपममहिमको धार्मिकोऽसौ महीशः ॥ १९ ॥
 आरोग्यं दीर्घायुस्सन्ततिसम्पत्कलायशो विभवाः ।
 धर्मतृप्त्यैधनते धर्मं सर्वं प्रतिष्ठितं यस्मात् ॥ २० ॥

राजते स्वयमात्मीयान् यस्माद्रक्षयति प्रभुः ।
 तस्मादुभयतोऽस्मिन् पर्याप्ता राजता भुवि ॥ २१ ॥
 भूदारवाश्रामुस्तायामसकीडा रथेष्वलम् ।
 दुर्वलिग्रहणं विष्णु कथायां मत्तता गजे ॥ २२ ॥
 उद्धृत्ता कान्यएव ज्याभङ्गोऽरिशरासने ।
 पक्षपातः खगेष्वेव पट्टाज्ये परतो न हि ॥ २३ ॥
 शति गतवति काले भोग्यतोऽस्मत्पुत्राभ्यात्
 पयसि च मधुष्टिर्मरुवद्रवद्रष्टिः ।
 इह भवति सुराज्ञच्छक्रादपट्टवन्ध
 क्षणइति विचरन्ती काप्यसौ किं वदन्ती ॥ २४ ॥
 दुर्गे युदुर्योधनकोऽदाद्यमुनान्ते
 पार्थायेन्द्रप्रस्थमभूत्तत्पुरमत्र ।
 हर्योज्ञाया धर्मसुतोऽस्यास्मि च वंश्या
 नीत्याशासन् क्ष्मात्रु नभाप्पूर्वमहीशाः ॥ २५ ॥
 वा पुरीन्द्रतदनाम्रयभूत्पुरा धर्मजातरुचिरा वनोदया ।
 सास्ति हिल्यभिहितार्कजातटे धर्मजातरुचिरावनोदया ॥ २६ ॥
 विक्टोरियाया अपि चक्रवर्ति
 पट्टाभिपेकोऽपि विष्टिपुर्यान् ।
 तथात्र राज्ञः क्रियतेऽद्यभूष-
 स्तचक्रवर्त्योदयपट्टवन्धः ॥ २७ ॥
 भूभृन्नायमहोत्सवाय निरिवैस्सार्थर्महीभृत्कुलै-
 रागन्तव्यमित्रीरिते सति वयं तादृग्निधाइत्यगाः ।
 कैलासः कनकाचलो हिमगिरिश्चाग्रे मटार्थाः पुरे
 तस्यूरजद्विरण्यगैरिकलसद्राजोपकार्याच्छलात् ॥ २८ ॥

विविधवर्णचलांशुककेतुभिर्मकरतोरणचारुवितानकैः ।

कदलिकाक्रमुकादिमसम्भ्रमैर्नवविभाजनि तन्मगरन्तदा ॥ २९ ॥

परश्वभो भावी स तु बहुमतोऽस्मत्प्रभुमहो

मुक्तं यामो दिङ्घीपुरमिति नृपाज्ञापरवशाः ।

परे भूपास्वस्वोपहितविरुदाङ्गाः परिजने-

र्गैर्जैरश्वैर्धैः परिवृततलास्तपुरमगुः ॥ ३० ॥

सितिमण्डलेश्वर वितीर्णचिह्नैः

परिचिहिताः प्रभुनृपाः परश्चतम् ।

विभवानुरूप मुपलालितोत्सवा

व्यरुचन्विचित्र शुभवर्षभूषणाः ॥ ३१ ॥

तपनीयमयैर्महाहरजैः कवचोष्णीषकिरीटकङ्कणाद्यैः ।

उडुभासुरमौक्तिकाव्यहारैश्शुभे भूपकुलं मियोधिकाभम् ॥ ३२ ॥

चतुरङ्गबलैर्नृपप्रभूणां जनताद्यैरितरैर्निरन्तरेऽस्मिन् ।

नगरे विशिखादिचत्वरेऽभूदनवैश्वैव धरागता नृपांसम् ॥ ३३ ॥

बहुभिर्जनराशिभिःपुरे निषिद्धे सौधगता बधुवराः ।

नृपसेवनतो विमानिनोऽस्परसश्चागुरिहेति मेनिरे ॥ ३४ ॥

राजाभिषेकादन्यर्थं शुभकृद्गतरे प्रभोः ।

चापमासेऽष्टादशाहं चक्रेशाखातोत्सवः कृतः ॥ ३५ ॥

गानैर्धन्ये (१९०३) ऽब्देगुरोर्वाारआद्ये-

मास्याद्याहे दिङ्घिपुर्या मुराङ्गः ।

येह्वेर्दे नाम्नश्चेन्दिया चक्रवर्ती

श्लाघ्याभिरुया पट्टबन्धोत्सवोऽभूत् ॥ ३६ ॥

आस्तेऽखिलक्ष्मानृपहस्तगानृपो

ऽत्राज्ञात्मनाज्ञामतिभूस्वायतः ।

विष्ण्वंशता भूपगता तदंशता

मन्त्रिण्यतो मन्त्रयकृतप्रतिप्रभुः ॥ ३७ ॥

अष्टापदमणिपुष्टाद्भुतपुरप्रप्रावधि विधिमृष्टारिबलमहिमण्डली-
शिखरखण्डभूरुचिरमण्डनोल्लसति लण्डनारूपपुरवरउदधिदहनतर-
णिसमवित नियतमहिमनि बसत उदयिनः । धृष्टस्थिरतरराष्ट्रप्रभु-
वरवृष्टिङ्कुलभव येह्वेर्दे सितिपतिशेखरस्य धृतलेखनायकमयूख-
शङ्खमुखलेखनस्य गनधिक (१९०३) शरादि जनवरिमुखदिन इन-
पदगतगृहनिगमनिकरजुषि । मल्यादिमवहुबल्यादृततर कुल्याहित-
रुचि दिल्यां पुरि परिकर्शितारिसुविमर्शवान् धरणिकास्तस्यपोऽति-
धनकर्मनाख्य उपनृपतिरथनिजनिजमननिहितनिरवधिधन नृपति-
शतपरिवृतः । स्वर्मान्यशुभसुधर्माभसदसि धर्मात्मजगतभर्मासन उरु-
विक्रमाजितसुचक्रवालनृपतिक्रमार्ह गुरुचक्रवर्तिपदपादित मणिमय-
मकुटधृतिमहिमकृतबहुमहिततत विभवशतैः ॥ ३८ ॥

श्रीमान् लार्ह कर्मनाख्यः प्रतिनिधिरधिपस्येन्दियाध्यक्षभूतो

द्यूगः ए कानादभिरुयः सितिभृद्वरजोलण्डनुव्या इहेतः ।

तत्पश्चात् पट्टिभूपा अपिबहुकरदाः पृष्टतोन्त्येप्पमात्या-

नागारुदाश्च दिल्यां पुरि बहुविभर्षाद्योपैर्विचरुः ॥ ३९ ॥

प्रविश्य बहुमानतः प्रतिनिधिप्रधाना अमी

मयाहतसभान्तरे जितसुधर्मणि श्लाघिते ।

युधिष्ठिरपरिष्ठिते कनकरत्नसिंहासने

ससम्भ्रममहैर्व्यधुः प्रभुमयेन्दियाचक्रपम् ॥ ४० ॥

धर्मात्मजेति निजशर्मावसत् सुकृतकर्माद्यदिल्यभिहिते

धर्माभिहृदिपुलहस्याङ्कुलीकृत स्वर्मान्तरे हरितटे ।

स्वर्मानितेऽत्रमयनिर्माणवत्सदसि धर्मासनेऽग्रचनृपवत्

दुर्मानहारिणि शुभोर्मावसां प्रतिनिधिर्मानितो नृपशतैः ॥ ४१ ॥

सुरपतिं वसतो मरुतो गुरु रघुपतिश्च वसिष्ठमुत्तानृपाः ।

अभिपिबुश्वरुत्तुर्बलान्विताः प्रभुमिमश्च तथायुतभूमिपाः ॥ ४२ ॥

दुन्दुभ्याद्यैर्वायैरुत्तमनृत्तैः प्रभूतगीर्तिश्च ।

अन्यादृशविन्यासो ऽन्यसीणामिच्छूर्णवाणगणैः ॥ ४३ ॥

धरण्या सर्वत्रोज्ज्वलबहुलदीपावलिशतै

र्हताभेनस्रत्रग्रहनिकरके तत्र रजनौ ।

धराभूतशुक्तं विषदिह शचीन्द्रौ आधिगता-

बलम्सान्द्रा येद्देवैर् कुशलतनुतां भूम्यवनतः ॥ ४४ ॥

प्रयुलगभीरभूतनलिकध्वनयां ऽध्वगता

दिशि विदिशीममादुरवनीश शुभमभवम् ।

भ्रमदसिताभ्रमण्डलमतीत्य च वाणगणा

दहनमयोदयाः पटपटध्वनयस्त्रिदिवे ॥ ४५ ॥

भीमपुरस्तरैरवरजैर् जगदपि च जपन्

भूरि वितीर्य चादृतधनं बहु विबुधजनतये ।

अद्भुतराजसूयकमखं चरति यममुत्कुरूपे

डिलिपुरी यथास्ति च तथाघनृपवरमहे ॥ ४६ ॥

तदा तत्र पुर्या यत्रासीद्विशेषः कदा कुत्रचार्सा नदष्टः ध्रुतश्च ।

तदुक्तौ न शक्तिर्ममास्तेफणीशस्मदत्तास्यतद्युग्मजिह्वायुतोऽलम् ॥

तत्र पुरश्चाम सफलागमसद्विजराजकालिरवगम्या ।

भाति वनश्चामसफलागमसद्विजराजकालिरवगम्या ॥ ४८ ॥

पूर्वं क्षोण्यां भरतशकले पाण्ड्यचोलाङ्गपूर्वाः

पटपश्चाद्वह्नुलविपयाः खण्डशो भिन्नभिन्नाः ।

निर्मित्यैतान्निखिलविपयान्निस्सर्पजैकराज्ये

सेव्यश्रीमानपि नृपशतैरेम्परा पिन्दियास्ते ॥ ४९ ॥

यदुरुप्रतापदहनान्पराजितो विषयाद्गृहिर्भावितुमातुरो रविः ।

झटितिप्रधावितहयोऽप्यनीश्वरस्ततत् सहस्रकरएति यत्पदम् ॥

॥ चक्रवर्तिजयम् ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

श्वेतामृतप्रभः पूर्णकल्योराजातिरञ्जकः ।

यथा दिव्यकण्वास्ते तथासी भुवि निर्मितः ॥ ५१ ॥

त्यक्त्वा जनाः स्वे राजानं सितिचक्रेऽनृतापदम् ।

अथाद्रियन्ते राजानं सितिचक्रेऽनृतापदम् ॥ ५२ ॥

श्वेतोऽपि कृष्णानुरक्तस्मशितोऽपि सुचक्रभृत् ।

अपिक्ष्माभृन्पसपाती येद्देवैर् सप्तमरादसौ ॥ ५३ ॥

श्रीमांश्चक्रधरोलोक रक्षको भूमिनायकः ।

विष्णुरेवास्ति येद्देवैर् यन्नाविष्णुः पृथिवीपतिः ॥ ५४ ॥

मन्ये चन्द्रमिवामलं समधिगं खलन्सुकीर्तिं भुवि

प्रत्याक्रम्य धनादिकं प्रमथनादाकृष्टराजन्यकम् ।

रसावर्धितचर्चिकाश्च महिषीमेनौ व्यपायक्षये

येद्द्वर्णाममहाप्रभुंचरमथा विष्णवंशकं भूतये ॥ ५५ ॥

राज्येऽस्मिन् बहवो लसन्ति हि मठास्सन्नाणि दैवालय-

स्तेभ्यो भूमिनिबन्धनादिमधिकं दत्त्वा सुदापात्यसौ ।

तेष्वेतद्बहुपुण्यभाजनमहो तोदाद्रिनामस्थलं

तत्रास्ते भगवान् श्रितावनपरस्तोदाद्रिनाथो हरिः ॥ ५६ ॥

पाण्ड्यभुवि ताम्रवर्ण्या दक्षिणभागे द्विपोजनेऽन्येनत् ।

क्षेत्रं कन्याम्भोधैर्वायव्यं च त्रिपोजनतः ॥ ५७ ॥

क्षेत्रेऽस्त्यत्र मटारामजननभूः पूर्वार्थवशात्तुगः

श्रीवानाचलयोगिनां गुणवतां क्षोणीशुक्लां सताम् ।

राजल्यत्र परम्परातभगवच्छ्रीकार्यनिष्ठस्सदा
 श्रीभट्टेश्वरनामको मुनिवरश्चान्तो महात्मा सुधीः ॥५८॥
 स्वयं व्यक्ते तोदाय्यभिहिततले श्रीमतिमठे
 चतुर्विंशे पट्टे स जयति हि भट्टेशमुनिनाम् ।
 श्रियो जन्मस्थानं वसतिमपि कीर्तिश्रुतपदं
 विरक्ते विद्याया विहिततलमाहुर्यमखिलाः ॥५९॥
 देवालयस्य यद्रोष्यं राजगेहे प्रदीयते ।
 तस्याधिकसहस्रेभ्यः क्रियन्ते ह्युत्सवादयः ॥६०॥
 मठस्य यद्भूमिनिबन्धजातं प्राप्तं तदुद्धृतफलंस्तथायैः ।
 शिष्यापितैर्भूसुरपूर्वकाणां भुक्त्वादिधर्मो बहुरपतेऽत्र ॥६१॥
 धुनिधननिगमान्तवर्कपूर्वं धुतरसविन्ध्यउदारभागतेभ्यः ।
 मुनिवर इह पण्डितेभ्य उच्चैरनुगुणमर्थमयाविकादि दत्ते ॥६२॥
 अस्तां विस्तरेण । प्रकृतायोऽधिक्रियतान्नाम् ॥
 इदानीं तु अश्वादिबल धूतारिविश्वाधीशाभिषेचने ।
 विश्वादिशाधिमुनिना विश्वासादिदेमाहृतम् ॥६३॥
 रंभाः परं भातुकृपा निशङ्काः ध्वजाश्च साध्व्यमुवीथिकामु ।
 रङ्गाचलिर्मागलिकास्तुलिङ्गा तदा निदध्वानगभीरभेरी ॥६४॥
 तैलक्षीरोदकपरिमलद्रव्यजातौपथार्थौ
 स्तोदाद्रीशं सह कमलया सोऽभिषिच्यार्यवर्यः ।
 पुनैर्वस्त्राभरण निकरैर्भूषयित्वाद्यप्रभैः-
 स्तस्यैवेयं रकुरत महं साधुसन्नाम्नहाहे ॥६५॥

वानाद्रिस्थलवासि विप्रामुखसन्धानाप्रभूणां तथादीना-
 नामपि चान्नदानं प्रत्येयं मानादिकं कल्पितम् ।
 आनाकोज्ज्वलकीर्तिनार्यमुनिना ज्ञानाधिकश्रेयसा
 भूनाथस्य महाभिषेकसमये पीनातिविश्वासतः ॥६६॥
 देवालये गुरुमठे चन्द्रेषु गृहेषु च ।
 रथ्यासु राजभयनेऽस्त्युज्ज्वला दीपिकाः कृताः ॥६७॥
 गीतमुनृत्तैर्वाद्यनिनादै रज्ज्वलदाणालीनलिकोत्थैः ।
 घोषविशेषै स्संभ्रमजातैः पौरजनैर्विर्मोदमवापे ॥६८॥
 एतत्सर्वं क्षणिकममुना नालमेवं विदित्वा
 योगीशास्यां पुरि नृपयशश्चाश्वत्थापकाय ।
 श्रीमद्विष्ण्वालय मुखतले तोरणद्वारमुख्ये
 बिह्नं नृनं प्रभुमहदिने कर्तुमारभ्यते हि ॥६९॥
 गीर्वाणनागराभ्रद्रविडांग्लेयादि वर्णभाषारूपैः ।
 पुस्तकजातैः पुष्टा पुस्तकशाला क्रियत सह सदुपकृतये ॥७०॥
 महाधहरणसम ध्रुतनिशूढ सारार्थ युक्सवर्ण-
 निधिकोशसञ्चवनमाहृतं सज्जनैः ।
 नृपोत्सवदिने तदा पुर इहाद्यचारभ्यते
 सदा क्षरनिधिर्हिनः करगतरो नृपानुग्रहात् ॥७१॥
 राडभिषेक ज्ञापक हेतोर्भट्टवरारव्य श्रीमुनिकल्प्यौ ।
 पुस्तकशाला तोरणमार्थौ यौ तदुदन्तस्याहुपरिष्ठात् ॥७२॥
 तद्वज्रजुबिलिम्बे राड्या राजात्र पट्टयन्धमठे ।
 यद्यत्कृतं पुराभूच्छतगुणितं चक्रवर्तिपट्टमठे ॥७३॥

॥ आशीर्वादः ॥

जीयाद्देवदेसेवन्तः प्रभुशिखरमणिस्त्वान्दियाचक्रवर्ती
 नित्य श्रीनिर्जितारिश्मत गुणितवयारंजकस्सन् प्रजानां ।
 पञ्चन्दैः क्षमाभिरक्षा जनितयदुमनिर्यातु विकटोरियासीत्
 माता चक्रेश्वरी भूपतिशत विनता तुल्य दृष्टिस्तयास्ताम् ॥
 तैलाधिपेकाद्रितचित्ततोऽन्तैलाधिपस्यान्धि मुनाधियस्य ।
 श्रीलाकटाक्षादिह भूभृदेवदेवैः श्रीलान्वितः पालयतां चिरं क्षमाम्
 स्वस्ति येदेवैः महीशाय स्वस्ति तद्धान्धवालये
 स्वस्ति तद्वाज्यरक्षायै स्वस्ति तत्क्षमाखिलात्मने ॥ ७६ ॥

भृत्यभूत प्रभुस्तुल्यसत्त्वा

इवैस्सत्यवाग्योगिभिर्मर्त्यलोकार्यकैः ।

क्षित्यधीश्वरं चेत्य विद् जयं

नित्यमव्यात् क्षमामित्यलं प्रार्थ्यते ॥ ७७ ॥

चक्रिक्रम भट्टवरानु ग्रहपूर्ति प्रबोधवानाद्रेः ।

सुजनिकवने बुधेष्टं यच्छतु येदेवैः मुनाथमहिमशकम् ॥ ७८ ॥

॥ श्रीचक्रवर्तिजयं संपूर्णम् ॥

॥ शुभमस्तु ॥

॥ श्रीः ॥

॥ गुरुभ्योनमः ॥

॥ सुहृदिलापः ॥

अदह क्षणभङ्गुरं वपुः भवितव्यं बलवत्प्रतिष्ठितम् ।
 असुखं सुखमित्यपि द्वयं सहनं सत्त्ववतामिति स्थितम् ॥ १ ॥
 गहना गुणहीनता भृशं सुजनानां विरहः सुदुः सहः ।
 असदेव जगन्महात्मानां निजलीलागृहसौधसन्निभम् ॥ २ ॥
 इह तस्य हरेर्महात्मनः जनि रक्षाक्षयवृत्तिषु स्वतः ।
 परमेष्ठिनि कीटकेऽपि वा न हि पक्षप्रतिपक्षताक्रमः ॥ ३ ॥
 परमं यत् एव देहिनां परलोके सुखसाधनं भवेत् ।
 परपत्न्यमजानाता निजा सुकृतानां सरणिर्निवार्यते ॥ ४ ॥
 परया निजयत्नमस्पदा परिलब्धं धनसञ्चयं सुधीः ।
 परिरक्षितुं मर्थिनां सता सुपकुर्वात् परमादरेणैव ॥ ५ ॥
 अयमत्र निदर्शनं सतामवतंसः सुधियामधीश्वरः ।
 अतिमानुषचित्रं कार्यो “रत्रिर्वर्मा” गुणशेवधिरूपः ॥ ६ ॥
 अयमार्तजनान्वनव्रतः “शुखसारङ्ग पुरेश्वरोत्तमः” ।
 “रविरादिनि” नाममात्रतः सुधया मूर्धनि सिञ्चतीवनः ॥
 अविनाशियशः शरीरगोमहतामेष महीभृतां सदः ।
 परिभूपयति प्रज्ञान्तधीः परमेशीपदपङ्कजाश्रयः ॥ ८ ॥
 प्रतिगृहपिहार्यभारते प्रतिमाव्याजमुपेत्य ययशः ।
 प्रणमज्जन भाग्यसम्पदं परिपोषं नयतीति विश्रुतम् ॥ ९ ॥
 क्षणमप्यमुना सहैव यः सहवासं कुरुते स पुण्यवान् ।
 क पुनः सुरसिन्धुसङ्गमे रमतां निवृणुतां मनागपि ॥ १० ॥

अतिपेलवमाधुरीधुरा रचितानां प्रणयप्रयानुषम् ।
 वचसामनुरूपयाधुना निजवृत्त्या त्रिजगद्वशीकृतम् ॥ ११ ॥
 गुणवानयमेक एव सन्नखिलानां हृदयङ्गमोऽभवन् ।
 परितः प्रतिविग्रहं गुणैः परमात्मा प्रतिबिम्बितो यथा ॥ १२ ॥
 मुखिनां परदुःखवेदिता यदिचेदस्य परं विलोकयते ।
 करुणारस पूरितात्मनामयमेको धुरि विश्वेवेदिनाम् ॥ १३ ॥
 उभयेन करांबुजेन यो युगपच्चित्रविलेखन क्षमः ।
 महता खलु “सन्वयसाचिना” मुग्धहीनेन पदेन शब्दितः ॥ १४ ॥
 अखिलैरपि हृणुपङ्गवैरपमिन्यातिलकत्वमूचकैः ।
 विरुदैर्वहुमानितो भृशं महनीये प्रसूयसंदि कचिन् ॥ १५ ॥
 अधुनापि यदीषविभ्रमाः परितो “भारत” पौरुषप्रदाः ।
 प्रचलन्ति महान्तरीपतः सुधियां वेष्टमु सत्कृताभूशम् ॥ १६ ॥
 असकृत्खलु कोविदैर्वैरैरवकीर्णैः सदसि स्थितोद्ययम् ।
 विविधैरपि चारुभाषणैरतिमोदं तनुतेस्म नक्षिरात् ॥ १७ ॥
 अधुना तु विधेर्विपर्ययात् परलोकं गमितो दुरत्ययः ।
 परिदेवनसागरान्तरे क्षिपन्ति स्म श्रममन्तरा सनः ॥ १८ ॥
 स्मरण क्षणमेव ये गुणाः मुद्गमल्यजमुपानयन मनः ।
 अधुना खलु कालभेदतो विरहाधिं हृदि वर्धयन्ति ते ॥ १९ ॥
 गुणवत्स्वपि कालगोचरं गतवत्सु प्रणयातिरेकतः ।
 करुणैः परिदेवितैरलं रुदतामण्यथ निर्घृतिः कुतः ॥ २० ॥
 अथवा मुहदां वियोगतः तपनां तदुणयर्णनोदिता ।
 महती परमश्रुवाहिनी शमयत्याविलमन्तरं जनैः ॥ २१ ॥

अधि विश्रुत ! राजशेखर ! त्वयि कानः प्रतिपत्तिरुच्यते ।
 यदितः खलु दूरतोगतं मुहदं त्वां न हि सेवितुं क्षमाः ॥ २२ ॥
 (वयमितिशेषः)
 अखिलानपि ते मुहद्व्रणा ननुकूलाचरण क्षमानपि ।
 किमकारणमार्त्तविद्वलानतनोर्यैः श्रितवत्सलोऽपि सन् ॥ २३ ॥
 सहजामपि धीरतां जवादपहाय तपि सक्तचेतसः ।
 विलपन्ति महीभृतो गुणैरवबद्धाः शुकजावका इव ॥ २४ ॥
 “दयितास्वनवस्थितं नृणां न खलु प्रेम चलं मुहज्जन” ।
 (इदं कुमारसंभवे)
 इति यद्व्रतमाचरत्भवान् तदहो विस्मृतवान् कथं क्षणात् ॥ २५ ॥
 मधुरैरुपगीतितानकैः रतिमुग्धं पुरमण्डनञ्च यत् ।
 तदिदं तव साधमण्डलं कथमार्त्तनिन्दैः प्रपूर्यते ॥ २६ ॥
 अविचारितपूर्वमेव ते तिलमिश्रे सलिलझलौ रतिः ।
 अभिशापइवाद भूदृष्टो महनोऽयं भुवि सत्त्वविप्लवः ॥ २७ ॥
 करुणालवमन्तरा तव स्वजनेषु द्विषता दुरात्मना ।
 विधिना कृतमत्र वैशसंकुमकाण्डं विनिपातयेत् न तत् ॥ २८ ॥
 अतिकोमलमञ्चमध्यतो निजचेटीजनवीजनादिभिः ।
 उपलालितमेव ते वपुः कथमग्रे चितया निरीक्ष्यते ॥ २९ ॥
 अविषह्य वियोग वेदना परितप्तास्तव बान्धवानमून् ।
 अयि ! सान्त्वय साम्प्रतं जनैः प्रतिबोध प्रियदर्शन ! प्रभो ! ॥
 नयनान्त विलोकनैः सकृन् जनमेनं प्रतिपत्तिनिधुरम् ।
 मुखयाभु सुभावधीरितैः प्रणयाद्रैः प्रियभाषणैरपि ॥ ३१ ॥
 त्वयत्ययमाकुले भवद्भगिनी लोचन चन्द्रिका कृतिः ।
 दयसे न किमादरेण हा विपरीता विधिचोदना तुनः ॥ ३२ ॥

अहमस्मि स ते पदांशुज प्रणतेषु प्रथमः सुहृत्तमः ।
 ननु पश्यसि किं न वेत्तिमां ? पुरतः सन्निहितोऽप्य शक्तिनः ॥ ३३ ॥
 गतएव कथं, न भापसे, रविगजः ? प्रतिपन्नचेतनः ।
 अथवा गुणवत्यपि कचित्, विपरीता नृपमातिरीक्ष्यते ॥ ३४ ॥
 किमिदं, मम चित्तविभ्रमः, सविधेनो नृपतिर्नवान्धवाः ।
 अधुना दिवमत्य तस्य वैदिनपदं क्षणवद्व्यपोहितम् ॥ ३५ ॥
 मरणं नियतं हि देहिनां, ननु तस्य प्रथिता प्रतित्रित्या ।
 प्रतिवासरमाशु जन्तवो, बहवो यान्ति समापतन्ति च ॥ ३६ ॥
 प्रतिदेहमवस्थितः सदा, सहि मृत्युर्विघ्नाननान्तरः ।
 अभिकांक्षति देहिनाङ्गणं, कवलीकृत्तुमनन्यमानसः ॥ ३७ ॥
 स्वकृतस्य हि कर्मणः फलान्यनुभोक्तुं कृतनिश्चयः पुमान् ।
 जनिपञ्जरमाविशत्यतः कृतकर्मक्षय एव तत्क्षयः ॥ ३८ ॥
 कति सोदरवान्धवागताः, कतिवा पातुजनाः, मुताः कति ।
 परिवर्तिनि कालयन्त्रिते, भवचक्रेकुनुवास्थिरा स्थितिः ॥ ३९ ॥
 “प्रथमे वयसि स्थितो मम, मियपुत्रो मृतः” इत्यनागतम् ।
 अनुशोचननन्तरेऽपि “नृपकर्तागतः” इत्यग्रे भ्रमः ॥ ४० ॥
 सुहृदां गुणशालिनामितः स्मरणेन स्वयमेव जन्तुषु ।
 शतश्राप्रातभेदिनो हृदात्, प्रवहन्त्यश्रुकणाः स्फुटं बहिः ॥ ४१ ॥
 तदपि प्रतिपन्नचेतसापिदमःक्षेपकरं विदुर्वृथाः ।
 तदलं विरमामिसाम्प्रतं परिचिन्त्य क्षणमात्रनीविषम् ॥ ४२ ॥
 परितोपशरीरशोषणप्रभृतीनां परमापदां पदात् ।
 कृपयाननु देव ! भूयसो भवरोगात् जगदीश ! पाहिमाम् ॥ ४३ ॥

॥ इति सर्वं शिवम् ॥

॥ ओं ॥

शिवेपाहि ।

॥ दुर्गाचन्द्रकलास्तुतिः ॥

बेधोहरीश्वरस्तुत्यां विहर्त्री विन्ध्यभूषणे ।

हरप्राणेश्वरी वन्दे हन्त्री त्रिपुरविद्विषाम् ॥ ? ॥

श्रीदेवीमाहात्म्यवराहपुराणहरिवंशभागवतादिप्रतिपन्नदेवीमहिमसंज्ञिष्ट -
 क्षया इदं स्तोत्रमारिपितं । तत्र । सावर्णिस्मरूतनयो यो मनुः कश्यपे
 ऽष्टमः । निशामयत तदुत्पत्तिं विस्तराद्भूततो मम । इति देवीमाहात्म्यस्य
 प्रथमश्लोके भुवनेश्वरीमन्त्रमुद्धृत्य विवक्षितं व्याचक्षते तद्यथा यो यकार-
 म्याष्टमोहकारः तस्य विशेषणं सूर्यतनयः अग्निः तेजस्वित्वेन तज्जेदित्वा-
 त तेन तद्दीप्तं रेफो लभ्यते तद्वत्त्वं हकारस्य पुनर्लक्षणयोच्यते सवर्णा लो-
 हितशुक्लकृष्णवर्णसहिता प्रकृतिः तस्यापत्यवत्तत्सम्बन्धी तद्वाचक ईकारः
 इहापि तद्वत्त्वं लक्षणयोच्यते एवं रेफेण ईकारेण च युक्तो हकारात्मको
 मनुर्मन्त्रः तत्पतिपाद्यदेवता कश्यपे तस्याः मन्त्रतत्प्रतिपाद्यदेवताया उ-
 त्पत्तिं निशामयेति मन्त्रवन्तः मन्त्रस्याग्रिमो विन्दुस्तु श्लोके स्वरूपत एव
 निवेशित इति तां शैलीमनुसृत्यात्रापि श्लोके तस्य मन्त्रस्योद्धारः पादचतु-
 ष्येऽपि कार्यो विवक्षितः अत्रानुलोम्येनैव हकारादीनामुच्चारः वेधःकृता
 देवीस्तुतिर्देवीमहात्म्ये प्रसिद्धा हरिकृता हरिवंदो ईश्वरकृता वराहपुराणे ॥ १ ॥

अभ्यर्थनेन सरसीरुहसम्भवस्य

त्यक्त्वोदिता भगवदक्षिप्रिधानलीलाम् ।

विश्वेश्वरी विपदपागमने पुरस्ता-

न्माता ममास्तु मधुकैटभयोर्निहन्त्री ॥ २ ॥

अनेन श्लोकेन देवीमाहात्म्यस्य प्रथमाध्यायेन प्रतिपादितं मधुकैटभ-
 वरूपं देव्याः प्रथमचरितं संगृहीतं भगवत्कृतेऽपि मधुकैटभवधे माणवक-

कर्तृके आचार्येण कार्यमाणे ऽध्ययने कारीषाग्नेरिव तत्सामर्थ्याचरणेन साक्षात्तत्प्रेरणेन च देव्याः प्रेरकत्वमस्तीति मधुकैटभयोर्निहन्त्रीत्युक्तं देवी हरिं प्रति बोधं नीत्वा मधुकैटभयोर्वधे समर्थं कृतवती तस्य तयोर्वधे भावञ्चोत्पादितवतीति देवीमाहात्म्ये ब्रह्मस्तुतिगताद्वचनात् ज्ञायते । प्रबोधघ्न जगत्स्वामी नीयतामुच्युतो लघु । बोधश्च क्रियतामस्य हन्तुमेतौ महामुरौ । इति अक्षिपिधानलीलामित्यनेन भगवतो योगनिद्रान्येषां निद्रेवमोहपारवश्यापादिनी न भवति । किन्तु लीलया सखीव लोचनपिधानमात्रं करोतीति दर्शितं तदुक्तं हरिवंशे । याप्तेषा गह्वरी माया निद्रेति जगति स्थिता । सा कर्मान्वेषिणी घोरा काळरात्री महीपते । अस्यास्तनुस्तोद्वारा निशादिवसनाशिनी । जीवितार्द्धहरी घोरा मर्षप्राणभृतां भुवि । नैतया कश्चिदाविष्टो नृभमाणो महर्षिर्मुहुः । शक्तः प्रसहिर्षु वेगं मज्जन्निव महार्णवे । अन्नजा भुवि मर्त्यानां श्रमजा वा कथञ्चन । नैशा भवति लोकस्य निद्रा सर्वस्य लौकिकी । सुप्तान्ते क्षीयते हेषा प्रायशो भुवि देहिनां । मृत्युकालाभिभूतानां प्राणान् स्वापयते भृशं । देवेष्वपि दधारैर्ना नान्यो नारायणादृते । सखी सार्वरहस्येषा माया विष्णोर्दशरीरजा । सैषा नारायणमुखे दृष्टा कमललोचना । लोकानल्पेन कालेन भजेते भृशमोहिनी । इति ॥२॥

प्राहनिर्गरेषु निहितैर्निजशक्तिलेश-

रेकीभवाद्भिरदिताखिललोकगुप्त्यै ।

संपन्नशक्तनिकरा च तदायुधस्थ-

र्माता ममास्तु महिपान्तकरी पुरस्तात् ॥ ३ ॥

अनेन श्लोकेन द्वितीयादिभिस्त्रिभिर्ध्यायै प्रतिपादितं देव्या मध्यमचरितं सङ्गृहीतं । अत्र यद्यपि द्वितीयेऽध्यये ब्रह्मविष्णुशिवानामिन्द्रादीनाञ्च शरीरान्निष्क्रान्तनेत्रसर्वं देवीविग्रहरूपेणाभिव्यक्तमासीदित्येतावदेवोक्तं देव्याश्च शूलादीन्यायुधानि देवैस्त्वैवशूलैर्म्यो विनिर्गमय्य दत्तानीत्येवोक्तं तथाप्युत्तरचरित्रगतवचनान्तरपर्यालोचनया देव्याश्चकृत्यंशा एव तत्तदेव-

पालनीयैकदेशपालनशक्तित्वेन देव्या निवेशिताः त एव महिपामुरवधेन सर्वलोकसंरक्षणार्थं विहिताः एवन्तदयुधनिवेशितनिजशक्त्यंशा अपीति ज्ञायते तत्र हि । ब्रह्मेशगृहविष्णूनां तथैवन्द्रस्य शक्तयः । शरीरिभ्यो विनिष्क्रम्य तद्रूपाश्चण्डिकां ययुः । यस्य देवस्य यद्रूपं भूषणं वाहनं यथा । तद्देवदे हि तच्छक्तिरमुरान्योद्धुमाययौ । इत्यादिना ब्रह्मादिशरीरनिर्गताभिः ब्राह्म्यादिशक्तिभिरपि युद्धमुपक्रम्य । बलाबलेपाहुष्टे त्वं मा दुर्गे गर्वमाबह । अन्यासां बलमाश्रित्य गुष्यसेत्वतिमानिनि । इति सुम्भेनोक्ते देव्या वचनमाम्नायते । एकैवाहं जगत्पत्र द्वितीया का ममापरा । पश्यतां दुष्टमय्येव विशन्त्यो मद्विभूतयः । इति । तत्तत्समस्तास्ता देव्यो ब्रह्मणी प्रमुखा लयं । तस्या देव्यास्तथा जगुरेकैवासीत्तदम्बिका । इत्युक्त्वा पुनर्देवीवचनमाम्नायते । अहं विभूत्या बहुभिरिह रूपैर्यदा स्थिता । तत्साहृतं मयैकैव तिष्ठाम्याजौ स्थिरोभव । इति ॥ ३ ॥

मालेयशैलतनयातनुकान्तिसम्प-

त्कोशोदिता कुबलयच्छविचारुदेहा ।

नारायणीनमदभीप्सितकल्पवल्ली

सुमीतिमावहतु सुम्भनिमुम्भहन्त्री ॥ ४ ॥

अनेन श्लोकेन पञ्चमाध्यायप्रभृतिभिष्वङ्गिभिर्ध्यायैः प्रतिपादितस्य सभृत्यवान्वधसुम्भानिमुम्भवधरूपस्य देव्या उत्तरचरितस्यार्थसंगृहीतः । देवीमाहात्म्ये सुम्भनिमुम्भहन्त्री कौशिकी सिद्धवत्कृत्य वर्णिता विशिष्य तदानीमो न वर्णितः । स तु शिवपुराणे वायुसंहितायां वर्णितः । तत्र हि । दैत्यौ सुम्भनिमुम्भान्कौ भ्रातरौ तौ बभूवुः । ताम्बां तपोबलादुत्तं ब्रह्मणा परमेष्ठिना । अवधत्वं जगत्पस्मिन्पुरुषैर्विलैरपि । अयोनिजा तु या कन्या स्वयङ्गकोशसमुद्भवा । अनातपुंस्पर्शरीतरितिलंघ्यपराक्रमा । तयास्तु नौ वधसंसंख्ये तस्यां कामाभिभूतयोः । इति चाभ्यर्धितो ब्रह्मा ताम्बां प्राह तथास्त्विति । ततःप्रभृति शक्रादीन्विजित्वा समरे मुरान् । निस्वाध्याय-

वषट्कारं जगच्चक्रनुरक्रमात् । तयोर्लयाय देवेशं ब्रह्मा प्रार्थितवान्पुनः । वि-
निन्यापि रहस्यम्नां क्रांथयित्वा यथा तथा । तद्वर्णकोशानां शक्तिमकामां
कन्यकात्मिकाम् । निमुम्भमुम्भयोर्हन्त्री मुरेश्यो दातुमर्हसि । इत्यमम्यथि-
तो घात्रा भगवाक्कीललोहितः । काळीत्याह रहस्यम्नां निन्दयन्निव सन्नि-
तः । इति प्रक्रम्य । वाचा नभिरता मर्तुरपि सर्वोद्भूतन्दरी । सा वृषैवा-
भिजायेत सर्वैरपि गुणोत्तरैः । भर्तृभगैकशेषा हि सर्ग एवैव योषिताम् ।
तथा सत्यन्यथा भूता नारी कुत्रोपयुज्यते । इत्यादि देवीवचनमुपन्यस्य
क्रीडार्थं काळीत्युक्तमिति देवेशोक्ते । भूयसीव तवाप्रोतिरगौरमिति मे वपुः ।
क्रीडोक्तीरपि काळीति घटते कथमन्यथा । इति । पुनर्देवीवचनमुपन्यस्य
कथञ्चिद्देवस्यानुज्ञया देवीगतमाश्रमं प्राप्य कञ्चित्कालं तपश्चरित्वा रजोगु-
णाधिपाद्ब्रह्मणा देवी गौररूपं प्राप्य नीलरूपकोशमुत्सृज्यतः ततः कोशा-
दुद्भूता कौशिकीत्युक्तम् । तत्कोशं सहसोत्सृज्य गौरी सा समनायत ।
तत्कोशादात्मनोत्सृष्टाकौशिकी नाम नामतः । काळी काळाब्जुदप्रख्या
कन्यका समपद्यत । सा तु मायात्मिका शक्त्यैर्गनिद्रा तु वैष्णवी । शङ्ख-
चक्रत्रिशूलादि सायुधाष्टमहाभुजा । सौम्या योरा च मिश्रा च त्रिणेत्रा चन्द्र-
शेखरा । अजातपुंस्पर्शरतिरधृष्या चातिमुन्दरी । इति । प्रत्यागतया देव्या
देवं प्रति कौशिकीमहिमा कथित इति च तत्रैवोक्तम् । किं देवेन न सा
दृष्टा या सृष्टा कौशिकी मया । तादृशी कन्यका लोके न भूता न भवि-
ष्यति । तस्या वीर्यं बलं विन्ये निलयं विनयं तथा । मुम्भम्य च नि-
शुम्भस्य मारणञ्च रणे तथा । प्रत्यक्षफलदानञ्च लोकाय भजते सदा । देवा-
नां रक्षणञ्चैव ब्रह्मा विज्ञापयिष्यति । इति ॥ ४ ॥

विश्वेश्वरीति महिषान्तकरीति यस्या-

नारायणीत्यपि च नामभिरङ्कितानि ।

मूक्तानि पङ्कजभुजा च मुरारिभिश्च

दृष्टानि पावकमुखैश्च शिवां भजेताम् ॥ ५ ॥

प्रथमाध्याये ब्रह्मणा कृतं स्तोत्रं तेन दृष्टं तत् । विश्वेश्वरी जगद्धात्री
इति विश्वेश्वरीनाम्नोपक्रमात् चतुर्धाध्याये यत् स्तोत्रं महिषामुरवधानन्तरं
देवैरिन्द्रादिभिः कृतं तदैवैर्हर्षिभिश्च दृष्टम् । देव्या यया ततमिदं जगदा-
त्मशक्त्या निश्शेषदेवगणशक्तिसमूहमर्त्या । तामम्बिकामखिलदेवमहर्षिपू-
ज्याम् । इति स्तोत्रप्रथमश्लोके उखिलदेवमहर्षिपूज्यत्वविशेषणात् । तत-
स्मुरगणाम्बर्व देव्या इन्द्रपुत्रोपगमाः । स्तुतिमारेभिरे कर्तुं निहते महिषा-
मुरे । इति स्तोत्रोपक्रमे तत्र देवान् प्रति स्तोत्रत्रयफलप्रतिपादके देवीव-
चने । युष्माभिस्तु तयो याश्च याश्च ब्रह्मर्षिभिः कृताः । ब्रह्मणा च कृता
याश्च प्रयच्छन्ति शुभां गतिम् । इति ब्रह्मर्षीणां स्तुतिकर्तृत्वस्य च
प्रतिपादनाच्च तन्महिषान्तकरीमुक्तं मुम्भवधानन्तरमेकादशाध्याये । दे-
व्या हते तत्र महामुरेन्द्रे सेन्द्रास्मुरा वह्निपुरोगमास्ताम् । कात्यायनीं
तुष्टुवुरिष्टलाभाद्विकासिवक्त्राब्जविकाशिताशाः । इति । देवि प्रयत्नानि हरे
प्रमीद । इत्यादि यदग्निप्रमुखैर्देवैः कृतं स्तोत्रन्तर्त्तरेव दृष्टं तन्नागयणी-
मुक्तं तत्र । नारायणि नमोऽस्तु ते । इति बहुधाभ्यासात् श्रौण्यप्येतानि
स्तोत्राणि अकृतकानादिस्तोत्ररूपाणि ब्रह्मादिभिर्दृष्टानि परब्रह्मैः कृतानी-
त्येतदग्निमपाञ्चरात्रवचनोदाहरणेन स्पष्टीभाविष्यति ॥ ५ ॥

उत्पत्तिर्दैत्यहननस्तवनतात्मकानि

संरक्षकाण्यखिलभूतहिताय यस्याः ।

मूक्तान्यशेषानिगमान्तविदः पठन्ति

तां विश्वमातरमजस्रमभिष्टवीमि ॥ ६ ॥

प्रथममध्यमोत्तरेषु त्रिष्वपि चरितेषु देव्या आविर्भावो दैत्यहननं स्तवनं
येति त्रयमाम्नायितम् । अतस्त्रीण्यपि प्रत्येकं त्रितयात्मकानि एतानि सर्वा-
त्मना सर्वेषां संरक्षकाणीत्येतदेकादशाध्याये देव्यैव देवान् प्रति महता प्रप-
न्न प्रतिपादितं तानि लोकरक्षणार्थं ब्रह्मविदः पठन्तीत्येतदग्निमपाञ्चरात्र-
वचनोदाहरणेन स्फुटीभाविष्यति ॥ ६ ॥

यं वैपचित्तपुनरुत्थितसुंभमुख्यै-

दुर्भिसयोरसमयेन च कारितासु ।

आविष्कृतास्त्रिजगदातिषु रूपभेदा

स्तैरविका समभिरस्तु मां विपद्यः ॥ ७ ॥

एकादशाष्टाये नारायणीस्तोत्रेण स्तुतया देव्या पुनरुत्थितसुंभनिर्मुक्त्यै-
प्रचित्तवधादिना लोकानुग्रहात्थं करिष्यमाणानन्दारक्तदन्तिकाद्यवतारा वर्णि-
ताः तदर्थसङ्ग्रहोयं श्लोकः ॥ ७ ॥

मूक्तपदीयमरविन्दभवादिदृष्ट-

मावर्त्य देव्यनुपदंसुरथस्समाधिः ।

द्रावप्पवापतुरभीष्टमनन्यलभ्य-

न्तामादिदेवतर्णीप्रणमापिदेवीम् ॥ ८ ॥

नमो देव्यै गहादेव्यै शिवायै सततं नमः । इत्यादिकं मुष्मनिमुम्भवधा-
रिणभिर्ब्रह्मादिभिः क्रतुस्तोत्रं देवीमूक्तं तद्रह्यादिभिर्दृष्टं तज्जपन्तौ मुरथसमा-
धिनामानौ राजवैश्यौ स्वसङ्कल्पितं फलमवाप्तुरिति त्रयोदशाष्टायात्यर्थस्सं-
ग्रहीतः तत्र देवीमूक्तं परजपन्नित्यत्र देवीमूक्तमिहानुपदन्ताभ्यां श्रुतं नमोदे-
व्यादिकमेव विवक्षितः बुद्धिसलिहितत्वात् तदेवं सप्तभिर्दशोक्तैः कृते देवी-
माहात्म्यतात्पर्यसङ्ग्रहे सतामसंशयार्थं पाश्चात्त्रलक्ष्मीतन्त्रवचनानि प्रदृश्य-
न्ते तत्रेमानि शक्रं प्रति श्रीमहालक्ष्मीवचनानि । महालक्ष्मीरहं शक्र पुन-
रस्यायं भवान्तरे । हिताय सर्वदेवानां जाता महिषमर्दिनी । मदीयाशक्ति-
लेशा ये तत्तद्देवशरीरगाः । संभूय ते ममाभूवन् रूपं परमशोभनं । आयु-
धानि च देवानां यानियानि सुरेश्वर । मच्छक्तयस्तदाकारा आयुधानिममा-
भवन् । अभिष्टुता सुरैस्साहं महिषं जघ्नुषीं क्षणात् । महिषान्तकरीमूक्तं
सर्वसिद्धिप्रदं तदा । देव्याजयादिकं दिव्यं दृष्टं देवैस्सहर्षिभिः । उत्पत्तिं यु-
द्धविक्रान्तिं स्तोत्रञ्चेति सुरेश्वर । कथयन्ति सुविस्तीर्णं ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

लभन्ते च फलं शश्वदाविषयमनश्वरं । योगविद्राहरेयुक्तायासा देवी दु-
रत्यया । महाकाळचास्तुतुं विद्धि तां मां देवीं सनातनीं । मधुकटमनाशा-
यं मोहितौ च तथा तदा । नष्टाते वरलाभेन देवदेवेन विष्णुना । विश्वेश्व-
र्यादिकं मूक्तं दृष्टं तत् ब्रह्मणा तदा । स्तुतये योगनिद्राया मम देव्याः पु-
रंदर । एषा सा वैष्णवी माया महाकाळी दुरत्यया । स्तुत्या वशीकृता कु-
र्यात् पशो स्तोतुश्चराचरं । अस्या देव्यास्समुत्पत्तिश्चरितं स्तोत्रमित्यपि ।
हिताय सर्वभूतानां धार्यते ब्रह्मणादिभिः । तामसे त्वन्तरे शक्र महाविद्या-
भिधायरा । गौरिदेहात्समुद्भूता कौशिकीति तदा ह्यहं । वधाय दुष्टदैत्या-
नां तथा सुंभनिर्मुक्तयोः । रक्षणाय च लोकानां जगतामुपकारिणी । मतीया-
शक्तयो यास्ता देवश्रेष्ठशरीरगाः । तास्तत्तद्रूपधारिण्यस्ताहायं विदधुहि-
मे । ताभिर्निहत्य दैत्येन्द्रान् हन्तव्या ये तथा तथा । संहत्यात्मनि तास्स-
र्वामदीयाविविधोऽविष्टाः । अहं निमज्जुषी पश्चात्तयोः सुंभनिर्मुक्तयोः । देवि
प्रपन्नार्तिहरे प्रसीदित्यादिकं तथा । नारायणीस्तुतिर्नाम मूक्तं परमशोभनं ।
स्तुतयो मे तदा दृष्टा देवैरग्निपुरोगमैः । एषां संतूजिता भक्त्या सर्वज्ञत्वं
प्रयच्छति । कौशिकी सर्वदेवेशी बहुकामप्रदा ह्यहं । उत्पत्तिर्बुद्धविक्रान्तिस्तु-
तिश्चेति पुरातनैः । पश्यते त्रितयं विप्रैर्वेदेदाङ्गपारगैः । वैवस्वते ऽन्तरे
चोभौ पुनरसुंभनिर्मुक्तौ । उत्पत्त्येते परोन्मत्तौ देशोपद्रवकारिणौ । नन्दगो-
पकुले जाता यशोदागर्भसम्भवा । तावहं नाशयिष्यामि मुनन्दा विन्ध्यवा-
सिनी । पुनश्चाप्यतिरिद्रिण रूपेण पृथिवीतले । अवतीर्य हनिष्यामि वैप्र-
चित्तान्महामुरान् । मलयन्याश्च तानुग्रान्वैप्रचित्ताश्च दानवान् । रक्ता-
क्ष्णा भविष्यन्ति ङाडिमीकुसुमोपमाः । ततो मां देवतास्वर्गे मर्त्यलोकेच
मानवाः । स्तुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकां । तस्मिन्देवान्तरे
शक्र चत्वारिंशत्तमे युगे । सर्वतश्शतवार्षिक्यामनाष्ट्रयामनम्भसि । मुनि-
भिस्संमृता ममौ सम्भविष्याप्ययोजिजा । ततश्शतेन नेत्राणां निरीक्षिष्या-

म्हं मुनीन् । कीर्तयिष्यन्ति शनशदशताक्षीमिति मानवाः । तदाहमखिलं लोकमात्मदेहसमुद्भवैः । भविष्यामि शुभैशकैरावृष्टैः प्राणधारकैः । शाकम्भरीति मां देवास्तदा स्तोष्यन्ति वासव । तत्रैव च हनिष्यामि दुर्गमाख्यं महामुरं । दुर्गा देवीति विख्यातिं ततो यास्याम्यहं भुवि । शाकम्भरी स्तुवन् ध्यायन् शक संपूजयन्मम । अक्षय्यमश्नुते भूतिमनपानोद्भवां रति । चतुर्युगे च पञ्चाशत्तमे मुनिभिरर्चिता । सुन्दरञ्चातिभीमञ्च रूपं कृत्वा हिमाचले । रक्षांसि भक्षयिष्यामि मुनीनाम्नाणकारणात् । ततो मां मुनयस्सर्वे स्तोष्यन्त्यानघमूर्तयः । भीमा देवी प्रसीदेति भीमामभयदायिनी । युगे षष्ठितमे कश्चिद्रुणेनाम दानवः । मनुष्याणां मुनीनाञ्च महाबाधां करिष्यति । तत्राहं भ्रामरं रूपं कृत्वा संख्येयपदपदा । त्रैलोक्यस्य हितार्थाय वधिष्यामि महामुरं । भ्रामरीति च मां लोके तदा स्तोष्यन्ति सर्वतः । इत्थं यदायदा बाधा दानवोत्था भविष्यति । तदा तदा ऽवतीर्षाहं हनिष्यामि महामुरान् । अमी ते लेशतश्शक दाक्षि-
ताः परमाद्भुताः । अवतारा निरातङ्का मदीयाः केवलाह्वयाः । एतेषां परमा प्राक्ता कृत्या सा महीयसी । महालक्ष्मीर्महाभाग प्रकृतिः परमेश्वरी । अमुष्यास्तुनये दृष्टं ब्रह्मलैस्सकलैस्सुरैः । नमो देव्यादिकं सूक्तं सर्वकामफलप्रदम् । इमां देवीं स्तुवन्नित्यं स्तोत्रेणानेन मामिह । हेक्षाननीत्य सकलानैर्धर्ममहदभुते । अमुष्यास्सावताराया महालक्ष्म्या ममानय । जन्मानि चरितैस्माहं स्तोत्रैर्वैभवदादिभिः । कथितानि पुरा शक वसिष्ठेन महात्मना । स्वरोचिषोऽन्तरे राजे सुरथाय महात्मने । समाधये च वैश्याय प्रण-
तायावसीदते । भक्तिश्रद्धावता नित्यं वसिष्ठेन कृतेति वै । हृदिस्थिता सदा-
सेयं जन्मकर्मावलीस्तुतिः । एतां द्विजमुखाच्छ्रुत्वा लघीयानो नरस्सदा । विभूय निखिलां मायां सम्यक् ज्ञानं समधुने । सर्वां सम्पदमाप्नोति धुनोति सकलापदः । मम प्रभावात्सौभाग्यं कीर्तिञ्चैव समधुने । इति ।

क्रमशः

॥ दुर्गाचन्द्रकलास्तुतिः ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

अत्र कूटस्था महालक्ष्मीः प्रथममध्यमोत्तरचरितदेवतात्रयसमष्टिरूपा सकल देवीमाहात्म्यदेवता निवक्षिता । सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी । इति रहस्याध्यायेषु प्राधानिकाध्याये तस्यां महालक्ष्मीपदप्रयोगात् नमो देव्यादि हि ब्रह्मादिभिः कृतं स्तोत्रं तस्यास्तोत्रमिति तामुद्दिश्य तपश्चरद्भूतं सुरथ-
समाधिभ्यां तदेव सूक्तं जप्तमिति गुञ्जते । अत्र सकलदेवीमाहात्म्यप्राप्ति-
पाया महालक्ष्मीश्शिवशक्तिरभिवर्धकैव । सदाशिवान्कमारूढा शक्तिरिच्छा-
ह्वया शिवा । महालक्ष्मीरिति ख्याता देवी सर्वगुणान्विता । इति । शिव-
पुराणे तस्यामपि महालक्ष्मीपदप्रयोगात् । श्रियंलक्ष्मीमौषलामन्त्रिकाङ्गाम् ।
इत्याद्युप्युक्तं तस्यां लक्ष्मीपददर्शनेन तस्मिन् । सम्महत् । इत्यादिमू-
त्रेण पूजावाचिमहत्पदसमाससम्भवाच्च । न तु मगवच्छक्तिरिह महालक्ष्मी-
दुर्गायाश्शिवशक्त्यंशत्वस्य प्रसिद्धतरत्वात् । अतएव हरिवंशे शम्बरवधार्थं
प्रद्युम्नाय शक्ने प्रेषितं कवचं प्रद्युम्नाय दत्तवता नारदेन दुर्गाया शम्भराय
दत्तो मुद्गरः पार्वत्या दत्त इति व्यवहृत् । अस्य देवरीपोस्तात मुद्गरो नित्य-
पूजितः । पार्वत्या परितोषेण दत्तशत्रुनिर्वहणः । अनय्यश्चैव संग्रामे देव-
दानवमानवैः । तदस्त्रप्रतिपातार्थं देवीं स्मृतुमिहार्हसि । स्तुत्या चैव नमस्या
च महोदेवी रणोत्सुकैः । तत्रैव क्रियतां यत्नसंग्रामे रिपुणा सह । इति ।
अयञ्च मुद्गरो दुर्गाया शम्भराय दत्त इति तदनन्तरं प्रद्युम्नकृतएव स्तोत्रे
व्यक्तम् । यथा । नमस्तं पुम्महनि निमुम्महदिदारिणि । काळरात्रिजमस्ये-
ऽहं कुमारीञ्चापि नित्यवत् । कान्तारवासिनीं देवीं नमस्येऽहं कृताञ्जलिः ।
श्रीविन्ध्यवासिनीं देवीं रणदुर्गा रणप्रियाम् । त्रिशूलिनीं नमस्यामि महि-
षामुरघातिनीम् । सिद्धबाहां नमस्यामि सिद्धप्रवरकेतनाम् । इति कामवच-
स्तुष्टा दुर्गा मुप्रीतमानसा । इत्यादि तदनन्तरसन्दर्भणाप्येतद्व्यक्तम् । यत्तु
लक्ष्मीतन्त्रविष्णुशास्त्ररूपया लक्ष्म्या शकं प्रति स्वावतारभेदत्वमुक्तम् ।
तत्पार्वत्याभेदाभिप्रायं स्वमहिमस्थापनार्थमिति नेतव्यम् ॥ ८ ॥

अथ बाराहपुराणोक्तमहिमानं संगृह्णाति—

माहिष्मतीतनुभवश्च रुद्रश्च हन्तु-
माविष्कृतैर्निजरसादवतारभेदैः ।
अष्टादशाहतनवाहतकोटिसंख्यै-
रम्बा सदा समभिरसतु मां विपद्भ्यः ॥ ९ ॥

एवं बराहपुराणे कथा वदामि कैलासगिरौ पिनाकिन्यास्थानमा-
स्थितवति चतुर्मुखसमागत्य दैत्यबाधां तस्मै निवेद्यामास । तदा नाराय-
णोऽपि समागतः । तेषामन्योन्यं पश्यतां दृष्टिसमागमे काचन कन्या जज्ञे
सा तेषां वचनात्स्वगुणैर्विभक्ता त्रिशरीरा बभूव । तत्र सान्त्विकी ब्रह्मण-
स्तृप्तिशक्तिस्तथा तच्छरीरं प्रविष्टा । तदाप्रभृति तदीया सृष्टिर्वैकुण्ठे राजसी
वैष्णवी पावनशक्तिः सा मन्दरेस्वसदशसौन्दर्यशालिनीरष्टादशकोटिसं-
ख्याः कुमारीस्तृष्टा तत्र पुरी निर्माय ताभिस्तह विहरमाणा स्थिता । तस्मिन्
विप्रचित्तेस्तनयायां माहिष्मत्यां सिन्धुद्वीपं तपस्यन्तं तदाश्रमादपसार्य स्वयं
तत्र सतीभिस्तह विहर्तुं महर्षिरूपमास्थाय तं भीषितवत्यां तेन महिष्यैव
भवेति शप्तायां सिन्धुद्वीपस्य विष्टमत्या दैत्यकन्याया दर्शनेन स्कलं शुक्लं
पीतवत्यामुत्पन्नेन महिषामुरेण नारदप्रेरणया तां कामयमानेन प्रहितो दूत-
स्तस्याः प्रतिहार्या जययैव तिरस्कृतो युद्धार्थमागतो महिषामुरः तयाष्टाद-
शकोटिसंख्यकन्यापरिवारसहितया विंशतिभुजया सिद्धाभिरूढया निहतः,
तामसी रौद्री संहारशक्तिः तस्यां नीलगिरौ स्थितायां समुद्रजलमध्ये पुरं
निर्माय स्थितेन रुद्रनाम्ना दैत्येन विद्रावितस्तामैव शरणं ययुः तस्यां
हस्तन्यां वक्त्रात् नवकोटिसंख्या भीषणाकारा नानाविधायुधवरा देव्यो
निर्ययुः ताभिस्तहितया तया समरे स दैत्यो निहतः इति इदं कथाद्वय-
मत्र संगृहीतम् ॥ ९ ॥

एतच्चरित्रमखिलं लिखितं हि यस्या-
स्तसंपूर्जितं सदन एव निवेशितं वा ।
वर्गश्च तारयति कुस्तरमप्यशेषं
भयः प्रयच्छति च सर्वमुमांभजेताम् ॥ १० ॥

अत्र बराहपुराणे वचनानि । य इदं शृणुयात्सर्गं त्रिशक्त्याः परमं
शिवम् । सर्वपापविनिर्मुक्तः परशिवर्णनामुयात् । यश्चैनं शृणुयाद्भक्त्या
मन्त्र्यां नियतस्थितः । स राज्यामनुलं लब्ध्वा मयेऽप्यथ प्रमुच्यते । यस्यै-
तद्विहितं गेहे सदा तिष्ठति चारिणी । न तस्याग्निपयं घोरं सर्पचोरादिभं
भवेत् । यश्चैतत्पूजयेद्भक्ता पूजयेत् स्थापितं बुधः । तेन लब्धं भवेत्सर्वं
त्रैलोक्यं स वराचरम् । जायन्ते पशवः पुत्रा घनधान्यं वरस्त्रियः ।
रत्नान्यथा गन्ता भृत्या ग्रामाश्चानु भवन्त्युत । यस्येदं तिष्ठते गेहे तस्य
सर्वमिदं भवेत् । इति ॥ १० ॥

यत्पूजनस्तुतिनमस्कृतिभिर्भवन्ति
प्रीतः पितामहर्षेशहरास्त्रयोऽपि ।

तेषामपि स्वकगुणैर्दत्तौ वपुषि
तामीश्वरस्य तरुणीं शरणं प्रपद्ये ॥ ११ ॥

इत्थं बराहपुराणे कथा चेन्नामुरेण विव्रासिता देवा ब्रह्माणं शरणं
गमुः ब्रह्मा तदा गंगाजले निमज्ज्य जपनिष्ठ स्थितः । देवानां प्राहि-
त्राहोत्याक्रोशमाकर्ण्य चिन्तयतस्तस्मात् कन्यारूपा महामाया प्रादुर्बभूव
सायुषाष्टमहायुजा सा महादेवी जलाभिर्गत्य सिद्धाभिरूढा सती चेन्नासुरं
जगान ततो महेश्वरस्तां तुष्टाव तदानीं ब्रह्मा जलाभिर्गत्य । यस्तु सायं
तथा प्रातरिदं स्तोत्रं पाठेय्यति । त्वयेरितं महादेव तस्य देव्या समं भवेत् ।
वरदो भव देवेश सर्वोपन्तूद्धरस्व तम् । इत्युवाच । त्वया देवि महत्कार्यं
कर्तव्यञ्चान्यदस्ति नः । भविष्यन्महिषारूपस्य असुरस्य विनाशनम् । इति
चोवाच । इति अत्र महेश्वरेण देवी स्तुतेति सन्तुष्टेन ब्रह्मणेवमुक्तमित्युक्ति-
भंग्या । नवम्याश्च सदा पूज्या इयं देवी समाधिना । वरदा सर्वलोकानां
भविष्यति न संशयः । नवम्यां यस्तु पिष्टाशी पूजयेत्यति मानवः । नारी
या तस्य संपन्नं भविष्यति मनोगतम् । इति ब्रह्मोक्त्या च देव्यास्तुत्यादि-
भिः ब्रह्मणः प्रीतिरवसीयतेमहेश्वरं प्रति ब्रह्मवचनेनैव देवीस्तुत्या महेश्वरस्य
प्रीतिरवसीयते बराहपुराणे त्रिधाक्तिनिर्णयावसानवचनैरपि तथावसीयते ता-

न्येवं पठ्यन्ते । नवकोट्यस्तु चामुण्डा भेदभिन्ना व्यवस्थिताः । या रौद्री
तामसी शक्तिस्सा चामुण्डा प्रकीर्तिता । अष्टादश तथा कोट्यो वैष्णव्या
भेद उच्यते । या सा तु राजसी शक्तिः पालनी सैव वैष्णवी । या ब्रह्म-
शक्तिस्तत्त्वस्या सानन्ता वै प्रकीर्तिता । एतेषां सर्वभेदेषु शृणुगैकशो-
धरे । सर्वासां भगवान्नुदस्तर्षगत्वात्पतिर्भवेत् । यावन्त्यस्ता महाश-
क्त्यस्तावदूपाणि शङ्करः । कृतवांस्तांश्च मनते पतिरूपेण सर्वदा । यथा-
राघयते तास्तु तस्य रुद्रे तु तोषिते । सिध्यन्ते तास्तदा देव्यो मान्त्रिणो
नात्र संशयः । इति देव्यास्तुत्या हरः प्रीतिर्हरिवंशे । हरिणा प्रोक्तस्या-
स्यास्तवस्यावसाने देवीं प्रति । ये च त्वां मत्प्रभावज्ञाः प्रणमिष्यन्ति मान-
वाः । न तेषां दुर्लभं किञ्चित्पुत्रतो धनतो ऽपि वा । त्वान्तु स्तोष्यन्ति ये
मत्स्या स्तवैनानि सुव्रते । तस्याहं न प्रणम्यामि स च मे न प्रणासति ।
इति हरेरेव वचनेनावगम्यते । हरिवंशे । अनिरुद्धकृतदेवीस्तोत्रावसाने तु
देव्या नामकीर्तनमात्रेण ब्रह्मादिकस्य सर्वस्य जगतः प्रीतिरुक्ता । ब्रह्मा
विष्णुश्च शक्रश्च चन्द्रसूर्याग्निमारुताः । अश्विनौ वसवश्चैव धाता भूमिर्दि-
शो दर्शामगो नक्षत्रवंशाश्च ग्रहा नद्यो हृदास्तदा । सरितस्तसागराश्चैव ना-
नाविद्याधरोरगाः । तथा नागास्सुपर्णाश्च गंधर्वाप्सरसां गणाः । कृत्स्नं ज-
गदिदं प्रीतं देव्या नामानुकीर्तनात् । इति । विष्णुपुराणे ऽपि । देवीस्तुत्या
भगवतः प्रीतिरुक्ता । ये त्वामर्थेति दुर्गेति वेदगर्भाचिकेति च । भद्रेति
भद्रकालीति क्षेम्या क्षेमकरोति च । प्रातश्चैवापराह्णे च स्तोष्यन्त्यानघ्रमूर्त-
यः । तेषां हि प्रार्थितं सर्वं मत्प्रसादाद्भवियति ॥ ११ ॥

कान्तारमध्यदृढलघ्नतयावसन्ना-

मशश्च वारिधिजले रिपुभिश्च रुद्धाः ।

यस्याः प्रपद्य चरणौ विपदस्तरन्ति

सा मे सदास्तु हृदि सर्वजगत्सवित्री ॥ १२ ॥

हरिवंशे देवीं प्रति भगवद्ब्रह्मनामि । कान्तारोपववसन्नानां भगानां

च महार्णवे । दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् । इति तदर्था
ऽत्रानुसंगहीतः ॥ १२ ॥

बन्धे बन्धे महति मृत्युभये मसक्ते

वित्तक्षये च विविधे च महोपतापे ।

यत्पादपूजनमिह मतिकारमाहु-

स्ता मे समस्तजननी शरणं भवानी ॥ १३ ॥

हरिवंशे देवीं प्रति भगवद्ब्रह्मनामि । नृणां बन्धं बन्धं पुत्र भयं नाशं
धनक्षयम् । व्याधिमृत्युभयश्चैव पूजिता शमयिष्यसि । संग्रामेषु च सर्वेषु
सुप्रसज्जलिषेणु च । नदीतीरेषु घोरेषु कान्तारेषु भयेषु च । प्रवासे राज-
बन्धे च शत्रूणाञ्च प्रमर्दने । प्राणान्त्येषु सर्वेषु त्वं हि रक्षा न संशयः ।
इति ब्राह्मपुराणे महिषासुरवधानन्तरं ब्रह्मादिकृतस्तोत्रावसाने तेषां वच-
नानि । शरणं त्वां प्रपद्यन्ते ये देवीं परमेश्वरीम् । न तेषां जायते किञ्चि-
दशुभं रणसङ्कटे । सर्वव्याघ्रभये घोरं चौरराजभये तथा । निगलस्थो ऽपि
बद्धश्च त्वां स्मरेद्यस्तु मानवः । सो ऽपि बन्धैर्विमुक्तस्स्यात्समुत्तं व्रद्धते
चिरं । इति ॥ १३ ॥

बाणासुरमहितपद्मगन्धमोक्ष-

स्तद्बाहुदर्पदलनादुषया च योगः ।

प्राप्तुमिना द्रुतमलभ्यत यत्प्रसादा-

त्ता मे शिवा सकलमप्यशुभं शिणोतु ॥ १४ ॥

अनेन श्लोकेन संगृहीतमर्थजानां हरिवंशे नागपाशबन्धनानन्तरप्र-
वृत्तकथासन्दर्भसामर्थ्यादवगम्यते । तथाहि । तत्र बाणासुरप्रहितैर्नागपाशै-
र्बद्धमनिरुद्धं दृष्ट्वा तदर्थं कृष्णाय निवेदयितुं नारदे द्वारवर्ती गतवति
गति । नष्टो ऽयं दानवः क्रूरो युद्धं प्राप्य न संशयः । स गत्वा नारद-
मात्रं शङ्खचक्रगदाधरम् । ज्ञापयिष्यति तत्त्वेन इममर्थं तथैव तत् । इत्य-
निरुद्धस्य चिन्तनम् । किमर्थं भीरु मामैस्त्वं मापैपीदशुभलोचने । पश्य
मुश्रोणि सम्प्राप्तं मत्कृते मधुसूदनम् । यस्य शङ्खस्त्वेन धृत्वा बाहुशब्दं

कृष्णपरिग्रहलाभार्थं गोपकन्याभिः कृतं दुर्गारूपेण देव्याराधनं
भागवतोक्तं संगृह्णाति—

यध्यानमं मुखमवाप्यमनन्तपुण्यै-

स्साक्षात्तमच्युतपरिग्रहमाश्वबाधुः ।

गोपाङ्गनाः किल यदर्चनपुण्यमात्रा-

त्सा मे सदा भगवती प्रभवतु प्रसन्ना ॥ १६ ॥

दुस्तहप्रेष्ठविरहनीव्रतापभुताशुभाः । ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिवृत्त्या-
क्षीणमंगुळाः । तमेव परमात्मानं जारुध्यापि सङ्गताः । जहर्गुणमयं देहं
सद्यः प्रसीणकल्मषः । इति भागवते । ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिवृत्तिरपि
प्राचीनसकलशुभकर्मव्यतिरेकेणेत्युक्तं साक्षादेवाच्युतालङ्घनादिस्तत्परिग्रहे
देव्यर्चनपुण्यमात्रेण लब्ध इत्यपि भागवत एवोक्तं तत्रहि । हेमन्ते प्रथमे
मासि नन्दव्रजकुमारिकाः । इत्युपक्रम्य । काल्यायनिमहामाये महायोगिन्य-
चीश्वरि । नन्दगोपमुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः । इति मन्त्रं जपन्त्यस्ताः
पूर्णां चक्रुः कुमारिकाः । एवं मासव्रतं चरुः कुमार्यः कृष्णचेतसः । भद्र-
काळी समानर्च्यर्भूयान्न्दमुतः पतिः । इति कृष्णपरिग्रहलाभार्थं गोपकुमा-
रीणां देव्या अर्चनमुक्त्वा ततः प्रसन्नेन कृष्णेन तथैव स्वपरिग्रहोद्गीकृतः
इति तदनन्तरमुक्तम् । सङ्कल्पो विदितस्साध्यो भवतीनां मदर्थेन । मया-
नुमोदितस्सो सौ सद्यो भवितुमर्हति । यात बाला व्रजं सिद्धा मयेमा
रंस्वय सखाः । यदुद्दिश्य व्रतमिदं चरुश्चार्यार्चनं सतीः । इति अत्रार्यार्चन-
मेव भगवदर्चनमिति व्यवहृतम् । आर्यार्चनेन भगवत्प्राप्तेः हरिवंशादिवच-
नोदाहरेण प्राप्तप्रपञ्चितत्वात् ॥

अथ सामगानां सामविधिब्राह्मणोक्तप्रकारेण देव्या मुक्तिप्रदत्वं
दर्शयति—

रात्रिं प्रपश्य इति मन्त्रविदः प्रपञ्चा-

नुद्रोध्यमृत्यवधिपन्थकलैः प्रलोभ्य ।

बुध्वा च तद्विमुखतां प्रतनन्पयन्ती-

पाकाशमादिजननीं जगतां भजेताम् ॥ १७ ॥

तद्वायव्यैरथ कन्यां कुमारिणीमित्यत्र प्रत्यभिज्ञानात् रात्र्यादिवदानीं तत्रा-
न्यथोपपत्तेश्च रात्रिरूपा हि सा । अस्यास्तनुस्तमोद्वारा निशान्तिवसना-
शिनी । इति देवीमधिकृत्य हरिवंशोक्तेः पुनर्भूश्च अमुरवभार्थं नानावता-
रपरिग्रहात् । अतएव मयोभूः प्राणिनां मुखस्य सम्पादयित्री कन्याच ।
अनातपुंस्पर्शरतिरभृष्टा चातिमुन्दरी । इति तामधिकृत्य शिवपुराणोक्तेः
क्षिप्रगिडनी मयूरकलापभूषणवती मयूरकलापध्वजवती वा हरिवंशे कृष्ण-
वाक्येषु । शशिरश्मिप्रकाशेन हरिणोरसि राजिता । दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां
श्रवणाभ्यां विभूषिता । इति देवीवर्णनं प्रस्तुत्य । अङ्गभेन मयूराणामङ्गदेन
च भास्वरा । ध्वजेन शिखिचर्हणागमुच्छिन्नेन समवृता । इत्युक्तत्वात् ।
अमुरवन्वन्यार्थं पाशहस्ता च नित्ययुवतिः, बाल्यवाङ्मेकावस्थारहिता च
कंपगोहनाथीवतारे क्षणं शैशवाभिनये ऽपि तदानीमेव यौवनाविष्करणोक्तेः
कुमारिणीं कुत्सितानमुगन्मारयितुं शीलवती च एवं देवीविषयमहामन्त्रं
लब्ध्वा तेन ये देवीं प्रपद्यन्ते तेषां पुरतो देवी प्रत्यक्षीभूय तदीयमरणरू-
पस्वदेयफलकालपूर्वावधिं बोधयतीत्येवत् स्वर्गादिफलान्तरैः प्रलोभयतीत्ये-
तच्च तत्रैव मन्त्राद्यानानन्तरमुक्तम् । साहेनमुमुवाचास्मिन् संवत्सरे मरि-
ष्यस्मिन्नयने ऽस्मिन्नुतावस्मिन्मासे ऽस्मिन्नर्द्धमासे ऽस्मिन्द्वादशरात्रे ऽस्मिन्
पञ्चत्रे ऽस्मिन्त्रिरात्रे ऽस्मिन्द्विरात्रे ऽस्मिन्नहोरात्रे ऽस्मिन्नह्नयस्यां रात्रा-
वस्यां वेद्यायामस्मिन्मुहूर्ते मरिष्यस्येहि स्वर्गं लोकं गच्छ देवलोकं वा ब्रह्म-
लोकं वा क्षत्रलोकं वा विरोचमानामेहि योनिं प्रविशेत्सुवाच । वक्तीत्यर्थः
नम्रलोकं ब्राह्मणनात्या तपःप्रभृतिभिर्लब्धयं लोकं, क्षत्रलोकं क्षत्रियजा-
त्या प्रजापालनादिभिः प्राप्यं लोकं अस्मिन्नेव वा लोके विरोचमानामुत्कृ-
ष्टां ब्राह्मणादियोनिं प्रविश । एवं देव्या प्रलोभितानां प्रपन्नानां सांसारिक-
फलवैराग्येण मुक्तिप्रार्थनं उक्तप्रार्थनमात्रेण राज्युपासकानामेतावदेव मुक्ति-
मायनं नान्यदपेक्षणीयमित्येवञ्च तदनन्तरमाद्यान्तं नाहं प्रवेश्यामि भूतोक्त-
गायत्र्यणो दुहितुस्संरागवस्त्रायाः जायते त्रियमे सन्धीयते च रात्रिस्तु
मा पुनानु रात्रिः खमेवत् पुष्पान्तं यत् पुराणसाक्षात् तत्र मे स्थानं कुर्व-
णमवायापुनर्जन्मने एतावदेव रात्रौ रात्रैर्व्रतं चेति भूनेषु श्रेष्ठायास्संराग-
वस्त्रायाः आर्तवेन रजसा संरक्तवस्त्रायाः ब्रह्मणः ब्रह्मजातेर्दुहितुर्योनिं न

प्रवेश्यामि यतो योनिं प्रविष्टो जायते जातश्च त्रियते मृतश्च सन्धीयते
देहान्तरेण सम्बध्यते किन्तहि फलमपेक्षितमित्याकाङ्क्षायां रात्रिस्त्वित्यादि-
स्तु शब्दो वैलक्षण्यार्थः रात्रिर्देवी मा पुनातु जन्मान्तरप्रापककर्मवन्धानु-
श्चतु रात्रिरिति द्विरुक्तिरादरायां, एवं परोक्षविधया प्राप्तिता देवी प्रत्यक्ष-
विधया प्रार्थ्यते यत्पुराणमाकाशं परब्रह्मलोकरूपं एतत् स्वमाकाशं पुष्पस्य
कर्मफलोपभोगस्थानस्यान्तं बहिर्भूतं तत्र तस्मिन्माकाशे ब्रह्मलोके मम स्थानं
कुरु स्थानान्तरेभ्यो विशेषं दर्शयति अपुनर्भवायास्य विवरणमपुनर्नमन
इति उक्तगन्धेण मुक्त्यर्थं देवीप्रपदनेन किञ्चिदङ्गमस्ति नाप्युपवासादिब्र-
तान्तरसमुच्चयापेक्षास्तीत्याह एतावदिति एतावदेवकर्तव्यं नास्याङ्गान्तरं रात्रौ
रात्रिदेवताविषये अथवा रात्राविदं प्रपदं कर्तव्यमित्यर्थः रात्रेवतश्चैतावदेव
नोपवासाद्यन्यदपेक्ष्यमस्तीत्यर्थः इति शब्दः सण्डसमाप्त्यर्थः ॥ १७ ॥

देशकालेषु दुष्टेषु देवीचन्द्रकलास्तुतिः ।

सन्ध्ययोरनुसन्धेया सर्वापद्भिर्निवृत्तये ॥

इति श्रीमद्भारद्वाजकुमजलघिकौस्तुभ श्रीकण्ठमतप्रतिष्ठापनाचार्य
चतुरधिकशतप्रबन्धनिर्वाहक महाव्रतयाजि श्रीमदप्पय्यदीक्षिते-
न्द्राणां कृतिष्वन्यतमा दुर्गाचन्द्रकलास्तुतिः समाप्ता ॥

॥ ओं सर्वं शिवम् ॥

अं

(श्रीमत्सायणाचार्यभाष्यमपि)

अथ पुनर्जन्माभावकामस्य काश्चिद्वाञ्छयापानां विवक्षुस्तत्प्रतिजानाते ।
अथ यः कामयेत पुनर्नः प्रत्याजायेयम् । इति अथशब्दोऽधिकारे यः पुमा-
ननेकजन्मभेदः स्मृतस्तत्पुनः प्रत्याजायेयमिति पुनर्जन्मान्तरं न गच्छेयमिति
कामयेत तस्य प्रयोगं वक्ष्यामीति शेषः तदुपासनसाधनमन्त्रमाह । रात्रि
प्रपद्ये पुनर्भूम्योभूः कन्यां शिखण्डिनीं पाशहस्तां युवतीं कुमारिणीमादि-
त्यश्चक्षुषे वातः प्राणाय सोमो गन्धायामप्रेहाय मनोनुज्ञाय पृथिव्यै शरी-
रम् । इति रात्रिं तदभिमानिदेवतां शरणं प्रपन्नोऽस्मि उपवासइत्यर्थः

कौटुर्शां पुनर्भूः पुनःपुनः प्रतिदिने भवित्री जायमाना मय इति सुखनाम
सर्वेषां प्राणिनां सुखस्य भावधिर्यां कन्यां कमनीयां गृहनक्षत्रादिभिर्दीप्य-
मानां वा । कन दीप्तिकान्तगतिषु । इति धातुः शिखण्डिनी शिखण्डः
केशपाशः प्रशंसायामिति प्रशस्तकेशपाशः पाशहस्तां अमुरबन्धनाय
हस्तेन धृतपाशां युवतीं नित्यतरुणां बाल्यवार्द्धकाद्यवधारहितामित्यर्थः
कुमारिणीं कुत्सितं मारयन्तीति कुमारारक्षःप्रभृतयस्तेस्तद्वती एवकुणाया
रात्रेः प्रसादात् आदित्यश्चक्षुरिन्द्रियाभिमानिदेवश्चक्षुषे इन्द्रियायोन्मुक्त्य
मम सम्यग्दर्शनाय तादर्थ्यं चतुर्थी तथा वातः वायुदेवता प्राणाः पञ्चवृत्त्या-
मकामायां देहान्तर्वर्तने अनुग्राहको भवतु अम्मच्छरीरं मापरित्यासादि-
त्यर्थः सोमश्चन्द्रमा गन्धाय देहस्य सौरम्याय आपः अन्धेवता ऐहाय
देहस्यारुक्षतायै शरीरसौख्याय मनो मदीयमानसं रात्रेरनुग्रहात् अनुज्ञाय
अनुज्ञानमनुज्ञः प्रज्ञार्थकविधानम् । इति भावे कप्रत्ययः तस्मै भवतु अनु-
ज्ञं ज्ञानविशिष्टं भवत्वित्यर्थः । पृथिव्यै शरीरं विभक्तयोर्व्यत्ययः पृथि-
वीदेवतां शरीराय तदाढ्याय भवतु यद्वा पृथिव्यै देव्यै मम शरीरं भवतु
तदर्धीनरक्षणं भवत्वित्यर्थः एवमुपासितारं प्रसन्ना सती रात्रिरित्यं ब्रूत
इत्याह साहेनमुवाचास्मिन् संवत्सरं मरिच्यस्यस्मिन्नयने ऽस्मिन्नृतावस्मि-
न्मामे ऽस्मिन्नक्षमासे ऽस्मिन् द्वादशरात्रे ऽस्मिन् षड्वात्रे ऽस्मिन्त्रिरात्रे ऽस्मिन्
दिनात्रे ऽस्मिन्नहोरात्रे ऽस्मिन्नह्न्यस्यां रात्र्यामस्यां वेळायामस्मिन्मुहूर्ते
मरिच्यस्येहि स्वर्गं लोकं देवलोकं वा ब्रह्मलोकं वा क्षत्रलोकं वा विरोच-
मानःस्तिष्ठन् विरोचमानामेहि योनिं प्रविशेति सा खलु प्रसन्ना रात्रिरेनमु-
पासकमुवाच ब्रवीति लट्श्चान्दसो लिट् किमिति अस्मिन् संवत्सर इत्यार-
म्भास्थां वेळायामित्यन्तेन संवत्सरतदवयवभूतेष्वयनादिकालविशेषेषु च
मरिच्यमीति मारण मुहूर्ते ब्रूवति अस्मिन् क्षणे त्वं मरिच्यस्यतएव
वागच्छ स्वर्गादीन् लोकान् यथाभिलाषं ब्राह्मणनात्या वामादिनालज्व-
यो लोकः क्षत्रेण क्षत्रियजात्या प्रजापालनादिभिः प्राप्यो लोक एषु
भिमन् लोकं गत्वा तत्र विरोचमानो दीप्यमानश्चिरं तिष्ठ अथवास्मिन्नेव

लोके विरोचमानां दीप्तामुत्कृष्टां ब्राह्मणादियोनिं प्रविशत इत्येहि आगच्छेति एवं रात्र्योक्तमुपासको निराकुर्यादित्याह नानं योनिं प्रवेक्ष्यामि भूतोक्तमायाब्रह्मणो दुहितुस्मंरागवस्त्राया जायते त्रियते सन्धीयते चेति अहमुपासकस्त्वदुक्तां प्रशस्तामपि योनिं न प्रवेक्ष्यामि योनेः प्राशस्त्याभावमेवाह भूतेति भूतोक्तमायाभूतेषु श्रेष्ठायाम्मंरागवस्त्राया आतिवेन रजमा संरक्तवस्त्राया ब्रह्मणो ब्राह्मणजातेर्देहितुस्त्रिया अपि योनिं न प्रवेक्ष्यामि कुतो उपवेश इत्याह यत एको योनिं प्रविष्टो जायते जातस्मिन्नयने प्राणैर्वियुज्येन मृतस्मन्धीयते देहान्तरेण सम्बध्यते अत इत्यर्थ इति निराकृत्य परोक्षेण स्तुतम् स्वाहितापुनर्भवमाह रात्रिस्तु मा पुनातु रात्रिः त्वमेतत् पुष्पान्तं यत् पुराणमाकाशं तत्र मे स्थानं कुर्वन्नपुनर्भवायापुनर्जन्मने एतावदेव रात्रौ रात्रेव न च रात्रेव तच्च तुशब्दो वैलक्षण्यार्थः अपितु रात्रिर्देवता मां पुनातु जन्मान्तरावाद्कात् कर्मणदशोधयितुं रात्रिरिति पुनरुक्तिरादरात् अथ प्रत्यक्षोक्तिः हेरात्रे पुराणं पुरातनं स्वर्गादिलक्षणमर्चिरादिमार्गः तं प्राप्यमाकाशमाममन्तात् काशमाप्रभं ब्रह्मलोकाख्यं स्वमेतत् स्वमाकाशं पुष्पान्तं पुष्पं कर्म फलोपभोगस्थानं तस्मान्ततो बहिर्भूतं तत्र तस्मिन्माकाशे ब्रह्मलोके मम स्थानं कुरु किमर्थमपुनर्भवय पुनर्भवपरिहारायाम्यैव विवरणमपुनर्जन्मन इति न मे ब्रह्मलोकनिवासिनः पुनरुत्पत्तिः । न च पुनरावर्तते । इति श्रुतेः स्मृतेश्च । ब्रह्मणा सह भवेत्ते संप्राप्ते प्रतिवत्सरे । परम्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् । इति पूर्वोक्तमन्त्रमाध्यप्रतिपादनव्यतिरेकेण रात्र्युपासनं जपान्तं प्रयोगान्तरेष्विवोपोषणादिब्रह्मन्तरश्च नास्तीत्याह रात्रौ त्रिययससमी रात्रिविषयं रात्रिं प्रवेष्ट्यादिकर्मसाध्यं यत्प्रपदनमुक्तमेतदेव रात्रिर्देवतायाः प्रसादनं प्रपदनञ्चैतदेव यद्वा रात्रावित्यधिकरणससमी एतत् वृत्ते रात्रावेव कर्तव्यम् । नदिवेति ॥

इति सायणानार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे सामविधायके

तृतीयब्राह्मणे तृतीयाध्याये अष्टमः खण्डः ॥

॥ सर्वं शिवम् ॥

॥ अन्योक्तयः ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

हसन्ती ।

वृत्तश्चाध्या वृत्तिमदनुपमेक्षणीयोदराध्या

वृद्धाराध्या व्यजनपवनैर्गर्भभारालसाङ्गी ।

भास्वद्वक्तृत्य युवजनैरङ्गमारोपिता त्वं हस्तेष्वस्तघृणमहह भिक्षु प्रोपयेस्त्वं हसन्ति ॥ ३८ ॥

वापी ।

अगाधार्द्रस्वान्ता रसभरितराजत्तनुमती

सती वृत्तश्चाध्या वृत्तिमदुपकण्ठा गुणवती ।

सदा सद्भिः सेव्या शमितवद्वृत्तृष्णेन्युपनतं

जनं दीनं पापे कल्ययसि वापि प्रपतितम् ॥ ३९ ॥

प्राची ।

भर्ता भर्ता सुराणां त्रिजगदधिपतिर्यत्सहस्राक्ष इन्द्रः

पुत्रः पार्श्वं स्तुतीनां ग्रहपतिरनयो यन्महस्वांशुरर्कः ।

मृतं यन्त्रामृगेषा * श्रुतिगपि महीत्यादरादाश्रितश्चेत्

दीनं राजानमनं तदपि जलयरैः प्राचि नीचं रुणत्सि ॥ ४० ॥

वागुग ।

बहुगुणगणपूज्या त्याज्यभागोऽज्ञानाङ्गी

धवलविमलदेहा धीवरस्कन्दवाहा ।

चपलनयनरम्या चालनैर्यिकगण्ड्ये-

त्यनिमिपमनुयातं वागुरे हंमि धिक्त्वाम् ॥ ४१ ॥

* श्रुत्यां दितां प्राची महीना दिक् उच्यते ।

रसना ।

रक्ता रसाद्रा रुचिरा रसज्ञा

रस्यस्वभावा रमणीयहावा ।

इति द्विजाश्वेदधुरन्तरेतान्

दुर्भाषया धिग्रसने भिनत्सि ॥४२॥

शःखा ।

मुखस्पर्शच्छाया मुपथसततस्था मुफलिनी

द्विजश्रेणीगीतश्रुतिमुभगनादा नवशिराः ।

सुमाधुर्याभ्यासा भ्रमरहितवृत्तैत्यतिथयः

शयेरन चेच्छाखे पिपतिपसि तेषामुपरि धिक् ॥४३॥

अट्टी ।

सुगूढाशा सूतस्तवकमुभगा बन्धुरशिक्षा

द्विजव्राताभारा द्विपदभरामादमधुरा ।

श्रितत्राणाऽऽसक्ताश्रमहरणपट्वी त्यदवि हे

मृगोयानश्वेषां मृगपतिमुखे न क्षिपसि धिक् ॥४४॥

लहरी ।

प्रसन्नमधुराकृतिः प्रकृतिशीतला ऽच्छाशया

प्रफुल्लकमलानना प्रकटहंसमन्दस्मिता ।

मनोज्ञकलभाषिणी ममृणिताङ्गभङ्गैत्यनु-

बञ्जत्यनिमिषं लहरीपुरुणत्सि जाले कथम् ॥४५॥

सूची ।

निष्कासयत्यखिलकण्टकमानतानां

सक्तं सदा बहोस दृष्टिषुटे ऽतिकृज्वी ।

नो मुखसीत्यनुसृतो यदि तं गुणाङ्गं

बध्नासि सूचि कथमम्बर एव तन्तुम् ॥४६॥

तुला ।

गुरुलघुविवेकव्याख्यानं त्वयि प्रथमे परं

सरलविदिता पादगुण्यश्रीः स्फुरत्यतिमात्रकी ।

समविषमयोः सर्वेषां त्वं प्रमाणमिति स्थितं

नयसि नितरां नीचैर्धिवत्वं सुवर्णमणि तुले ॥४७॥

नौः ।

अपागकूपारोत्तरणचणमंचारचतुरा

दिगन्तेभ्यो दिश्यान्नुपनयति वस्तून्नुपगता ।

पृथुश्रोणी पूर्णा वसुभिरिति सांयात्रिकवरे

समुत्कण्ठे मज्जेत् पवनपरिरब्धा तदपि नौः ॥४८॥

शृङ्खला ।

सुदृत्तशतगौरवा भुतिमनोज्ञशिञ्जारवा

सुवर्णललिताकृतिः सुमयति स्पृशन्तं भृशम् ।

कृतप्रणतिराश्रितेत्यथ पदं दधौ चेद्द्विपः

क्षणेन ननु शृङ्खले तमिह पर्यवधाः कथम् ॥४९॥

वर्तिः ।

धवलधवलदेहा धौतपर्यन्तगेहा

बहिरादनि न दृश्या भासुरास्या निशीथे ।

बहुसुगुणगणाङ्गे त्याज्येतात्मना त्वाम्

तदपि ददसि वर्ति स्नेहमाप्तानला धिक् ॥५०॥

पात्रं लिङ्गार्पययो द्विजकुलतिलक स्तिम्भपार्यस्तनूजं

भारद्वाजः कुलीनं मुनिपतिरवानिः स्वंच नारायणोदा ।

भासीभिः सत्यवाचो यमिह भुवि शिशुं वर्षयामामुरार्याः

श्रीकण्ठः सोऽभिप्रेते भवदुपहृतये श्राव्यमन्योक्तिकाव्यम् ॥

॥ मन्मथमादनाख्या भाणः ॥

यस्मिन् धातुक्थुयै त्रिणयनपदयं पूर्ववैरानुबन्धा

ह्रादं भेत्तुं प्रवृत्ते सति सुमतिविशिष्टै स्वार्थदेहं विभिन्नम् ।

दृष्टान्मानं जुगोप द्रुततरमवलाभिप्रदेहः पिनाकी

तार्तीयकीप्रकृत्याश्रयणमभिनयन् पातमौ पञ्चबाणः ॥ १ ॥

टीका ॥ त्रिणयनत्वं विरोधकारणं सुमतिदासोक्त्या बलिनस्तृणमायुध
मिति सूच्यते । पूर्ववैरशब्देन शङ्करपार्वतीकल्याणे स्वभ्योऽजीवनानन्तरमि

ति ज्ञायते विभिन्नमित्यनेन संयोगपूर्वकाले पार्थक्येन स्थितिस्सूच्यते ।

ध्रुवशब्देन अयं वेति श्रव्यधीनुवादः मिश्रत्वकथनेन एकीभूय गाढाश्लेष

च्यते जुगोपेत्यनेन बाशिनोपि महादेवस्य मदनवाधाधिक्यं वर्ण्यते तार्तीय

कीत्यनेन कामवीरान् भीतत्वं सूच्यते अभिनयक्षिति निमग्नपण्डितपरिहा

पत्तिवित्यनेन सर्वदेवेभ्यः कामभ्योत्कर्षः एवं च शृंगारस्य स्थायिभा

रसेष्वस्य रसस्य जगद्बुद्धिसाधनत्वात्प्राप्त्यर्थं रसबुद्धेश्च मदनहेतुकत्वा

मदनस्य जगत्कारणत्वं मदनो न दुष्टदेवता सर्वरपि स्वकृत्यदोषः विगु

द्रादिष्वप्यारोप्यते ।

धृत्वा मूर्धनि तन्मित्रं जगभ्रमं मीनेक्षणामीश्वरी

स्वार्थार्हीकृतविग्रहां च दधता तां तत्पताकामिव ।

सख्यं प्रेप्यतया सहेववहता फालेक्षणनाश्रितः

संधैविक्रमणोन्मुखो विजयते श्रीगर्भजातो रथी ॥ २ ॥

नान्यत्वे सूत्रधारः ।

शृङ्गाररसधृंगारावंगनास्तनशृङ्गिणी ।

सङ्गिनामङ्गिनामङ्गीकुरुतां सङ्गपङ्कजम् ॥ ३ ॥

(इति पुष्पाञ्जलि विर्कियं नेपथ्याभिषुत्तमवलोक्य ।)

मारिष इतस्तावत् ।

प्रविश्य

पारिपार्श्वकः— भाव अयमस्मि ।

सूत्रधारः— मारिष अस्मद्भाग्यस्य अहो परिपाकरमणीयता ।

यदिह निखिलनिगमान्तान्तःकरणेदिकानिगूढनिक्षिप्तानिरवधिककल्या-

णगुणमाणिगणस्य कन्दर्पजनकस्य जगतां पितुश्चित्रयः कमितुः स्वविहारानु-

कूलसर्पतरङ्गिणीकूलविलमन्त्रिलयस्य स्वाभित्तमपि दशमुखवधाय दशरथमुता-

भम्नाऽवतीर्णं जानकीनानि प्रसन्नराघवमपि गजेन्द्रमंसरणकर्मैतदुभयोः सा

धारणमिति भक्तानामभेदप्रतिपत्तिद्विस्तयेवानेतनुमागतस्य भगवन्मत्स्यगि

रिदाथस्य जैत्रयैत्रीयात्रामहात्सवे रङ्गमण्डपमलंकुर्वन्ति वेदशास्त्रपारीणा

रमिकधुरीणा स्सभासदः ।

(तदय गीयतां तावत् वमन्तसमयमधिकृत्य मङ्गीतिकम् ।)

पा०— अहमहमिकैयवामूलकुला रसालाः

सन्निभगतमिलिन्दान् स्वर्णरन्दैरमन्दः ।

प्रतिदिनमिव जपन् तर्पयन्तेस्समन्तात्

स्मरविजयसहायैऽस्मिन्वसन्ते लसन्ति ॥ ४ ॥

सू०— अहो भवद्भातेन आलेख्यमर्मापितेव मर्वतम्भभा अलमलमतिवि

बेन सरसेन केनापि रूपकेण सभां समाराधयामः ।

पा०— तत्रभवता भवता अचिराद्यापिनोऽभिनयनिमित्तो भाणः स्मृतिप

मारिषोऽहतीक्ष्णो

सू०— म केन निमित्तः ।

पा०— कूटस्थोऽजनि चोक्कनाथमखिराद् यस्यान्वयेऽनामये

राज्ञः प्राज्ञसदस्मृ येन मृचिरात् संलभ्यते मानना ।

सुबल्लण्यविपश्चिताऽतिसरल स्तेन प्रणीतो गुणी

ख्यातो मन्मथमादनादयतया भाण स्तयोऽज्जंभते ॥

सू०— सानन्दं अतिसरस एवायं यतः ।

भाणोऽयं भाति दुग्धाब्धिः शृंगारासृत्कारणं ।

दुग्धोदयौ हरिश्चेते जागर्तीह तु तत्सुतः ॥ ६ ॥

पा०— अहो भावस्य वचनचानुर्यं ।

सू० — अग्रतो विलोक्य रसिकशेखरभूमिकामादाय इत एवाभिवर्तते मम
स्यालः

यएषः ।

कौसुम्भं परिधाय सूक्ष्मवसनं प्रालम्बदीव्यदलः

गायत्रस्फुटवर्णमेव मधुरं किञ्चिच्चलच्छेखरः ।

कुर्वन्मृगुलियुग्मतः प्रतिकलं तालप्रमाणं जवात्

कागोष्णुक्त इवेक्ष्यते परिमलेनामोदयन् सर्वतः ॥

तदावां उपरितनकरणीयाय सज्जीभवावः । (इति निष्क्रान्तौ)

इति प्रस्तावना ।

ततः प्रविशति रसिकशेखरः ।

रसि० — सुमप्रबुद्धः नयने निर्मज्ज्य अहो प्रभातप्राया शर्वरी ।

अद्य खलु विलासवत्याः दुहितरमभिनवतारुण्यालंकृता लावण्यवती सं-
भावयितुं तत्रभवता प्रियमुहदा सन्निधातव्यं चित्रापूर्णमायामिति समाहू-
तोऽस्मि ।

एतावन्तं कालं स्वभार्ययेवानार्यया निद्रया बलानिरुद्धेन मया सर्वं वि-
स्मृतं । सा तु कालतिपातं न महेत भगवान् दिवसश्रोत्रलभः भास्वान्
उदयाचलशिखरमारूढः यथा प्रतिश्रुतमभोजिनीस्तंभावयति विक्राममरसाः ।
(सर्वतो विद्योक्त्य)

किं खण्डानि दिनेशभिन्नतमसां बीजानिवोहान्यह-

श्चीनेत्रांजनभाजनानि किमु वा मारानलान्निस्सृताः ।

इंगालाः किमु मान्मथं किमयशोज्ञातं स्वचेष्टोद्भवं

ये गेहोपरि चत्वरेषु च लसन्त्यानीलदेहा इमे ॥ ८ ॥

(निरूप्य) अहो प्रभातपिशुना वायसाः खल्विमे । (कति चित्पदानि

गत्वा)

एषा श्वेतनदी चकास्ति मुचिरादन्येव भार्गीरधी

तीरेऽस्या भगवश्वेदनकृते ते नालिकेरद्रुपाः ।

स्वादून्यय फलानि किन्तु दधते भक्ता इवात्तादराः

किं क्रोशन्ति गजेश्वरार्त्यसहनाः वाताहता शिशुपाः ॥ ९ ॥

किञ्च —

जनैः स्वमाध्यासितसैकतेयं

सरित्स्रवत्स्वानुपयःप्रवाहा ।

प्रजासमाक्रान्तनिजाच्छतल्या

पयस्विनी योषिदिवाद्य भाति ॥ १० ॥

अपिच —

स्वच्छा भृशं सागरधर्मपत्नी

यान्ती निरारात्रमतीव नीचैः ।

साध्वीव सा रायवसन्निधाने

सङ्कोचमेतीति विभाति नृणाम् ॥ ११ ॥

अस्या उत्तरतः —

प्रसन्नरघुनाथपुर्णमरभामुरैर्भूसुरैः

प्रसाधितसुवीथिका जनकनेशगेहोज्ज्वला ।

विसारिसततोल्लसत्प्रभविमानशृङ्गोन्नता

भृशं हरति मे दृशं निखिलगीतसाकेततः ॥ १२ ॥

किञ्च —

भवेऽस्मिन् प्रणतावनाय निवसन् सौमित्रिणा सीतया

दृष्टारिममुखाभरायशुभकृच्छ्रीरामचन्द्रो विभुः ।

सात्रं धर्ममनुष्ठितं प्रकटयंश्चापेन रोपेण च

श्रोत्रानन्दकराभिधानमहिमाऽयोध्यां च न ध्यायति ॥ १३ ॥

(श्रवणमभिनीय)

किमेतत् धनगर्जितमिव श्रूयते । (निरूप्य)

शिशुपाव्याख्यां स्थापितेषु कुर्यात्तीर्णेषु गजेष्वयमेको मतङ्गनो निषादि-
नमविगणय्य ब्रह्ममाणः शरस्तंवाशया प्राकति ।

योयं,—

गुण्डादण्डविभूतशीकरचयः पार्श्वेद्वयेऽपि स्वनन्द-
घण्टो वेगविशीर्णसैकततलः कर्णोच्चलन्नामरः ।
कण्ठाधिष्ठितयन्तुमानसमपि श्रीनायके पेरयन्
गण्डोद्भूतमदो गत्रो जनगणं हा भाययत्यागतम् ॥ १४ ॥
(अन्यतो विलोक्य)

आगान्तं स्वगगजकंठनमिमे दृष्ट्वेव हृष्टाशयाः
स्वच्छन्दा शुक्लशारिकाप्रभृतयः कूजन्ति कुञ्जद्विपु ।
मन्ये शब्दमिमं तु बालगलनं भाषाविशेषध्वनिं
किं च भ्रामरभारवो बिननुने वेदानुवादध्रमम् ॥ १५ ॥
(कतिपयपदानिगत्वा पुरतो विलोक्य)

नानाकारनया करीन्द्रवरदः यात्रोद्यतोऽभूदयं
पर्याप्तोऽस्य न धारणेऽहमिति किं वीशो बहुलं गतः ।
भासन्ते गरुडा यदत्र तटिनीतीरदृष्टमाणं ततो
कार्यैकाग्रपतित्वमेव पुरतः श्रीशप्रतीक्षा इव ॥ १६ ॥
नाट्येनपरिक्रम्य । (यथोद्देशं प्राप्तेऽस्मि)

कडयक्कुडीति कुशनामभूषिता
सुविचित्रगयरघुनाथपुर्येहो ।
नवसालनामपुरनाथमानिता
वितना विभाति धवलपगातटे ॥ २७ ॥
नदीमध्यं विलोक्य ।

कम्पेयं सौवर्णकलशविलसिता अभ्रंलिहाम्रा शाठीकुटी । (राजकीये

स्यात्)
अये सकलशास्त्रसारवित् देवेन्द्रश्वानन्तामरमाननीयः श्रीमान् राम
चन्द्रमहाराजः भगवद्विद्वत्सया सपरिवारः छत्रचामरादिविरुदै म्ममं
एवामच्छति । अहो अस्य दशरथरामस्येव परार्थिकप्रयोजनता ।

॥ मन्मथमादनाख्यो भाणः ॥

(पूर्वप्रकाशितपराम्)

तथाहि—

सम्मानदानजनिरस्य हि कीर्तिवल्ली
नूनं सुधाकरमनोऽपलं प्रमूने ।
काले द्विजा रमभुज स्तुपिता श्रकोराः

दृष्टा वयोधि रमिते स्सह पर्ययन्ति ॥ १८ ॥

टीका ॥ अनेन अगतिकानां गतिरयमेवेति सूच्यते तत्रापि भृशं द्वि-
जोपकारिता च । (इति परिक्रामितकेन विलोक्य)

अत्रत्यान् सर्वाननुगृहीतुं सत्यगिरिनयस्मज्जिते आयान्तं तं प्रसन्न-
गयवः प्रत्युद्गच्छति ।

अहो श्रीक्षान्तरूपमिन्द्रियासेचनकम् ।

गाढं संवर्लिनेन भक्तिगुणतो दृढेन चान्मोद्यमः

धीर्मानसमन्दरेण धयितान् यद्वेदशास्त्रावुभेः ।

पत्न्येवावहितै स्समुद्भूतमिदं चित्रं हि दिव्यामृतं
तच्चक्षुश्रुतिवक्त्रपाति जनयत्यात्यन्तिकीं निर्द्वितीम् ॥ १९ ॥

इति नमस्कृत्य अन्यतो दृष्ट्वा ।

सरिदुपवनमेल्यादाभदीक्षा महोक्षाः

द्वूमिति परिणदन्तः स्वच्छकायास्मजायाः ।

निजखुरपुटधातशुष्णनीराः प्रधीराः

तदधुवि विचरन्त्युन्मिष्यालं सलीलम् ॥ २० ॥

(पुनरतो विलोक्य)

इतो माकन्दवाटिकापरिमरे वेशवातोऽयं विकटो विटकुलशकटीशतसंकु-
पयन् । (प्रविशामि यावत्) ।

प्रविश्य ।

निप्रत्येया मोहनाङ्गी अभ्रंलिहशुभ्रमौघस्य नूतपल्लवमालालंकृतस्य स

कदलीस्तंभस्य गृहस्य द्वारि ।

अत्र हि ।

मणितमगुरणन्तीवात्तयोथाः कपोताः

सुरतवचनशीला भान्ति कीलाः सहलाः ।

सुरजनितदहर्पात् कृतगूरा मयूराः

वहिरुपसि दल्यो ताघ्रजूडा स्सनीडात् ॥ २१ ॥

एनां संवावयामीति उपमृत्य तस्या अज्जलिमशीकुर्वन् "वशीकृतवाशी-
मानसा" भवेत्याशिषं प्रमुञ्च्य ।

ग्राह्यं स्पर्शेण साद्यं ते व्यस्रोऽद्राक्षीयदा न तम् ।

तथा यदि कथं वा स्यात् कामे शमाक्षयनङ्गता ॥ २२ ॥

स किं करोतु नाम त्वां तदार्नभिवामुत्तवतः विद्यादुद्वेगोऽयम् ।

अस्याः पार्श्ववर्ती कुमुमशेखरः किं ब्रवीति ।

यत्सुच्यते त्वच्छादुवचनेन बलैषा लक्ष्म्यातिशयेन गिरिरानुपुनामप्य-
निशेते तान्त्रिलोचनमपि वशयितुं समर्थेति तत्सारज्ञो भवानिति ।

(भवत्वन्मनो गच्छामीति परिक्रम्य)

किन्तु खलु विलमिनं दामः कमलाक्ष्याः मात्रा चूडाग्राहं गृहीतः प्रलपति ।

हन्त हन्त गदिमात्रमंधरा विश्वकट्टममनाधुमन्धरा ।

कंपिना श्रितसकंपकन्धरा वष्टि मातृजरदा वसुन्धरा ॥ २३ ॥

भवतु पृच्छाम्येवं अरे रे भूमि ददामीति त्वया कथिते वा नवा ? किं
वदामि ? नैवेति ! भवतु ।

अयि जरटे किं ब्रवीषि स्वहस्तलिखितं पत्रं तेन दत्तमिति ।

(पत्रं संगृह्य विलोक्य च)

अरे मूढ,

तालीपत्रं स्वकरालखितं साक्षिलेख्यै रूपेणं

भूभृन्मुद्रांकितमतिदृढं सार्धहस्तप्रमाणम् ।

जागर्न्त्येतन्नतत्र कितव भ्रंशेन कोप्युपायः

सुमो भोगी स्वकराविवृतः किन्त्यदृष्टा प्रयायान् ॥ २४ ॥

नन्मानृतं ब्रूहि ।

वालंया भाग्येन लब्धया तदस्यै पुनं सर्वा निशङ्कं प्रयच्छ कमलाक्षी

त्वन्मुद्रमादाय त्वत्कवचाय दद्यान् ।

इत्यन्यतो गत्वा ।

इतः प्राधानिकवायुं सेवमाना चन्द्रमुखी मुग्धश्रान्नेव लक्ष्यते ।

अस्याः खलु

वामं निवेश्य च भुजं मृदुलोपशाने

संगृह्य दक्षिणकरेण कटिं स्वपन्त्याः ।

वेणीक्ष्यते भवलव्येयधिपार्श्वलम्बा

गाङ्गाविगाहियमुताजलश्रेणिक्तेन ॥ २५ ॥

अस्या निद्राविलसितं विलोक्यन् प्रियदर्शी अनिमिषतया पतते । वार-
विलासिनीनां प्रभावः सत्त्वेषः । अतएव स्वस्त्रियोपि स्वास्त्रियो न रोचन्ते
वितर्जनेभ्यः ।

माधु प्रियदर्शिनं साधु । इत्यन्यत्र गत्वा ।

मङ्गीतरमिकः खलु कलरुण्ड्या स्वकाशे विनीर्णहर्णां वर्तते । अत्र हि ।

स्वगीनिरधिरोप्यते चतुरायाऽनया वलकी-

गुणेपु मृदुर्लागुलिमकरचालनेन हुतम् ।

अहं किल विलोक्ये तदधिरोहणायोधिनार्

स्वराङ्गणशालाकिकावितनिमित्र निश्रेणिकाम् ॥ २६ ॥

अहो वीणामानस्य माधुर्यं ततोप्यस्याः कण्ठगानेरिति सर्वं रमिकजन-
भागेभ्यम् ।

इति परिक्रामन् ।

सुमांग्या भवने तरलतरतारकं मन्त्रायं मग्दोल्लुपं विलोक्य ।

समेमदामविनिवद्धतन्सुमांग्या

वीक्षाकशाभिनिहतः शयथं करोति ।

न त्वां विहाय वनितान्तरगोचरोऽहं

मिथ्याऽत्र चेदहतु तन्मदनानलो माम् ॥ २७ ॥

इति कथं तां भीषयसि एवम्भूता बहवोहोनि विहरयान्यतो गत्वा ।
इयं किल मदिरासी स्वमौन्दयगतिना तिष्ठति । (तथाहि)

मुकुरे विलोक्य मुत्तमिन्दुमण्डलं
चिकुरं निरीक्ष्य तिमिरं निरन्तरम् ।

स्तनचक्रवाकयुगलं प्रगेऽपि सा
घनकञ्चुकेन शनकैर्निगूहति ॥ २८ ॥

तत्परिमरे मदनमोहिता जारशेखरो दृश्यते । (मधुरितापम्)

जारं वारविलासिनीविरचितस्त्रातभ्रमविभ्रमैः
धीरोदारनिजाबलोकलहरीमग्नं वतालंबताम् ।

मारः कारुणकाभतां प्रकटयन् पौष्पं ज्वरैः पेशलैः
स्वैराकारमुर्मेशिलीमुखरमैः किं हन्ति तं यन्त्रितम् ॥

इत्यन्यतश्चलन् शफरासी प्रियनिवेशितमानसेव निरीक्ष्यते ।

स्मारं चरितमस्य स्मारं स्मारं भियेव शफरासी ।

निक्षिपति मतिं मरुत्यां चारभिषा ज्वलद्गारइव वस्तु ॥ ३० ॥

कथं स्मृतमात्रसन्निधत्ते कमलिनीरसिकः । (किं भणति)

अयि मलयगिरिन्द्रादेत्य निश्वासनघं

तव मुहुः अभिजिघ्रन् लज्जया स्विन्नगात्रः ।

स्वलितपद इवैति प्रांतपुष्पदुलीनः

विदहति भवदीयान् स्पर्धया गंधवाहः ॥ ३१ ॥

इति । अरे तस्याः पादयोनिपत का गतिः ! इत्यन्यतो गत्वा ।

कमलिनीमल्लेषा अविशदमनोना या ।

किञ्चित्कुञ्चितलोचनाऽधरदलांतर्दृश्यमानस्मिता

तारुण्यागमनानभिज्ञहृदया श्रोणीभरेणालसा ।

लज्जातर्जितविभ्रमा कमलिनी शृङ्गारमङ्गारव-

त्पश्यन्ती प्रमुखा विनीयत इव द्वार्यस्ति शीर्यत्त्रया ॥ ३२ ॥

सामोदम् ।

कमलिनीवदनस्तनकुङ्कुमलद्वयविलोकनमात्रमुखी सखा ।

अनुभविष्वानि सङ्गसुखं ततो मधुपशेखर एव चिरं कुती ॥ ३३ ॥

कथमियं कान्तिमती सचिन्तेव लक्ष्यते । (इत्यन्यत्र गत्वा)

साचीकृताननमुपर्यभिर्वीक्ष्य किञ्चित्
वाचं नियम्य शनकैरवधानमेत्य ।

ध्यायत्यमौ प्रियतमं प्रणयापराद्धं

तां दण्डयन्मुचितमेव मनोजराजः ॥ ३४ ॥

इत्यन्यत्र परिकामितकेन विलोक्य ।

रत्युक्तया रसनिधिः प्रणयापराधात्

मेदानिनो रशनयाऽतिविलंबहेतोः ।

अस्या वशो हि भवतीति किमत्र चित्रं

मत्तो गतोऽपि महिलावशात् प्रयाति ॥ ३५ ॥

इत्यन्यतो गत्वा अम्बुजासीगृहमभ्युत्थीभूय ।

रथ्यानिरोधितयनप्रसंगांजुजाशी

पिद्रेन्द्रमार्गणपरा खलु दृश्यतेऽद्य ।

अस्याः कटाक्षविशिखाः मुगवाक्षन्ध्र-

संप्रेरिता अनपराद्धतया जयन्ति ॥ ३६ ॥

तत एव कार्यान्तरव्यापृतमपि मां स्थगयति तद्विद्यामन्त्रिलोकनविलमिनं

भवत्वेनां सम्भावयामीत्युपमृत्य समागतं पिद्रेन्द्रं विलोक्य । पश्य तव तापिकां

अधरीकृतोऽपि तमसा त्रिपुरयमधिकं विधाति चित्रमिदम् ।

तद्विजयि तम इतीदं चित्रतमं किमिति शक्यते वक्तुम् ॥ ३७ ॥

किं ब्रवीषि अस्या वदनस्य चन्द्रसादृश्येन चिकुरनिकुम्भस्यान्धतम-

सादृश्येन च भृशं प्रमोदे इति भवतु मुखी भवेत्युक्त्वा अन्यतो गत्वा

नित्यदुपरि घनौघं मध्यभागे विहायः

शिरवरियुगलमेवा कापि पीतान्वितुङ्गम् ।

विमलमपि हिमांशोर्मण्डलं कापि धने

सुरचिरजलजानामुत्पले कापि चित्रम् ॥३८॥

उपमृत्य तव कामिनीमणिरिति युक्तमिदं नाम । (यतः)

चन्द्रकोकसरसीरुहाणि च ज्योत्स्निकान्ध्रतमसे च कामिनि ।

तस्युपेत्य सखितां परस्परं कल्पयन्ति सखितां दृशोर्मि ॥३९॥

इति तां श्यायमानः अमृतो गत्वा प्रणयकुपितां ध्रुवद्वया तर्जयन्ती

मदयन्ती चमत्कृत्या सान्त्वयति मदनदासः (यथा)

जपागुप्तसमा ऽधर मदनकान्तरं सादरं

मनोभुवि निवेश्य मां तव कटाक्षतो रक्षितम् ।

विलोक्य स यशश्च्युतिं सपदि शङ्कमानो मनो-

भवां नमयतीव ते ध्रुवमनम्यनाम्यं धनुः ॥४०॥

निर्वर्ण्य

शृङ्गारयोनिजयद्वेतिरियं मनोभित्-

साङ्गारपावकशिखा किमदाहर्षी ।

शृङ्गारदुग्धजलधिभवा मुखा किं

नांगस्यरीति गियमित्यवधार्यतेऽस्याः ॥४१॥

तमुपमृत्य

चन्द्रं हेपयति तदीयवदनं लावण्यनिष्यन्दतः

तस्मात्तस्य मुखां वचांसि रमतः विद्रावयन्त्येव ते ।

मेघं भ्रामयति तदीयकवरी नैलेन जित्वा स्वयं

तस्मात्तत्तदिति निलाययति ते कान्त्या वपुस्तत्क्षणात्

किञ्च

चापस्य भङ्गे किल-वीरलोकः प्राप्नोति भङ्गं नहि चित्रमेतत् ।

तदधुधनुर्भङ्गमुपेत्य मारः पुंसो जयत्यद्भुतमेतदेव ॥४३॥

मायिनां स्तावकता नैसांगिकी नाम इति तया सप्रणयं परिहसितः

नितमत्याऽऽकारितः

(तां विलोक्य)

अहो अनन्यमुलभेयमाकृतिः ।
तथाहि ।

धात्री विद्युदियं प्रवर्पति मुखां मत्कर्णयोर्वाङ्मयीं
तत्त्वत्त्वा ऽशनिकारणं स्वतटितं कादम्बिनी मां श्रिता ।

दृष्टेः कारणतामवक्ष्य तटितो पूर्वामियं लज्जिता
स्वान्तः किं घनपुष्पमाकलयते धम्मिद्धतामास्थिता ॥४४॥

निश्च ।

अवाग्वद्वेऽपि तन्वंगयाः केशभारे ऽस्ति गौरवम् ।

मलिनन्वेऽपि सस्नेहः शिरस्येव स लाल्यते ॥४५॥

इति वर्णयस्तां उपेत्य तत्तायकस्य कुशलं पृच्छन् तत्समयसमागतं

तमेव निवयस्यं सिंहसंहननं वयांसि ते शतमिति मन्तोप्य कतिपयपदानि

गत्वा । उपरि वीक्ष्य । अहो मूर्खो ललाटमनपा भवति इमामातपनेच्छां नाळि

केरकमुकरमालजालसञ्ज्ञादितातपे रत्नावल्याः अतिमनोहरे विहारे अति-

बाह्य तस्याः प्रियतमं मणिभूषणमभिनन्द्य यथाभिलाषितं माधयामीति तत्र

गत्वा । (समे मणिभूष)

न सहेत प्रियाङ्गस्य ग्लानिमेष इति द्रुमाः ।

ददत्यनातपं सर्वं धुमणिं परिभूय हि ॥४६॥

किञ्च

रत्नावलीं विलोक्येव लज्जिता त्वामुपाश्रिताम् ।

मतीच्यां मस्थिता छाया तरुमूलमुपागता ॥४७॥

किं ब्रवीषि सर्वं भवतस्मन्तोपायेति भवत्विति अत्र किञ्चित्कालं विश्रम्य

ततो ऽन्यत्र गत्वा । (किमिदिहाद्भुतमिव दृश्यते)

धृत्वाऽर्थोरुक्मात्मवाद्वाङ्मयं संताड्य केचित्क्षणान्

वेगादेत्य पदानि कानि चिदिमे मत्ता महोक्षा इव ।

उत्कृत्यावर एणवत् भ्रमरवत् वंश्रम्यमाणा अवाक्

भूमिं प्राप्य पुनस्सलीलमधुना विस्माययन्तीक्षकान् ॥४८॥

अन्यतो दृष्ट्वा इतो वृक्षवाटिकायां कुकुरमुदं दृश्यते । (तथाहि)

कुञ्जे पुञ्जीभवन्ति कचिदिह वृषलाः येन केनापि तेषां

वध्वा मध्ये जनानां पणमनवधिकं संविदा संविष्टः ।

शब्दलुङ्घनपक्षो मुहुर्गधिकजवाहुत्पतन्तव्यरोम

सामपेस्ताम्रचूडः प्रहरति विमनं सायुधस्मांयुगीनः ॥४९॥

इति निधिकरकलहकुतूहली स्थलान्तरे मेघमुदं तिलोत्थम् ।

गळशृङ्खलिकां द्विधा विधाय प्रचलत्यादिनि श्रीग्रीविदानीम् ।

विविधाभिनद्विषाणभूपस्त्रजमात्रावबहन्ति मेघ एषः ॥५०॥

इति पश्यन् कतिपयपदान्तरं फणिभिः क्रीडन्तं जनैरहमहमिकया वि-

लोक्यमानमहितुण्डिकं कंचिदुपसृत्य अहो एषः अष्टानां नागानां मध्येऽपि
स्वबालकानां मध्ये स्थित्वा सादरं भक्ष्याणि यच्छन् पितेव सानन्दं मुष्टि-
विशेषं प्रदर्शयति तेष्वेकः तत्करे किंवास्तीति दिदृक्षुर्वलइव सकुतूहलमु-
तथाहि । [तिष्ठति] ।

भुवि बलयितचलवालः दिवि दण्डबदुत्थितश्च फणिवालः ।

निश्चमिति फणविशालः शश्वद्रोधकुप्रा यथाभीलः ॥५१॥

अपिच ।

मणिमन्त्रोपशरीर्य भणितुं स्वयमनवधानमभिनीय ।

फणिनाऽऽपेक्षेन दष्टे त्रिनिपत्रे त्रिषशिलासमौ स्वकरे ॥५२॥

किञ्च ।

फणविनिहितमणिगन्यां गणयत्यणुमपि धराधरंस्तिमितः ।

गण एष व्रीक्षकाणां धणविस्मित एव भवति तन्ववित् ॥५३॥

किञ्च ।

कुप्यन्ति सर्पो मानी व्यालप्राही करोति तस्सामानि ।

हृष्यन्त्यपि लोमानि स्मरतामपि साध्वसेन यस्मामानि ॥५४॥

किञ्च ।

अट्टहाहितुण्डिकाक्षाः वर्तिभ्यामिव तदीयरसनायाम् ।

अयमुग्मांस्सन्नलेपं विवृतफणस्सादरं करोतीव ॥५५॥

(क. प. श.)

॥ मन्मथमादनाख्यो भाणः ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

अपिच ।

वृत्त्यन् भोगिममृते नववत्प्रतिभाति कृष्णसर्पोऽयम् ।
भावति पराग्यदवशो विधृताऽपि करेण कुपितवाल इव ॥५६॥

अपिच ।

उग्गाविर्मो फणाभ्यां पुनतो यन्तुः कर्गो निताडयिषू ।
त्वरया कणासरणोऽत्र धरा । शिशुवत्करेण ताडयतः ॥५७॥

एवमेव तत्र तत्र वारंविश्यामिनीगभितन्त्य अट्टनानि च पश्यन् रमिक-
गन्तः सकलमदलीनतपविशिष्टितं चूतपल्लवमालिकाममलंकृतोत्तरं भादशी-
रगायनं नृगदीपि गलमहोभयकल्याणशालं मल्लकामभवीकुसुमौरभ-
गपुमि त्वरं कुकुमनन्दनाभकुलफलादिगङ्गल्लङ्घनं चकु-
लपवननीगृहमिदमेतत् अन्नःप्रविश्य ।

अहो नवार्तवन्हात्मने चलेयं लावण्यवती तिलोत्थमेव मुलारहिता मम-
ना मायेण भद्रपीठे विभूषयति ।

कलकण्ठः

सवादिवं गायन्ति । ममैव मग्गमिदमिति उपगृह्य । विलामवत्या माङ्ग-
वन्धं गन्धदिनिर्मितः ताभूः कलकुपपाणि गृहीत्वा तमभितन्दयन्
मार्गेण चन्द्रमुदितं तिलोत्थम् ।

सभाजनचक्रमभाजनं रचयितुं किमु चन्दनभाजनम् ।
मित्रयिमन्मथपाणिसमार्जितं गुरु एव तु तत्करमार्जितः ॥५८॥

अहो अनुपममिदं साक्षिण्यं मृगाङ्गस्य ।

तथाहि—

सोमेन दग्धवलोक्य निजं सखायं
कार्पण्यं कुम्भा जनयितुं बहु तेन तुल्यान् ।
गर्भान् कलङ्ककपटेन दधाति सोमः
यज्ज्योन्मिकाऽस्य महिलापदनान् प्रसूते ॥ ५९ ॥

अहो अस्य शृङ्गारिता ।

चन्द्र धन्दनचर्चिनैरिव कौस्स्वां कामिनीं यामिनी-
माश्लिष्टुं यतते तदम्बरतले सन्मल्लिकाकुड्मले ।
अद्यालङ्कुरुते वितानविधया सन्ध्या रजन्याः प्रसूः
शृङ्गारनेन तमोपदेशमिलिताः मिथ्या हि तारा इति ॥ ६० ॥
सर्वतो विलोक्य ।

अहो पञ्चशरभिलमलेन चन्द्रप्रदीपमन्त्रिणेन शृङ्गारिजनचपलचितमृग-
चयं गृहीतुं प्रसारितेव ज्योत्स्निकावागुरा (इति लावण्यवतीमुलं विलोक्य ।
अये जगदानन्दनस्वरूपोऽप्यमृताङ्गः अम्भस्सखीमुताया मुखचन्द्रमन्त्रिणौ

सौन्दर्यभिक्षामटान्नैव गवाक्षद्वारेण करान् प्रसारयति तद्देवा लावण्यादि
सर्वसमृद्धिप्रती । अस्याः किं पुनराशास्यं वर्तते तथापीदमस्तु भरतवाक्यं

कन्दर्पस्वयमोषधीश्वरमहासाक्षेन जेजीयतां
तत्सल्येन वसन्त एष जगतां सेमाय वो भूषताम् ।
शृङ्गारामृतसेवया युवगणः सर्वत्र मोघयतां
रङ्गश्रीरियमस्मदुन्नतिविधौ मान्यैव देदीव्यताम् ॥ ६१ ॥

इति निष्क्रान्तः ।

इति मन्मथमादनाख्ये भाणे प्रथमोऽङ्कः ॥

॥ विटविलासोनाम भाणः ॥

अङ्गास्वामभिन वरतौ गोपयन्तौ स्वलील्यं
व्रीडाभाराद्भिनतवदन्तौ रुक्मिणीं वीक्ष्यकान्ताम् ।
तत्कालार्धं यमकन विभुर्गोपनारीभुजंगः
भूयात्भूत्यै स किल मधुरस्संभ्रमस्सन्तननः ॥ १ ॥
जीयाच्चान्द्री स्मरहरशिरश्चोखरी भूतधामा
वामोरुणामविरलमुखी श्लेषहेतुः कलासा ।
भूत्यायस्यास्त्रिभुवनपातिमरिहन्तापि गौरी-
गाढाश्लेषादविरलमभूदर्पनारी श्वरात्मा ॥ २ ॥
[नान्यन्ते सूत्रधारः]

(समन्तादवलोक्य)

अहो ! सन्ततनिरन्तरनिरवधिकतन्तन्यमानकलकलरवमुत्तरितनि-
खिलहरिदन्तरमिदं कुरुङ्गनगरम् । तदवलोक्ये किमिति । (विभाव्य)
आः ज्ञातम् । अयस्वटु, अखिलनिर्लिपकुलतिलकहृदयकमललाजनीय-
निस्तुलमहिमललितपदकमलयुगलस्य कमलाकुचाचलतटीवप्रकीर्णपरिणत-
मत्तगजमलस्य, पार्श्वद्वयविरामिरत्नाकार वन्यकारलाकरमेतललाहुवल्लरी-
परिवेष्टितभुजाशिरोभागस्य, कुरङ्गनगरीरमणस्य शंकरारिगुरोर्भगवन्मुन्दरप-
रिपूर्णस्य फाल्गुनमहोत्सवसेवनात्मुकमानसा नानःजनपदममागता द्विज-
मुखाश्शब्दायन्ते ॥

हृद्वा, उद्यन्नहर्षतिरसौ किल मानवाना-
मस्तच्छलादपहरत्यनुसायमायुः ।
जानत्यपीदमप्रतिर्जनतावनेयम्
कान्तोपभोगविमुक्ता तनुते तपांसि ॥ ३ ॥

अपिच,

हन्तामीपामभिमतमिदं चित्रयत्यन्तरङ्गं
स्वस्त्रीलौल्यंसविधविलसत्स्वेयसीर्यद्विहाय ।
हस्तन्यस्तं सरसमधुरं स्वादनीयं रसालं
त्यक्त्वा कोवा लपति धरणीं प्राञ्चशाखाग्रलंवि ॥ ४ ॥
आखेदयन्त्यमीलकां मामकं मानसं सदा
यातानुयायिता येषामविचार्य फलोदयम् ॥ ५ ॥

अतो नटविटपरपाचार्यभरतमुनीन्द्रमतराद्भूतं प्रवर्तनोद्युक्तास्मदे-
शिकापाङ्गततरङ्गपरंपरासमासादितनटनकलाविलोसैरखिलसहृदयलोकमानस-
विहारलोककल हंसावतंसायमानैरभिनवैरनास्वादितमानिनीनवीनोपभोगक-
न्दलितामन्दानन्दसन्दोहानमृन्मानवान् शृङ्गारपयोनिधिमधुनपरिजनित-
निरर्गलनिर्गलस्तुषोवेणी विलासकामिनीकुचकलशसरभसनिर्भरपरिभरं-
भसमुल्लसदमृनधारानदीमातृकायमाणरोमांकुसुमकंदंबकरवितविशालवक्षस्थला
नाकलयितुमुत्सहतेऽस्मन्मनः । (क्षणविचिन्त्य) (सत्रीडं) हन्तकिमिदं
प्रवृत्तम् ॥

अज्ञानुद्दिश्य नाट्यानां वेद्यानां रसिकाग्रैः ।
सन्दर्शनमितिदं न उद्भावयति गर्हणाम् ॥ ६ ॥

अथवा,

अनङ्गमाराधयतां जनानां-
मस्मादृशामर्हमतीव चैतत् ।
सर्वानपिप्राणिगणान्यदस्म-
त्प्रमुन्यत्यात्मशरव्यभावम् ॥ ७ ॥
(किञ्चिद्दूरो निरीक्ष्य सहर्षं)

आयाताः कतिवाजना मम परन्त्वेपैव भाग्यान्ननि-
स्संसङ्गीतकलाकलाफलसिताः कामागमानां भुवः ।
सारासार विवेकिनस्सहृदयाश्चमृन्मूनी इव
सेभूता ममवृत्तकौशलमयी दृष्टुं यदाभ्यागताः ॥ ८ ॥

तत्त्वरयति नस्समोदो नटनकर्मणि । कथं चिरयति मारिषः ।
(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) (सू) मारिष चिरविलंबनेन नः प्रमोदप-
रिपन्थी माम् । (मारिषः) (संसंभ्रमं प्रविश्य) भाव, एषोऽस्मि । ज्ञा-
तुमभिवाञ्छति प्रमोदकारणमयं नजः सूत्रधारः किञ्चाद्यापि जानासि शृणु ॥

कामिन्याः कुचकुंभकुङ्कुमरसेजस्विप्यनाद्रानिमा-
न्विप्रादीन्स्मरवेदसारपिशुनेनृत्तक्रियाकौशलैः ।
कान्तापीनपयोधरैरसिकाङ्कर्तुं प्रवृत्तस्य मे
वृत्तं द्रष्टुमुपागतास्सहृदयास्तन्मोद उज्जंभते ॥ ९ ॥

(मारिषः) युक्तमेवैतदार्यस्य । तथाहि ॥

मलयाचलसंजातमन्दमारुतसन्ततेः ।

तरुणाभ्यर्णसञ्चारः सफलः प्रथितश्चल ॥ १० ॥

(सू) अस्त्वेतत् अपिपरिशीलितं नाट्यसामग्री ।

(मा) किमिदानीं परिशीलनं शिक्षितपूर्वास्त्रलेपा दृढं भावेन ।

(सू) मैवं भागीः पश्य ॥

कामं प्रसाधनशतैरपि भूषिताङ्गी
केलीयुहाय गमनावधिगात्रवल्ली ।

कान्तस्वपुत्सिविधये कमनी पुनश्च

किञ्चप्रसादयति मारिषभूतलेऽस्मिन् ॥ ११ ॥

(मा) केनपुनराङ्गकणैतान्समावयति भावः ।

(सू) यद्भवते रोचते । (मा) (क्षणविचिन्त्य) ।

पुरातनानां बहुशः कवीनां दृष्टप्रयोगा जनता कृतीनाम् ।

तनो नवीनं सरलार्थवन्धं हृदयं मनोहार्यभिनेयमद्य ॥ १२ ॥

सूत्रधारः (संसंभ्रमाद्वादं) हन्त स्मारितो मारिषेण नूतनभावाजितैव
समा । यथावा ॥

यस्मिन्सहृणमंहिनि कलयने नित्याधिवासं वृषाः ।

यं यथाशनपथवंधचतुरं विद्यावभूवहंभं ।

आत्रेयांशुधिवारि जातमतुलं निस्सीमशीलास्पदं
सत्संभागरसाकरं धृतनिधिं धीमन्दिरं मन्वते ॥ १३ ॥
महादेवकवेस्तस्य सन्दर्भेषु बहुष्वपि ।
मयं विटविलासोऽयंरोचते भाणशेखरः ॥ १४ ॥
(मा समोदं ।)

भृङ्गारस्वरसायनं रसविदामानन्दकन्तायितं
श्रीमत्कामकलारहस्यपिथुनं धूर्ताग्रणीनायकम् ।
तत्काव्यं भुवि को न वाञ्छति सुधीस्सन्दर्भचूडा-
मणेरस्य श्रीरधुनायकमियतमः कर्त्ता कवीन्द्राग्रणीः ॥
तत्कतम इदानीं प्रस्तुते क्तुः । सूत्रधारः किं न पश्यति भवान् ॥
तथाहि, माकन्दबृन्दबिलसमकरन्दपूरान्

मन्दानिलावलिरियं चलयत्यमन्दम् ।
कन्दर्पवाणानिकरा इव कामिनीषु
लीलावनान्तविहरासु पतन्ति तेऽपि ॥ १६ ॥

मारिवः (ध्रुत्वा) सम्यगुल्लोभिनं तरुणवसन्त इति ।
यथा, पुष्पोद्भेदं प्रकटितवती मालतीं वीक्ष्यमाध्वी
पायं पायं मधुपनिकरस्संभ्रमादाकुलाङ्गः ।
गायं गायं मुदितहृदयस्सङ्गतोऽप्यङ्कदेशं
निर्यातोऽसौ सविधिविचारद्वेषवाहस्य रोधात् ॥ १७ ॥

(नेपथ्ये) सत्यं भोः सत्यम् । (सूत्रधारः) (श्रुत्वा) कथमुप-
क्रान्तेमेवास्मद्वर्यैः । यदस्पृष्टमृद्धमनसिजनिजयोगान् गंधवाहनाग्रे विटसा-
र्वभौमस्य भूमिकामादायत्वद्वचनं स्वपरमेव कुर्वन्ति एवाभिवर्त्तते पश्य ॥
मन्दपवनपरिकल्पितमनसिजगुपतिपनाकाशङ्कापादकार्यलंभमानतपनी-
यतनुनिकरपर्यन्तचतुरस्रलसत्कुमुदमशरनिर्मितं विटसार्वभौमपट्टाभिषेक-
भाणिनयमकुटायमानकौमुभवसनपरिकलितशिरोविष्टनपरिमण्डितः सुमश-

रसमरसहरणचतुरवीरवादसदशमङ्गाररवमुखरभृङ्गावळीनिहितकादंबरीभ-
रितभृङ्गारुपङ्क्तिनिभमाध्वीभरोहसितचापेयं सुनचयमालयाळिसंविडितव-
स्मिच्छाः लाञ्छनशङ्काननकमृगमदतिलकमासुरानिडिलफलकचन्द्रार्धः । ग-
ण्डतलमुकुर परिबिंबितकर्णं युगलकलितकामतन्त्रतत्त्वोपदेशागतदेशिकश-
ङ्कावहवकुलमुकुलकमनीयः बदनाहमकरकलङ्कायमाननवनिश्मश्रुपरंपराभि-
मर्शनं श्रवणशुकतुण्डगर्वनिर्वापणचणपाटलकुटिलनस्तमुक्तः वारिषलसिनी-
विरहवेदनोदितवयल्लिमकवळितकलेवरइव राकासमुदयशारदामृतकरपरि-
भवकरमधुरदुकूलकवचसमलंकृतगात्राद्यष्टिः कोकनदसमुदितविद्युलतातुलि-
तकनकवेषवल्लीपटितकरतलः । अन्तर्लसत्कामिनीविषयान् रागगमान्त-
रमुद्रमश्रितं वीटिकारसपुञ्जरंजितरदनवसनः निखिलयौवतानुरागवलयितमू-
र्तिरिव कौमुभवसनयुगरचितं सन्यानान्तरीयः अखिललोकोचनागोचरत-
याऽन्तर्निहितयुवतिजनवशनयनकुशलचूर्णपुंजैरिव कवचपुटतानितकल्याण-
करण्डभरितनासिकाधूळिकदैर्घ्यरसकृतकृताघाणः स्मर स्मरसमयमवसायती-
ति तद्भुतधावननिरोधनायेव कनकशृङ्खलावद्धकाळज्ञानोपयुक्तकनकयन्त्र-
घटितकवचपुटः मदनयजनकृतकौतुकबंधइव एककरवद्धतनुतरसुवर्णकं-
कणः अनन्यसाधारणस्मरस्मरचानुरीमात्मनः प्रदर्शयन्निव पटबंधयामि-
तमध्यदेशः निजकृतसूतलीलासरसखितरमणीजननितयशोगानरताभ्या-
मिव केङ्काररवमंजुळाभ्यामुपापनय्यां परिष्कृतपादमूलः वारवामोरुरचि-
तमाररणपरिचिन्तनसरभमावगाहनद्वयसमूहकूलितसंतोषपूरइव मन्दहास-
लसितवदनकमलः दुरधिगमविलासिनीहृदयकुहरगतमानाहरणप्रहिताङ्कु-
रन्तिकरात्रितिर्यगालोकितानि कन्दल्यन् प्रणयकलहकुपितवारसुन्दरी-
चरणनलिनयुगताडनपरिशीलितगतविशेषवृत्तलसगमनपरिलोलः विटकुल-
शेखरोऽयं मन्दं मन्दमुपसर्पति रङ्गभूमिं तदावामप्यनन्तरकरणीयमव-
लंबयावः ॥

(इत्युभौ निष्क्रान्ताः)

(प्रस्तावना)
(ततः प्रविशति यथोदिष्टो गन्धवाहः)
(प्रविश्य)

(आत्मगतं) कथं वासन्ती दुहित्रा मालयत्या सहास्माकं परि-
चयः प्रकाशमुपगतः ।

अथवा, यत्प्रेयसापि रचितं कुलपालिकाया-

मेकान्ततस्तदखिलं बहिरिति सद्यः ।

बाराङ्गनासहरति विटसार्वभौमै

रानीयते प्रकटतामिति किं विचित्रम् ॥ १८ ॥

(सविस्मयं) हन्तान्यादृशी विटयोरणी पश्य ।

दृष्टोऽनयासविभ्रगेहलसन्नुवायं

कान्तैरपाङ्गवलनैः कमनीयपतैः ।

इत्यात्तेतुकमनिर्वचनीयमनै

रुद्धाख्यं कुलवधूपुरहस्य वृत्तम् ॥ १९ ॥

वतैषां भूपतिचरित विडंवनमपि पश्य ।

तत्तद्रूपचरितवेदनकर्मणीमे

जाराङ्गनास्सुचतुरां परिकल्प्यचारान् ।

ज्ञात्वातदीयचरितं सुमवाणयुद्धे

जाराबला सहकृतारमणीजयन्ति ॥ २० ॥

किंच, पद्मोद्भवस्य विभुनानि यतेरधीना

तामप्यमी विटगणास्समतिक्रमन्ते ।

तत्तत्क्षणोचिन विचित्ररसैक पात्री-

मातन्यवाचमसकृद्रमयन्ति साध्वीः ॥ २१ ॥

नानाविधानि कुसुमानि वितन्य नाना-

वन्धोज्ज्वलानि फलवर्गमपूर्वदृष्टम् ।

शृङ्गारनर्म सहकर्मपटूनि चित्रा-

व्यापाद्यते कुलवधूपरिलोभयन्ति ॥ २२ ॥

भूपाइवाश्रितजनानपिधूर्तलोकाः

पाणिग्रहात्तरमणान्परिहृत्य याताः ।

पीनस्तनीरिति भृतिं परिकल्प्यमासे

हस्तावलंघनपवाधमवन्ति नित्यम् ॥ २३ ॥

याकाचिद्रमणी मनोहरतरा दृष्टायदीमे विटा-

स्तल्लब्धं बहुयन्त्रगौरवभृतो गुडा निशीथेभृशम् ।

तांवालांमलमुक्तये निजगृहाजिर्गाभिनी तत्क्षणा-

दाहृत्यान्यपुराणि मोदभरिता गूढं नयन्तेऽभयम् ॥ २४ ॥

तस्या मार्गगतत्परा यदि जनास्तद्वान्वयास्तत्क्षणं

श्रुत्वाचारमुखात्परं पुरममीतां प्रापयन्त्यङ्गनाम् ।

नीलातद्युवतद्विवातुमधुरं पुंवेपमाकल्पतां

रात्रौमाररणकं सौख्यमुदितां तन्वन्तिनित्यं विटाः ॥

संभूयनाटकमिपाद्रजनीपु के-

चिद्रङ्गस्थलीं विविधवेपभृतोऽवरुद्ध ।

वेपानुगैर्वचन नृत्तविलासगीतै-

स्सर्वानयन्ति वक्षतां विटसार्वभौमाः ॥ २६ ॥

अत्यन्तसाहृदपरं प्रभवाय आस-

न्संबन्धिनीरपि सरोजमुखीरमीषाम् ।

अन्याश्रतत्पुरलसत्तरुणीर्भजन्ते

कामागमैर्विद्वरासुदितान्तरङ्गाः ॥ २७ ॥

मविच,

वीथौविलासगमनास्सुहृदामगारे

दृष्टाङ्गनामधुरगात्रलतास्सहासम् ।

अंवाद्यरात्रिनियता मधुराकथाता-

माहूय चान्परमणीर्भवती वयस्याः ॥ २८ ॥

आगत्ययूयमपि पश्यत मंजुगीतां ।

इत्यादौरण निगदन्ति विटा दिनान्ते ॥ २९ ॥

आगच्छती रथविलास वचस्मूर्ता-
 माँहैकभाजनमतीर्षुवतीर्वितन्य ।
 ताभिस्सदैव सततं सद्नेषु तासां-
 मारोत्सवं प्रतिदिनं रचयन्ति मोदात् ॥ ३० ॥
 केचिद्विटा बलयविक्रयणापदेशा-
 त्पाणिग्रहेऽपि रमणस्य नितान्तभीताः ।
 संयुक्ता पाणिकमले परिकल्पयन्ति-
 त्वङ्गत्सतनकुचमपाङ्ग गणैः पिवन्ति ॥ ३१ ॥
 मन्दस्मितं मधुरभाषण तत्परास्ते
 यत्काभिनीभिरसकृद्बलप्रियाभिः ।
 आलोकयतद्बदनपंकजमर्धजात
 मानोभवोत्सव सुखं मनसेऽर्पयन्ति ॥ ३२ ॥
 केचित्पुराण पठनच्छलतो विटन्द्रा-
 स्तौघ्यरभि प्रभृतिरागमनो हराणि ।
 वामानुवर्णन पराणि मनोजघेद-
 तत्त्वोपदेश निपुणानि वचस्मृतानि ॥ ३३ ॥
 हीरद्वयेनचलदंशुचयेनराज-
 ङ्गणस्थलं चलितमालयक चौघवन्धम् ।
 वक्षस्थलत्स्फटिकहारलतं प्रसर्प-
 द्रवांशुराञ्जितकरांगुलिभूषणौघम् ॥ ३४ ॥
 गायन्ति पूर्वजनौ विधवावलानां
 मोदाय पङ्कजदृशांच परभपासु ।
 शुश्रूषणाय सविधं पुहुरागताभिः
 कामिशिद्वज्रशरपूजनमेधयन्ति ॥ ३५ ॥

(समोदहासं) अहो अस्मन्मतमनुरूप्यन्ति भागवता अपि ।
 अत्र एवसत्यस्मदीयं चरितं सर्वजनरञ्जकमित्यसकृदानंदयामेह ।
 (क्रमशः)

॥ श्रीः ॥

श्रीमदश्विमेष्टलमहामात्यान्, श्रीकृष्णस्वामिरायप्रभवरान् मति
 ॥ मङ्गलाशंसाश्लोकाः ॥

कति नाम न विभ्रति स्म मां
 मनिमन्तः सचिवा महाशयाः ।
 न भवानिय तेषु कथना-
 त्यक्तं न्ये विरहाक्षिपीदृशीम् ॥ १ ॥
 न हि माधववद् विपद्ना-
 गायि मां मृत्युनुस्वान् त्वमाच्छिनः ।

न च शेषवदनो तव
 मनिपद्यामि पदाञ्जलिं नवाम् ॥ २ ॥

अयं केन पुनस्तवायि प्रभा
 वपुरण्य दिग्गहागहा भृशम् ।

अहमय न वेति किं पुनः
 मनिवन्द्य दत्त पृच्छतो जनान् ॥ ३ ॥

वृषभक्तिरसक्तिरुच्छिते-
 प्वभि भागेष्वभिगम्यताज्वम् ।

अचिराकियतासुकांक्षिते-
 त्यगगंगाः किल नावका गुणाः ॥ ४ ॥

न्यायाध्यक्षपदं प्रधानमार्चयन्तं च मन्मण्डले
 पूर्वं तत्र पुरान्तरे च विधिवद् विभ्रद् जनान् रञ्जयन् ।

व्यापारविह्वलभारकार्यगुरुभिर्योऽनेष्ट मध्यं वयः
 कृष्णस्वामिगहाशयः स भजताद् विश्रामसौख्यं चिरम् ॥ ५ ॥

इति वञ्जिवसुन्धरा ।

तव सुमन्त्रिणो गुणसमुच्चिता
कविषु को भवेद्वातुमुद्यतः ।
गणनया न सा ह्यसुमिष्यते
वृषसुहृन् सदा जनसुहृन् तथा ॥

विरलमन्त्रितामलभयाः सुभोः
गिरितटे हृदं सेतुनाकरोः ।
स्रति यज्जलं स्वानकुल्यया
मरुभुवोऽचलादासमुद्रतः ॥
वसुभुवोऽभवन् यत्प्रभावतः
खरगृहे नदी शुक्लदी त्वया ।
सुखपदक्रमश्रेणियन्त्रिता
जनपदेऽखिले रामराष्ट्रो ॥

जनहितावहाः कर्मणां तृती-
गुरुर्यशोभृतोऽकारयन् भवान् ।
नेतिवाधां जना मन्त्रिन् ! त्वयि साचिष्यमाश्रिते ।
अजान् नित्यमद्वाध बभूवुरिह सर्वशः ॥
श्रीकृष्णजपेन जैतीया मन्त्रिवर्य ! समाः शतम् ।
जनोपकृत्या कालं त्वं गयन् रात्रिः सदाचिन्तः ॥

श्रीवज्रिमण्डलमहामात्यान्, श्रीवत्कृष्णस्वामिरायमभुवरान् प्रति

॥ मङ्गलाशंसाश्लोकाः ॥

प्रथममुत्तमप्राद्विवाकतां
अभिभूयाः समास्त्वं त्रयोदश ।
तदनु पदं समा मूलभूपतेः
सचिववर्षतां त्वं विमर्षि भोः ॥१॥
उत्तमे पदे को न्वियबिरं
दे समाभयन् वज्रिमण्डले ।

नीनिमान् विना त्वां वरैरुणे-
र्भूपतिं प्रजायाभ्यनन्दयन् ॥ २ ॥

असता समा निरवधिर्दया
नीतिशालिता जनाहितैषिता ।

देवभूषयोरपि च भक्त-
त्येषु ते गुणेष्वभिरता वयम् ॥ ३ ॥

श्रीकृष्णस्वामिनामप्रभुवर ! जय भो मूलभूषालयन्त्रिन् !
विन्दस्वायुः सुदीर्य वपुषि मनसि च स्येमभाजा मुखेन ।
नानारूपोपकारादिममसमुद्दितामन्दकार्त्तव्यवादान्
मन्त्रिस्थानाद्विद्वत्तोऽप्ययक्कादिह समभ्येत्य सन्तोषयास्मान् ॥

॥ श्रीरम्भु ॥

॥ श्रीमद्वज्रिमण्डलमहामात्यानामुपकारस्मृतिः ॥

SANSKRIT VERSES ON

Dewan Bhadur K. Krishnaswamy Rao,

C. I. E., F. M. U.

DEWAN OF TRAVANCORE.

श्रीमान् श्रीरामराजो जगति विजयतामास्रसाधुरीण-
स्सर्वानुद्वर्तुकापो विवृषकुलमणीन् सत्पथं सेवमानान् ।
आसीनो ह्यमसिहासनमपि बहुभिर्बोद्धो ब्रह्मनिष्ठै-
रानन्दी चारुगायत्कुशलवसुभनोहारिगतिं नितान्तम् ॥ १ ॥

१ श्रीमान्=लक्ष्मीभूतसीतायुक्तः राजलक्ष्मीयुक्तश्च ।
२ विवृषाः=देवताः, विद्वांसश्च । ३ सत्पथः=सन्मार्गः । आकादाश्च ।
४ ब्रह्मनिष्ठै=तपस्विभिः वेदिकैश्च ।
५ चारुगायन्तो कुशलवौ तयोम्ममनोहारि यद्गीतं तस्मिन् । चारुगाय-
५ ये कुशलाः तेषां वसुभनं मनोहारि च यद्गीतं तस्मिन् ॥

कश्चिज्जयति महीयान् देशो वञ्चिरिति विश्रुतो भुवने ।
यस्मिन् कृतयुगधर्मः पुष्टीभूः कलेर्षिण चरति ॥ २ ॥
तं श्रीमूलकनामा राजा रत्नचनेयगुणधामा ।
विरूपाक्षकीर्तिभूषा विजयज्जनपालनात्तच्चित्तमहिमा ॥ ३ ॥
तस्य सचिवप्रागण्यश्रीकृष्णस्वामिनामप्रेयोऽयम् ।
अनितरसामान्यमिदं क्वर्वन् साचिव्यमद्भुतं जयति ॥ ४ ॥
मान्त्रित्वमुपगतेऽस्मिन् निजधिपणान्निजितगीप्तवौ विभे ।
आस्माकीने राष्ट्रं ये य एतापा विनेपतस्तन्ति ॥ ५ ॥
तान् सर्वानपि भणितुं कल्यो नैवास्ति कोऽपि नूतमिह ।
अथापि कनिचन वक्त्रं सन्नुसति नः कृतव्रताऽऽस्माकी ॥ ६ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि कुतुकादंतं देशं समामतां धीमान् ।
गवर्नजनरत्नं मुमुदे सुतरां संवीक्ष्य राजवधामिन्म् ॥ ७ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि सप्तमहेदुरङ्गश्रीचक्रवर्तिना द्रष्टुम् ।
भारतवर्षनिवासिषु भूषणितिलकेषु वरुषु यः पु ॥ ८ ॥
अस्मद्देशमहीनिरलम्करोच्चक्रवर्तिनः पार्श्वम् ।
इति कीर्तिरनुलभासा भूमौ विजरीहरीति महनीया ॥ ९ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि नूतनमनितरनाश्रयणं चिरदम् ।
जि. सि. ऐ. इ. इति सप्तप्रथमनेयं महान्तमनिमोदान् ॥ १० ॥
सप्तमहेदुरङ्गं प्रादादसाम्बपालसार्धमापाय ।
श्रीरामवर्मनाम्ने जनताभाग्यावलीरीम्ने ॥ ११ ॥
यस्मै प्रादायि विद्यावहद् विरुदाङ्गिताय सचिवाय ।
सि. ऐ. इ. इति च महान् विरुद्राश्रीचक्रवर्तिना महितः ॥ १२ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि हर्षादस्मद्पालपालितं देशम् ।
अवलोकितुमायानो मादमहीजोऽपि मङ्गलाशंसौ ॥ १३ ॥
राज्ञः पालननैपुणमदृष्ट्वै प्रजासु वात्सल्यम् ।
उचितसचिवादितामं ज्ञात्वाऽऽप्रे ननन्द हृदयान्ते ॥ १४ ॥

यस्मिन्मन्त्रिणि सूक्ष्मैः राजतचकैः प्रजाभिरनुभूता ।
परवञ्चनादिदोषाद्याः कान्तारदेशमापदिह ॥ १५ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि पश्चिमताम्रानयां समुन्नतं सेतुम् ।
वधः महीपतिरयं प्रजानु शर्मपक्षपेमातनुते ॥ १६ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि विद्या प्रचारमाप्नोति बहुषु विषयेषु ।
देविकलिति नामधृतां कलालयानां वरूपकृतिकरणात् ॥ १७ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि राज्ये भूमिमानेन यात्रितो याति ।
गतागतावतार्थनहो कुन्या काचिव दीर्घिता लसति ॥ १८ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि संस्कृतभाषावैदुषभाजि श्रीमहिने ।
जीर्णग्रन्थान्मयै लिखितचरासालयननिर्देषु ॥ १९ ॥
गिथिलाः पुनःकञ्चीं पतीक्षमाणा बहोः कालात् ।
जीर्णोद्धारप्राप्य प्रचारमिह याति मुद्रिता राज्ये ॥ २० ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि मूलकमहीश्वरेण प्रतिष्ठिता पत्नी ।
भूतण्डनायनारचार्थः पण्डिताग्रणीभिरियम् ॥ २१ ॥
पतिवर्तिनधृतिभिरहो पाठितशिष्या वदसाहम् ।
मंस्कृतविद्याशाला दक्षिणदक्षस्य दीर्घव्रजाति ॥ २२ ॥
यस्मिन्मन्त्रिणि गिन्ती जिज्ञासयिषुस्वकीयवृत्तान्तम् ।
पर्वविषयमाधनमुद्रणपत्रेषु सौकर्यं लभते ॥ २३ ॥
हृदयमृन्द्रासतमपिनिष्ठति राज्ञीव यस्य गुरुभक्तिः ।
आस्तिक्यबुद्धिपि तामनन्यमुलभा सखीव पालयति ॥ २४ ॥
तादृशवनिमनुवातां योऽयं साध्रोति फलमनिर्वाच्यम् ।
सर्वानध्यासमान् कुर्वन्महो विनायासम् ॥ २५ ॥
हिङ्गुर्भीति प्रजानां यदीपयुक्तिमहीपतेऽस्मिन् ।
वन्धं गौरव लहरी निम्नवित्रात्रानुवाचे सततम् ॥ २६ ॥
ति नितरिमानममिह यं पञ्जनमभिवीक्ष्य भानुमिव भूमौ ।
विकसितमरीचं रुचिरं जययति जगतामपारमानन्दम् ॥ २७ ॥

वेदिकलौकिकगोष्ठीचतुरं यं प्राप्य मोदमिह मनसि ।
कलयन् स्तवीति चतुर्भिर्परिपाकं तत्र तत्र कलवाण्या ॥ २८ ॥
तत्तादृशसचिववरश्रान्तां विषणाममेयराज्यभरात् ।
किञ्चिदिव विभ्रमयितुं नैजं देशं प्रयास्यति प्रभुः ॥ २९ ॥
इति विषयं शृण्वन्नस्मर्थेऽपि जनास्तदीयमुपकारम् ।
स्मारंस्मारं हृदये याचन्त्येवं तदग्रतो मोदात् ॥ ३० ॥
पुनरपि दर्शनदानान्मृदुर्दृष्टुर्नः प्रमोदमापयतु ।
अचिरादनुगृहीतापवारकरुणो नृपालसचिवोऽयम् ॥ ३१ ॥
सोऽयं सचिवो भुवने जयतादाचन्द्रनारमकलङ्कः ।
सर्वजनसंगमनीयां कीर्तिं यावत्स्वचान्यैस्सत्सकम् ॥ ३२ ॥
इत्येवं भगवन्तं भक्तजनाभीष्टदानशौण्डीरम् ।
संप्रार्थयामहे वयमनिशं श्रीपद्मनाभमग्निलेखम् ॥ ३३ ॥
इत्थं विज्ञापयते साम्बशिवारुणः द्विनन्यायम् ।
सर्वजनानामाशयमानन्दाद्विनयपूर्वमेव सदासि ॥ ३४ ॥

॥ श्रीविद्यायैनमः ॥

॥ वेदसारविवेकः ॥

इह ललु निखिलनगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुमूः परमकारुणिको भग-
वान्महेश्वरमुखादौ ब्रह्मणं सृष्ट्वा धर्मादिनिखिलपुरुषार्थसिद्धिप्रदानं वेदान्त्र-
क्षण उपादिशत् । ततः श्रीमन्नारायणः बादरायणरूपेणावतीर्य एकाकारेण
स्थितान् वेदान्महत्तरत्वादेकैव निररंशशो दुराधिगमान्मत्वा तद्वगति-
सौकर्याय कृपयन्नुत्सामावर्णकारूपेभेदेन चतुर्धा विभज्य ततोऽपि मन्दमती-
नां मुदुर्धितं मत्वा प्रत्येकं वेदं शास्त्राभेदेनापि भेदितवान् । तदित्ये कृष्ण-
एकविंशतिशास्त्रासमलंकृतः यजुर्वेदश्च हविर्कशनशास्त्रासमुज्ज्वलः सामवेद-
स्सहस्रशास्त्रापरिमण्डितः अथर्वणवेदश्च नवशास्त्रासमुच्चयः तदुक्तं सूत-
संहितायाम् ॥

आज्ञया परया युक्तो व्यासो जज्ञे शुक्लम ।
स पुनर्देवदेवस्य प्रसादादम्बिकापतेः ॥
संसिष्य सकलान्वेदांश्चतुर्था कृतवान्युनिः ।
तथापि मुनिशार्दूलाश्चास्त्राभेदेन भेदितः ॥
एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदो भेदितोऽधुना ।
यजुर्वेदो द्विजा एकशतभेदेन भेदितः ॥
नवधा भेदितोऽथर्वः वेदस्सामस्सहस्रधा ॥

अपि च तादृशो वेदः कर्मज्ञानकाण्डाख्यभेदेन द्विधा भवेत् । कर्म-
काण्डे कर्मस्वरूपं कर्माधीनफललग्नमः सुखदुःखादीनां कर्मफलत्वं कर्मा-
करणे प्रत्ययनिवृत्त्यर्थप्रायश्चित्ताचरणप्रकारः इत्यादयो बहवो विषयाः प्र-
काश्यन्ते । ज्ञानकाण्डे तु आत्मा वारं द्रष्टव्यश्चोक्तव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यः । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यत्नेन दानेन
तपसा नाशनेन । ब्रह्मविदाम्प्रोति परं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यादिश्रुति-
ज्ञानप्रतिपादितः श्रवणादिविधिः ब्रह्मविविदिषोपायः ब्रह्मस्वरूपलक्षणं ब्र-
ह्मज्ञानफलरूपकैवल्यावासि इत्यादयो बहवो विषयाः प्रकाश्यन्ते । तत्र
कर्मकाण्डविहितविषयाणां संशयविरयैरहित्येन सौलभ्येन चारवोषनाथं
मनुष्येभ्योनादयस्मृतिभूजाण्यरचयन् जैमिनिमहामुनिरपि पूर्वमीमांसासूत्रा-
णि रचयामास । तत्र ज्ञानकाण्डविषयप्रकाशाय हि बादरायणो भगवान्त-
रीमीमांसाख्यब्रह्मसूत्राणीतिहासपुराणानि चारचयत् । नन्वितिहासपुराणादि-
अपि कर्मकाण्डश्रुतविषयाणां मत्वात्कथं तेषां ज्ञानकाण्डार्थप्रकाशकत्वमिति
चित्र । तत्कमनीयतामवतारयति । इतिहासपुराणेषु हि ज्ञानकाण्डविषयस्यैव
प्रानुर्यात्तात्पर्यमुखेनापि तस्यैव प्रतिपदकत्वात्तथोक्तम् । तथाहि, प्रायेण
रामार्थः धर्मशास्त्रेण कथ्यते । इतिहासपुराणार्थां वेदान्तार्थाः प्रकाश्य-
न्ते ॥ एवं च वेदानुसारितयैव सर्वप्राप्तिरितिहासपुराणागमादीनां प्राप्ताण्यम् ।
आगमान्वधिकारिभेदेन प्रवृत्ताम्नेषामपि वेदानुसारितयैव प्राप्ताण्यम् । त-

दुक्त मूलमहितायां सर्वं वेदाविरोधेन प्रमाणं मुनिपुङ्गवाः ॥ इति तत्रैवं नि-
खिरुत्तरार्थमिद्विप्रदेशु वेदेषु सत्स्वनादिषु तेषां सादित्वं सन्निहानानां केषां
चिदायुनिष्ठानां राज्ञां किञ्चिद्विष निरूप्य निवारयाम् । एवं किल राज्ञां
वेदास्तु बहुकृपाकृता नानादित्वमर्हन्ति । तथाहि । ऋग्वेदे अग्निमीडे पुरो-
हितं यज्ञस्य देवमृत्विजमिति मन्त्रस्य मधुच्छन्दा नाम ऋषिः । तद्वदिमे मे
वरुगश्चुनोद्वमिति यन्मन्त्रस्य शुनश्शेष ऋषिरिति वैदिकमार्गेण प्रमि-
द्धेरनयोर्मन्त्रयोर्मधुच्छन्दश्शुनश्शेषाविव कर्तारविति सुयज्ञं एवमेव वेदेषु
श्रूयमाणमन्त्राणां तत्तन्मन्त्रानुष्ठाने प्रोच्यमानाः वैदिकमार्गेण प्रमिद्धा
ऋषय एव कर्तार इत्युच्यते । एवं वेदानां मधुच्छन्दश्शुनश्शेषादिवद्व-
क्ताः कृतास्ते स्फुटं प्रतीयमाने कथं तेषामनादित्वमिति ॥

अत्र किञ्चेद्विद्वदाम् वेदमन्त्राणां ऋषिच्छन्दोदेवताकथनपूर्वकत्वेना-
नुष्ठेयमानत्वं हि मुनिभिः । अग्निमीडे पुरोहितमिति मन्त्रस्य मधुच्छन्दा
ऋषिः गायत्री छन्दः अग्निदेवता होमे विनियोगः । अन्था ऋचः मधुच्छ-
न्दा नाम ऋषिः मधुच्छन्दास्य तस्मात्सुवहून्वरातामाद्य प्रतिष्ठ मूलमन्त्रमस्मि-
न् य तत्त्वं न तामृतं मधुच्छन्दा एव कृतवान् । तद्वदिमे मे वदति मन्त्रस्य
शुनश्शेषा ऋषे गायत्री छन्दः वरुगो देवता सायमुदस्येन न गेयम् ।
पूर्वं किल शुनश्शेषो नाम ऋषिः हरिश्चन्द्रकृतयामस्य पशुधनं यत् । यद्व
स्मन् चन्वमिन् चत्वारं विश्वमिन्द्रमहापुंगुनादिष्टेननेन मन्त्रेण वरुणमुपास्य
प्रसन्नं ब्रह्मणादपुंगुव्याघनेकवर्गम् लब्ध्वा मूलमन्त्रं वाङ्मनि श्रुं ब्राह्मणं दि-
पुराणेपु स्फुटं प्रकाशने । एवमेव तत्र तत्र प्रोच्यमानाः ऋषयस्तत्तन्मन्त्रै-
रभ्युदयं प्रवचन् इत्येवं ज्ञातव्यं तत्तन्मन्त्रानुष्ठाने महती प्रवृत्तिश्च य-
धनेति राज्ञः ऋषिनामकथनमप्रदायः । अतः स्वतः ऋषयो मन्त्रद्वारा इति
प्रकाशने तत्र न मन्त्रमभ्युदयं लब्धवन्तो मा भवेत् । इति मन्त्रं कथं तेषां
मनादित्वमर्थः तस्माद्विद्वदा अनादय एव ॥

(कमलाः)

॥ उत्तररामायणार्था ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

इति कथयित्वागस्त्यः तत्त्वज्ञस्स्वाश्रमे गमूत्समम् ।
दर्शनमुदितोस्तावीत् कोविनुयात् कैतकन्तु न गुणज्ञः ॥ १५७ ॥
आगस्त्यादाश्रमनोऽयोध्यां पुष्पकचरणे संपाप ।
प्रदिणोति स्म सपुष्पकमाहितकार्दम्भं सायनेन क्षिपु ॥ १५७ ॥
वृषन्नतवधसाध्यमस्त्वं मयत्त्वानुजयोगि राक्षसेश्वरम् ।
बहुमने रघुवीरः युक्तं ब्राह्मं हि बालवचनमपि ॥ १५८ ॥
कनकमयी जनकमुतासाचार्यानङ्गगोररकृत्य ।
रामोऽश्वमेधमररोत् हयगेधोर्नैकभार्यकायां हि ॥ १५९ ॥
यामनश्चिन्ताभ्यां आगत्याराधितश्च रामेण ।
बालमीकिराज्ञमध्यऽमूल्यो मणिरिव निष्कमध्येस्यात् ॥ १६० ॥
गुर्वीजया कुशलवो चरितं रामस्य मुनिकुले जगतुः ।
मुनिमित्र्यन तात्तदौ अनिलेरित एव वर्पति घर्नायः ॥ १६१ ॥
रामोप्यनुर्जस्माकं सामोदं स्वसविधे निजोदन्तम् ।
विशिष्यगीतममृणोन् वृषितस्यैव हि सुधास्वदेतालम् ॥ १६२ ॥
सम्मानोपेक्षितया रामो गुणलक्षणैश्च तौ मनसि ।
स्वौ निश्चिकाय तनुजौ स्वाननमादर्शगे नकोवेत्ति ॥ १६३ ॥
गहनान्सीता नयेन सह सातुमतिं ददौ तदा रामः ।
सुचिरोत्कण्ठितचेताः उचिन्ता भर्तृस्तापि सादरता ॥ १६४ ॥
आनाय्यतां स्वशिष्यैः तनकमुतां स्वाश्रमात्सवाल्मीकिः ।
अनयञ्च राम सविधं निक्षेपः स्वाम्यपेक्षितो देयः ॥ १६५ ॥

दर्शयतु सदसि शुद्धिं पुनरपि सीतेति रघुकुलाधीशः ।
 आज्ञापयत्सतीं तां अपवादविशुद्धिमीहतेमानी ॥ १६६ ॥
 रामे च सदसि पश्यति भूर्दीर्णा भद्रपीठमारोप्य ।
 सीतामनस्त्वान्तः पुज्यतिदुःखं हि न सहते माता ॥ १६७ ॥
 अथ हयमेधावभृतं विधिमनतिक्रम्य रामभद्रो सौ ।
 विदधे नैमिशविषिणे वितनोति मखशतिं हि नागौचम् ॥ १६८ ॥
 सीतावियोगदुःखं प्राप्तं सस्मार नैव रघुवीरः ।
 जैत्रमुनसन्निधानात् पुत्रमुखेऽसिंहि हन्ति दुःखशतम् ॥ १६९ ॥
 शमधिक्रमनुज्ञेभ्यः धर्मात्मा संपदायतत्साक्षात् ।
 प्रशशासमही रामः सुसहायो भूपतिर्हि विजयीस्यात् ॥ १७० ॥
 कौसल्या च सुमित्रा कैकेयपि दिवमुपेत्य पतिसहिताः ।
 रामेणातर्प्यन्तचक्षुषः पुत्रस्य मातृभाग्यं हि ॥ १७१ ॥
 गान्धारजयोशमिनें गार्ग्याचार्येण कारयामास ।
 रामं जातु युधाजित् कामयते लोक आत्मजनकुशलम् ॥ १७२ ॥
 तरसाभिषिच्य रामो भरतस्य सुतौ युधाजिदुपदिष्टः ।
 प्रास्थापयत् स भरतौ नस्थैर्य बालशौर्य ईक्ष्येत् ॥ १७३ ॥
 बलिनस्ते गन्धर्वान् शैलपुंसान् त्रिकोटि मंख्याकान् ।
 हत्वापुर्णान्धारान् सत्ववतां जिष्णुता दिशेदेशान् ॥ १७४ ॥
 तक्षं तक्षशिलायांपृक्कलमास्थाप्य पुष्कलावल्याम् ।
 भरतो भजे रामं ह्यग्रजैर्कर्मवतद्राज्यं ॥ १७५ ॥
 कारुपथनामदेशे भरतेन ज्ञापितेन्वशाद्रामः ।
 लक्ष्मणसुतौ निवस्तुं रक्ष्यं हि कुटुंबमर्थमुत्पाद्य ॥ १७६ ॥
 अंगदमथां गदीयं सौमित्रिश्चन्द्रकेतुमप्यनयत् ।
 श्रीचन्द्रकान्तनगरं वाञ्छति हि पिता सदा सुतश्रेयः ॥ १७७ ॥

अथ मुनिवेषः कालो कथयद्रामं मिथोविधिप्रहितः ।
 वैकुण्ठागमनकृते ह्याकारणमुचितमखिलनाथस्य ॥ १७८ ॥
 दौवारिकानां नीतं दुर्वासा लक्ष्मणं तयोर्वेदतोः ।
 रामं क्षणं ययाचे ब्राह्मणतानाम् सततमनियागा ॥ १७९ ॥
 लपित सौमित्रिमुखात् कुपितस्य स राघवोऽत्रिपुत्रस्य ।
 श्रुत्वा कालं व्यसृजत् जात्वपिनरहस्य मन्यवेभ्यः स्यात् ॥ १८० ॥
 हर्षान्मुनये रामो वर्षसहस्रोपवासिनेऽन्नमदात् ।
 तृप्तो भवच्चसमुनिः विप्राणां भोजनं हि मोदाय ॥ १८१ ॥
 अनवसरतत्पवेशात् अनुजमसौ निश्चितात्ममात्रवधम् ।
 निरवासयद्गुरुगिरा नाग्रज कलितो निदेश उल्लंघ्यः ॥ १८२ ॥
 सरयूजलान्मरुत्वान् स्वर्गमयन् लक्ष्मणं तु सशरीरम् ।
 यानेन जितेन्द्रजितं स्वानन्दमर्चयत्यलं लोकः ॥ १८३ ॥
 वैकुण्ठमारुरुधुः सोत्कण्ठान् प्राणिनः स्वमतुगन्तुम् ।
 समनीनहत् स रामः सुमनास्तमयेन मुञ्चति स्वयान् ॥ १८४ ॥
 राम महाप्रस्थानं प्रेम्णाऽऽत्माहित दूतवचनेन ।
 शुश्राव स शत्रुघ्नः सौभ्रात्रं प्रीतिमेव वर्धयति ॥ १८५ ॥
 मधुरांसुतं सुबाहुं वै दिशमपि शत्रुघातिनें नीत्वा ।
 राममगाच्छत्रुघ्नः किमान्य ज्येष्ठशसनादन्यन् ॥ १८६ ॥
 दक्षिणकोसलनार्थं दक्षिणमकरोत् कुशं लवं तु पिता ।
 उत्तरकोसलनार्थं पुत्रप्राप्त्यं हि भवति पितुराज्यम् ॥ १८७ ॥
 दत्वांगदायराज्यं सत्वरमागात्स राममतुगन्तुम् ।
 भूमिवो दृढभक्तिः जागर्ति सुधीर्महाफलावाप्तौ ॥ १८८ ॥
 किंकरवर्षे रामः लङ्काराज्ये न्ययोजयत्सुचिरम् ।
 श्रीशार्पकं त्रिभीषणमाशात्मार्षितां विभिन्धान्कः ॥ १८९ ॥

चिरजीवी हनुमंस्त्वं चरितं ममयावदस्ति ध्रुवि तावत् ।
 निवसेत्यवदद्रामः न विभाति रसो हि रसिकजनविरहे ॥१९०॥
 गदानिस्म जाम्बवन्तं वैन्दद्विविदौ च मत्कथामुधया ।
 जीवत चिरमिति रामः भिक्षालाभे किमस्ति गानेन ॥१९१॥
 हनुमज्जाम्बवदङ्गदं वैन्दद्विविदानं विभीषणं रामः ।
 चिरजीवि तयात्याक्षीत् करुणा यदि भगवतः कृपा न सुखम् ॥
 स्वानुगतयेऽनुमते वानरसेनाथ राक्षसावृक्षान् ।
 सर्वान् जनान् रामः सर्वानुग्राहको हि समदर्शी ॥१९३॥
 रविजभृतवाजपेयप्रवरच्छत्रः पुरस्कृताग्निमुनिः ।
 रमोणादनुजाभ्यां धर्मोऽयं सर्वेयायजुकानाम् ॥१९४॥
 अनुयायिभिस्सरख्यां मनुकुलनाथश्चराचरैरस्मात् ।
 सर्वे देवा आसन् दुर्वागे रामसङ्गजलमार्दिनः ॥१९५॥
 ते वानरस्तु सर्वेदेवास्तेजोमयास्त्वजानिहंतुम् ।
 रामानुमना अविशन् धाम स्वं पूर्ववामना गमयेत् ॥१९६॥
 सान्त्वानि कारव्यलोके सन्ततमवसन मुसुजेन विधिविहिते ।
 रामाग्रयेव सर्वे ऽप्यास्तोधिपरं दूधदयं यास्येयम् ॥१९७॥
 रामस्सशंखचक्रः धामस्यगाचातुर्भुजा श्रीमान् ।
 ब्रह्मनुनो जितशत्रुः सिंहः करिणं विदार्य विशति मुहाम् ॥१९८॥
 प्रतिगुगमबनायसतां कतिपयशठाग्निष्णायचक्षीशः ।
 अवतरति रघोर्वैशं निवसति नैकत्र रसको नृणाम् ॥१९९॥

॥ चामुण्डास्तुतिमाला ॥

(पूर्वप्रकाशितान्तरम्)

चामुण्डाया जयति जगतीक्षोभसंहारार्थाया
 देवी लक्ष्मीं नलिननिलयां वीरवाहालयान् च ।
 वीक्ष्यैवेतामनिश्चिन्नायपुद्गेलया लीलया च
 भुक्ते कृता महिषमार्दिने नैऋती शृङ्गमुच्याम् ॥ १८ ॥
 चामुण्डाया जयति जगदानुग्रहापनेत्री
 वाणीं वीणां करविचलितां वाद्ययन्तां विलोक्य ।
 नन्त्या क्रान्तामतिशयकृते पद्धतां शृङ्गन्या
 जीवदाहद्विषदवयवां वल्लभा नादधन्ती ॥ १९ ॥
 चामुण्डाया जयति जगती कन्यमाकल्प कुन्या
 पादाक्रान्तां जिनिप्रवदनां दूहकोत्था लुटार्यैः ।
 वीक्ष्या सान्त्या प्रतिकृतिरूपे दत्तपूजाप्रसङ्गे
 पादोन्मिष्टे शिर्गनि माहयस्यायित्तुयजयम् ॥ २० ॥
 चामुण्डाया जयति जगती लोक कर्तुर्गमा
 वागर्हा यातुवनकटिनान्यालिमुस्तामुदम्भाय ।
 दंष्ट्रभयामाजिभुवि मयुरां रुज्ज्वा वीक्ष्य जल्ल
 न्यातान्त्रं कामरमांस्तु श्वाङ्गयन्त्यन्तकं या ॥ २१ ॥
 चामुण्डाया जयति जगतीहर्षपीयूषवर्षा
 रक्षावर्षाविदग्धनकलावाधिपागीणशक्तिम् ।
 कौमार्यां ता दिवि भुवि तथारक्तैर्कां वहन्त्यां
 पद्भ्यां हस्ता महिषमवगच्छन्त्यर्धं कामयम् ॥ २२ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीतापनामालमूला
 धावित्तार्जा नस्वशिवसिखे स्वे स्वे नारासिंहीम् ।
 क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा निशिचरचमूमश्रुतां तां विलोक्य
 कव्यान्तिमहे चरणनिहवेऽधूपृषी सिंहपीठम् ॥ २३ ॥
 जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका पिकजिदूचाः
 मथितमाहपा संख्ये सख्योन्नयाविजयाख्ययाः ।
 रहसि हसिता देवैः सर्वैः कृतं प्रपलायितं
 लघु विवदिषुः प्रीता ह्रीता शिवेऽवहितऽग्रतः ॥ २४ ॥
 जयति जगति श्रीचामुण्डा सथाकुप्रभातदा
 हरिन्नुहगिसेनानीकोलप्रजापतिर्देवतम् ।
 अशनवशनस्नानापानप्रसाधनर्यावतं
 वदति महिषे पद्मां पिंपत्युल्लूखलमौशलम् ॥ २५ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगतीनापपोषोन्नयोषा
 विद्राणां द्वाग्द्रविणद्वर्धु धूसराह्नी विलोक्य ।
 मात्येर्भाता मखिसुमुखिमावैः स्वमस्वैतामित्ये-
 बोक्तारानि पदतलहते निर्दिशन्ती प्रतीत्यै ॥ २६ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगदानन्दसंभ्रातृसंधा
 लृतातन्तुं स्वरुमुजवं मुक्तमुक्तामिमांशुम् ।
 नामीरेभामुरइव धुनामीर आरादुल्लायं
 पद्मां हन्वा पतिमुपददत्यामुपुन्यै पुलोन्नः ॥ २७ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगती नापगाकाक्षिका
 अन्नाभावादवलमनलं फूल्कतिप्रस्तमस्तम् ।
 यान्तंभास्वन्तमिवदयितं वीक्ष्य दीनां रणाश्रीं
 स्वाहां स्वाहाकृतमहिषचक्रं प्राशयन्ती प्रशस्तम् ॥ २८ ॥

१ आत्मान । २ अनाथ । ३ प्रातज्ञा ।

चामुण्डाम्बा जयति जगतीदाहदावास्तुदालिः
 निर्वणिश्रौ द्विमुक्तनिमुक्ते पात्रपाणी निवृत्ते ।
 दिष्टुः संजीवनमिवनवे तस्य पादमहार-
 प्रेतीभूतैरिषुमथ निवापं स्वथां तं स्वथायै ॥ २९ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगतीकल्पकल्याणमाल्या
 कान्ते तान्ते प्रतिभदजिते लज्जिते भीतयाने ।
 विन्यस्यन्ती परतलपरामशमावात्परामोः
 शत्रोः पृष्ठे शमननरमणी विस्मितां सस्मितां ताम् ॥ ३० ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगतीकामनाकामधेनुः
 भूतोद्भूतां प्रकृतिमवलम्ब्याजिरङ्गादपेते ।
 वानेऽदृश्ये रथिनमनुरूपं रथस्थोचिवांसं
 पांसुं कृत्वारिषुमुपचगन्त्युत्थितां वार्ययेयीम् ॥ ३१ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगदाशम्यमस्पापगाम्बुः
 यादोधीशं युधिपरवशं यातुधानेश्वरं स्मिन् ।
 यादोलेशं वदति वरुणानां समाभ्यामयन्ती
 यावन्यासं निजपदतले कुर्वती कामराक्षिम् ॥ ३२ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगतीनापनापिच्छमुच्छा
 अन्नक्षण्यं रटति पटति ब्रह्मणि ब्रह्मभीने ।
 हुंफट्स्वाहेत्यर्पहितुमारीन्मुर्धात्मुल्लेलायं
 पद्मां हन्तुं गिग्मपि परांगीत्सुरुक्ताभयोक्तिः ॥ ३३ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगतीतापलोपप्रवाः
 मुक्तां शक्तिं रणशुविहसन सक्तुमाज्योपसिक्तम् ।
 वायुमार्याम् । २. वरुणमार्याम् । महिषरथिगम् ।

उक्ता बुक्ता वरदाभिवर्गेनान्यमास्फालयन्तं
 कौमार्यं पद्धतमग्निपुष्कर्वनी कीदृशीयम् ॥ ३४ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगती भयकार्मणिनिष्ठा
 चक्रे कृताङ्गमनुपदं पाञ्चजन्यं वनसम् ।
 दाशाहोत्क्रास्तभमजिसुपाग्राग्रादातुमिच्छुं
 पादभ्या मन्त्रमुपसिमुपग्राहयन्ती रमायै ॥ ३५ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगतीशोभवर्ध्याविवहिकः
 भूदारंशादूलमपमलंकेवलं प्राच्य जग्धुम् ।
 व्यादास्यान्नास्यमभिपतन्तं वराहं जिघांसुं
 वाराहं पद्धतमुपहरन्ती रिपुकन्दमूलम् ॥ ३६ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगतीमोहनिद्राप्रबोधा
 भीतिस्तब्धं नरहरिपरि निजितं द्रष्टृम् ।
 धावं धावं रणभुवि जिलासिंहमुक्तांस्त्रिपतन्तं
 पादक्षेपक्षपितमुपदीर्घव्रीची नारसिंही ॥ ३७ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगतीप्रार्थनाकल्पवह्नी
 युद्धायापस्विनमतिभयात्मस्थितं द्रष्टृम् ।
 शीतांशुं शीतलमिवजलंकेवलं ग्राहयन्
 गंहिष्यं द्रुममिवदहती पादपिष्टं लुटायम् ॥ ३८ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगद्गन्धर्वसिंभूज्वलेन्दुः
 संग्रामोर्ध्वतिलमभिपतन्तं तपन्तं महान्तम् ।
 आक्रम्यार्कं जतगद्यदिवादीपमुपग्राहयन्तं
 लायायैपद्धतमभिपतन्तं ददत्याश्वरानिम् ॥ ३९ ॥
 जयति जगति श्रीचामुण्डानतातपचन्द्रिका
 अवलमबलाजालं मानप्रयानवलं भुवन ।

निखिलमपिनिर्जीवं दैवं बलंमुमुदाहरन्
 पदतलहने पीठीभूते परे कुरुणापरा ॥ ४० ॥
 चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति संतापदारादिनश्रीः
 शूलं शीर्ष्णमपायं परमुरसेकलधापण्वास्त्यलोपः ।
 नाकः सर्वः किमेपकखलुहरिशरो नास्मि लक्ष्यं नभस्स्थं
 इत्युत्सितं शिवेपि प्रहरति महिषं मथनती पादपदैः ॥ ४१ ॥
 चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगतीसङ्घर्षभैर्माकरोर्वा
 चक्रं मेऽनन्तमस्तु प्रहरन्नुसुदृश्यं गदामोदकीकौ ।
 वामोदकवधपर्यासित चरणशिरानन्दकः सद्गणयः
 इत्यालपावलेपं मुरभिदि पदसंताडितंघ्नत्यरातिम् ॥ ४२ ॥
 चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति मोहप्ररोहोद्गृह्णा
 ब्रह्मन्नन्नाक्षणलं हूमिति फटितिकियसमुखाटयेथाः
 शापाद्योभीर्हिक्कामण्डलवमुदलवंसिञ्चमुञ्चाक्षमालां
 गर्वादिदंष्ट्रं भुवाणं विधिभङ्गिगभिन्नापयन्त्यद्विप्रपातम् ॥
 चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति भक्ताभिलाषामरुः
 मामाभूदन्तहीनः किमिवतवकरास्फालितेनायकार्यम् ।
 मुक्तोमेसर्पपाशो भवतुभवतुमौञ्जीमयिमिग्लामौ
 गृध्यन्तं विभ्रगाजं समदमिति वदन्तं पदाघ्नन्त्यरातिम् ॥
 चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति भूभारनिस्तारगुरा
 शक्तिमुक्ताहिरण्यमवहकश्चक्राक्षकस्तारकः कः ।
 सेनान्यं नायमर्हत्यमरवर्त्ममयन्मातरः पुत्रवत्यः
 दर्पादेवं वदन्तं गुहमपि पद्मदेन निघ्नन्त्यरातिम् ॥ ४५ ॥
 चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति भूहोहिसंमोहभूतिः
 वज्राधौ वेदिनाहंश्चर इव तव श्रीपुलोमासुलोमा ।

नास्यं प्रीत्यैममस्यादिदमधिवचुर्दन्तमैरावतोया
 तुत्कास्मिन्नभ्रमुः सत्यभिदधतमिन्द्र पदाग्रत्यरातिम् ४६॥
 चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति भूतापदापाग्रवात्या
 खद्योतद्योतसे किनवमवतमसं नात्र नात्रं तुषारम् ।
 नोवानोर्कदम्भः साधयन्ननतपी नापि नीलारविन्दम्
 इत्यं भानौयुयुत्सौ कृतपरिहर्षितं प्रन्त्यरिं पादपानैः ४७॥
 चामुण्डाम्बा भवानी जयति सर्गावनोत्सर्गलोला
 गोपालोभ्येपिगोर्ध्वं लघुहमपिबिभर्षेय यास्यामित्रीघ्रम्
 पाशं नात्रचय कण्ठे कुरु सपदि समारोहपृष्ठं विनीतः
 इत्या ह्याजिघांसं यममपि पदमर्दः परंयनयन्ती ॥ ४८ ॥
 चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति भोगापवर्गप्रदात्री
 नार्गकिवेत्स्यगोस्मि प्रसभमुपनयाद्यामृतं नोमृतोहम् ।
 दद्यान्नैवापमापं सहनिलमरुणोमां भवान्नोपतिष्ठेत्
 कृष्णनेत्रोचिवांसं गरुडमिति पदाकुर्वती प्रेयिवांसम् ४९॥
 चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति जाल्यज्वरेज्याभिषज्या
 विक्रमस्वप्रकाशं प्रहरयुरिननूर्पहिपश्यामिनान्धः ।
 मोपासीथा मृदङ्गैः पितुरात्महिशिलभोक्तुरात्मात्रतिष्ठे
 त्याचक्षणं सगर्वं प्रमथपतिमितिप्रत्यरिं पाणिघातैः ५०॥
 जयति जगति चामुण्डाम्बिका चण्डदण्डा
 प्रमथगुहगणेशान पङ्कभूकाननकान ।
 निधिमधुरिपुरद्रान् क्षुद्रवीरान् विदम्बान्
 हसतिप्रसतिदेवीस्तं पदाग्रत्यरातिम् ॥ ५१ ॥
 चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति सन्महलारम्भरम्भा
 संग्रामे नो रमे ऽहं किमिव तव भवेत्कार्यमस्मिन्नसीमे ।

ग्रामे रात्र्याङ्गाशुग्रजरमणि शृङ्गीतासिपाणौमयात्वं
 इत्यार्थालापमेवमपदहतमणिं मारयन्ती सक्रोपा ॥ ५२ ॥
 चामुण्डाम्बा भवानी जयति जगति गोवाहणसेमकामा
 पुष्पांकिते पृषक्ते क्षिपधनुस्वनौ किनु गन्धो विमुञ्च ।
 शूलं ताम्बूलमंतत्किमुजहि वलयं किंभवेदस्यचक्रं
 सर्वद्वारां भजेमीमितिगिरमगिरं पाणिनारिचक्राणुः ५३॥
 चामुण्डाम्बा कृपास्त्रिजयति जगति गोवाहणाभीष्टखड्गः
 नार्या मार्यं नियुद्धं ममहि शिरसि शूलं कृतं किं परेण ।
 मुक्तं दैवं ममापर्थनिवलयमपहतं चक्रमन्यद्दिद्व्यात्
 किं मेमृहीत्यपूर्णासरमग्निनमुं पादपानैर्विधितुः ॥ ५४ ॥
 सदाचामुण्डाम्बा जयति जगतिरक्षणपरा
 फलंवापुष्पंवा परिमलजलंवा करतले
 कृतंचक्रन्याण्या मदनसमरूपोन्नमहिषां
 भवामीत्यायान्तं हतमथ पदाऽग्निंविदधती ॥ ५५ ॥
 सदाचामुण्डाम्बा जयति जगती तोषणपरा
 किमेताहेनीधरिर्यासं मृदुले स्वे करतले ।
 किमेतां भीष्मामापनसि रणभूमिं वद ममे
 त्युध्यन्ते पद्भ्यां परमथपरासुं विदधती ॥ ५६ ॥
 सदाचामुण्डाम्बा जयति जगती पापणपरा
 नमुष्ट्रेष्टेस्ते नखल परशोः किनुभकुटेः ।
 स्मिताद्रे नोक्नुताद्रमाणनोहवाणादथगुणात्
 नितोस्मीत्युक्ताणि पदहातिपरासुं विदधती ॥ ५७ ॥
 सदाचामुण्डाम्बा जयति जगतीपालनपरा
 कुमारी नोमागी सुमफलकरानायुधपरा ।

प्रियामेनोपायाभवमदनं वषो न महिषो
 भवामीत्याख्यान्तं हृषिति हि पदा प्रन्त्यसुहृदम् ॥ ५९ ॥
 सदाचामुण्डाम्वा जयति जगतीलालनपरा
 सिपैतान्यस्त्राणि द्विपरिपुमिमं प्रेषय गुहाम् ।
 रणोर्वी सौधाय प्रतिजहि पति मां पदनं
 प्रशार्थीत्यर्थोक्तौ परमवज्रिणासुः पदहतम् ॥ ६० ॥
 सदाचामुण्डाम्वा जयति जगतीवर्धनपरा
 दयस्व प्रेक्षस्व व्रजरमणिभुङ्क्ष्वाङ्क्ष्वशेषम् ।
 परीधत्स्वाधन्स्व स्वर्णिह पिव नृत्यस्वगाय
 स्मयस्वेन्पुद्गान्तं पदहतपरान्ति बिदधती ॥ ६१ ॥
 सदाचामुण्डाम्वा जयति जगती वर्धनपरा
 पुराहं बालालं रणमिदमवीराः सुरवराः ।
 स्मरानि भर्तारं भजसाधनं केदावममुं
 नयाग्रनोहन्यामितिगिरमरि प्रत्यथपदा ॥ ६२ ॥
 सदाचामुण्डाम्वा जयति जगती मोदनपरा
 नताक्ष्यो नोनन्दा नगहगणनाथो नमुरगम् ।
 नगन्मुनो भाम्वात्र हस्तिपरशत्रु नन्दहरिः
 कथं हन्यां कन्यामिनिष्पितमाप्रत्यमुहृदम् ॥ ६३ ॥
 सदाचामुण्डाम्वा जयति जगतीनन्दनपरा
 कृमार्यान्ते कीटापशुग सजीनोधिगभवम् ।
 कथं न्यां निर्जीवः सन्तुरदशृङ्गः कथमहं
 भवलेहीत्यर्थोक्तिमरिममप्रत्यथपदा ॥ ६४ ॥
 १ शत्रुम् । २ शीघ्रम् ।

जयति जगति चामुण्डास्मिका चारुचर्या
 सकलमापिखलोर्काको बलं दुर्बलं तत् ।
 हरमपरमवीर्यायां धरामात्मवीराम्
 द्विपमितिमहिषं प्रत्याहिघ्पतैर्विदन्तम् ॥ ६५ ॥
 चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानम्रचिन्तागणिः
 कर्णेक्षुण्डलमज्जनं दक्षि ललाटे भोललापं सुमम् ।
 केशे वससि हारमङ्गदमिदं बाही पदे नूपुरं
 दत्तं भूषित मृषकोभस इति प्रत्यङ्घ्रिघ्णपात्रैरिषोः ॥ ६६ ॥
 चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानम्रकल्पाटवी
 भोभो कासरदण्डवचसां शौर्यतवान्यादशम् ।
 वीरोर्येपनिवृत्त्यसं ऽप्यभिमुखः सार्धमयाप्राभृतं
 दद्यामद्य गृहाण शोभनमिति प्रत्यङ्घ्रिघ्णपात्रैरिषोः ६७ ॥
 चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानम्रकामाक्षिनी
 गोप्येपा रणगोधने गिगुगवां दाम्प्येस्त्रयांसं सदा ।
 नात्रोक्षा नगजो न सप्तवड्वा नोकासरोनैणकः
 माधावस्व कुतोऽस्ति तेभयमिति प्रत्यङ्घ्रिघ्णपात्रैरिषोः ६८ ॥
 चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानम्रतापापगा
 नत्रस्तासि हरेर्गेजं नगणयस्यश्वाक्षिणांसस्यभूत ।
 चण्डो ऽसि प्रणयो मम त्वयि महान् कण्डूमाहिष्या मम
 गृहेणापनयति कासरमरिं प्रत्यङ्घ्रिघ्णपात्रैः कुप्या ॥ ६९ ॥
 चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानम्रतृष्णासुधा
 रक्षोधीशसुरागणा गृहगणेशौ ब्रह्मविष्ण्वीश्वराः ।

कामधेनूनां शाल्यक्षेत्रम् ।

✽

नेच्छन्तो मृधेभोजनं क्रतुधुजस्तैजो निदधुमपि
 जेतारं महिषी भजेयमिति वाक् प्रत्यदिप्रपार्तरिम् ॥
 चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानघ्रतृष्णाग्वनी
 कन्याहं महिषस्वयंवरपतिं वृण्वे भवन्तं पतिम् ।
 नान्यो मेवदहे सहस्रव भवेन्नान्या समा मां विना
 तिष्ठामिभुक्तो भव प्रियतमे त्वंघ्रायुधा प्रत्यरिम् ॥
 चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानघ्रतृष्णाग्वनिः
 भो भो राक्षसराज नाम्नि महिषी त्वामुत्सहे नीरुदम् ।
 सिंहैरावणमुकरा हि भवता सर्वजिता दान्तिनः
 त्वां दंष्ट्रालुमियं करोमि महिषेत्यास्ये पदाग्रत्यरिम् ॥
 चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानघ्रतापमपा
 सर्वैरग्निभिरथ पश्य पुरतो नाट्यं सहस्राक्षभोः ।
 सप्तश्रावियया हि वर्णेषु त्रिं तत्सप्तजिह्वसं
 अग्रे यन्महिषी न मुञ्च महिषेत्यास्येघ्रिणा प्रत्यरिम् ॥७३॥
 चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानघ्रदाहाच्छवाः
 एकैके प्रमथाः सुरागृहगणेशो ब्रह्मविष्ण्वीश्वराः ।
 जेतामी विजितास्त्वया नृनु समता एव सर्वे मयि
 नारी नादमर्मिष्टांस्तव जहीत्यास्ये पदाग्रत्यरिम् ॥७४॥
 चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानघ्रदाहान्युवाः
 रक्षाराजसमान्तं त्वयि चिरादेपा महिष्युमुक्ता ।
 भुञ्जेज्जपि सदादधे परितधे गायामि नृत्वा मयथ
 प्रेक्षस्व प्रणयिन् प्रियामिति पदाग्रत्यङ्गप्रङ्गं गिषोः ॥७५॥

चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्यानघ्रमांदाभ्रिया
 मा मा राक्षसराज मारय सुरानेने हि मे किङ्कराः ।
 नन्दी भुङ्गिरिदिवंस्तुतिपदं स्कन्दैकदन्तो मुना-
 वेतो पालय लालयाद्यमहिषी मामित्यरिं हिंसनी ॥७६॥
 जयति जगति चामुण्डाम्बिका रम्यकास्या
 हरहरिदुहिणां स्नां स्त्रीं स्तुषाप्रानं बुभुक्षुम् ।
 सुरगृहगणनाथांस्ताननाथानं बुभुक्षुम्
 महिषमहितमीषःपादपार्तैर्जियांसुः ॥७७॥
 जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका विकटोत्तमा
 पथिनं महिषा पातूर्नन्तृग्नभूपजग्मुषी ।
 सुरपरिवृढान्नेच्छन्त्यान्मस्तुतीन् स्तुतिकारिणः
 गृहगणपती जानावन्यो मुतावथ जानती ॥७८॥
 जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका प्रकटोदया
 मथितमहिषा पादपार्तैर्मुथादथ निर्गता ।
 द्विपति मिपति प्राणान्वेषा कथं तनयावयो
 गिति निगदन्तोः पित्रोरंघ्रयोनता महत्वात्सुर्मैः ॥७९॥
 जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका सकलाकृपा
 मथितमहिषा पादपार्तैर्मुथादहमागता ।
 पतति स्वमुमे मुक्ताल्लाजाः सहप्रवराशिपः
 मरसिजभञ्जप्रचापूश्री जिघृक्षुरथामता ॥८०॥
 जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका सकलादया
 मथितमहिषा पादपार्तैर्मुथादहमागता ।
 मम मम भणेत्याकर्षन्त्योर्जयाविजयाग्ययोः
 वदनमिदं किं भूयामित्यालिलिङ्गिपुग्गुभे ॥८१॥

जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका प्रकटाकृपा
 मथितमहिषा पादपातैर्मृथाद्रहमागता ।
 ध्रुवमथ शिवं देवं दृष्ट्वा परिग्रहलोलुपं
 सुरसरिदिवोदन्वन्तं त्रिः प्रदक्षिणमार्ग्यपी ॥ ८२ ॥
 जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका प्रकटादया
 मथित महिषा पादापातैर्मृथाद्रहमागता ।
 भगिनि विजितारतिर्नन्वसता खलु कौस्तुभं
 कुरुकर इति प्रोक्तास्तुक्तिर्ददत्यनुशार्ङ्गिणे ॥ ८३ ॥
 जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका सकलाष्टणा
 मथितमहिषा पादाप तैर्मृथाद्रहमागता ।
 भगवति जितोर्वैर्षमाकं त्वया करदा वरं
 इति मयवताभ्येतोक्तास्य दिशन्त्यनुलार्हणाम् ॥ ८४ ॥
 जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका प्रकटाष्टणा
 मथितमहिषा पादपातैर्मृथाद्रहमागता ।
 कुत पदनती दिक्षाम्बानां जितारिरीतिर्जिता
 गुह्यगणपती मूर्धन्याग्राय स्पृशन्त्युदितशिर्षा ॥ ८५ ॥
 जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका प्रकटात्मवा
 मथित महिषा पादापातैर्मृथाद्रहमागता ।
 कमलकुमुदे हौकित्वाग्रयौः कृताञ्जलि तस्थुषां
 कुशल मन्युञ्जानाचार्य ददत्यरुणान्जयोः ॥ ८६ ॥
 जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका प्रकटाभिदा
 मथितमहिषा पादापातैर्मृथाद्रहमागता ।

फलकुसुमताम्बूलं भक्त्या निवेदयतो हरी-
 कृतमिति चिराभीष्टं दित्सुस्तयोः प्रमथेन्द्रयोः ॥ ८७ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगतीप्रार्थनाकामधेनुः
 मर्यादां पालयितुमखिलान्यायुधान्यादधाना ।
 कृत्या केयूरकटककरवाङ्गुलीयानि पाण्योः
 भूलस्पृष्टं महिषमहितं घ्नन्त्यमुं पादपातैः ॥ ८८ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगतीप्रार्थनाकल्पवल्ली
 आशीराशीनि वसुपनसामंशलेक्षान् गृहीत्वा ।
 पादापातैर्महिषमहितं मर्दयित्वादयित्वा
 माङ्गल्यानीव सुरसुदृशामायुधान्यर्पयन्ती ॥ ८९ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगतीपालनायचचित्ता
 यातुप्रेतप्लिव गगनमार्गे स्थितेषु ध्वजेषु ।
 जिष्णोर्दृष्टिध्रुव परिणतास्वप्नतः पुष्पवृष्टि-
 प्लंघ्रयाघातैर्महिषमहितं निर्दयं मर्दयन्ती ॥ ९० ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगती लालनायचचित्ता
 रक्षः स्त्रीणां मलपन इव प्रस्तुते स्तोत्रगाने ।
 भूम्यां पुष्टीरिव सुमनसां पुष्पवृष्टीर्वहन्त्यां
 पादापातैर्महिषमहितं निर्दया मर्दयन्ती ॥ ९१ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगतीपोषणायचचित्ता
 क्रव्यादीभिर्भुङ्गसि च सुरैर्दुन्दुभी चाहते द्राक् ।
 मेदिन्या मृत्विजि च सुरराजे च पुष्पाणिवर्ष-
 त्यंग्रयापातैर्महिषमहितं निर्दयं मर्दयन्ती ॥ ९२ ॥
 चामुण्डाम्बा जयति जगतीपोषणायचचित्ता
 क्रव्यादारोपपदमुदिते स्वप्सरोलाभ्यहन् ।

यूपाकर्पांनुपदममरैः पुष्पवर्षे प्रवृत्ते

पादापातैर्महिषमहितं निर्दयं मर्दयन्ती ॥ ९.३ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीमोदनायत्तचित्ता

क्राव्याखित्यानल इव तने देवकोलाहले द्राक् ।

पुष्पं व्योमन्यसुर मुदशां बाष्पमक्षणीव वर्ष-

न्यग्रवापातैर्महिषमहितं निर्दयं मर्दयन्ती ॥ ९.४ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीनन्दनायत्तचित्ता

मूर्तेष्टा पूर्तमिव चालतं वीक्ष्य चक्रं मुगणाम् ।

स्मारं स्मारं स्वजनपरिवारात्मनिन्दोक्तिमुक्तां

पादापातैर्महिषमहितं निर्दयं मर्दयन्ती ॥ ९.५ ॥

चामुण्डाम्बा जयति जगतीवर्धनायत्तचित्ता

भो भो नन्वीप्सिनफलमिदं माल्यमेतत्तवेष्टम् ।

ताम्बूलं वल्लभमित इतः किं परातेऽस्ति वाञ्छे-

न्यग्रवापातैर्महिषमहितं निर्दयं मर्दयन्ती ॥ ९.६ ॥

जयति जगति श्रीचामुण्डाम्बिका प्रकृतिः पद्म

मशकशिशुकम्मे मत्तोकः शिरस्यथ ते पदम् ।

अभयमियमाभय्यां शूरो निवारय मामिति

प्रपदहतिभिः भेतं कुर्वत्यरिं महिषासुरम् ॥ ९.७ ॥

चामुण्डा जननी त्यथ जगत्याब्रह्मकीटाश्रीता

भो भो मक्षिकभिश्चुकस्तत्र समेवालः सुतो लालिनः ।

पादं मृष्टिं करोमि ते क्षिप्रममीक्षे शौर्यमेषा तवे

त्यग्रवाघातपरामुमेव महिषं तं विद्विषं प्रोचुषी ॥ ९.८ ॥

चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्याब्रह्मकीटार्भका

रे रे ददुरदारगतवसमे भ्रान्तनुजातः स्मृतः ।

शीर्ष्णं ते पदवाहनं ननुकरोमीक्षे क्षमयेत्क्षिपे-

त्यग्रवाघातपरामुमेव महिषं तं विद्विषं प्रोचुषी ॥ ९.९ ॥

चामुण्डा जननी जयत्यथ जगत्याब्रह्मकीटानता

यौते स्तां वपद्म मय हितौ वीणानकातोदकौ ।

वृत्तं मृष्टिं करोमि ते ननु लये पादाविभौ कुट्टिता

वित्यंघ्रिद्वय मर्दिनं महिषमिन्द्रारिं परं प्रोचुषी ॥ १०.० ॥

चामुण्डिका त्रिजगतीजननी जयेत्सा

पादद्वयानमनमामहतोत्तमारिः ।

देवप्रियाप घृततत्सकलास्वसारा

सागययानगणपन्त्यरिपंघ्रिणोः ॥ १०.१ ॥

चामुण्डिका त्रिजगतीजननी जयेत्सा

पादप्रपातकलया दलितारिर्धृषी ।

शूरांश्चिकीर्षुरथकेवल्यमिन्द्रमुल्थान

देवां स्तदाशिपमिवांशमुपाददाना ॥ १०.२ ॥

चामुण्डिका त्रिजगतीजननी जयेत्सा

पादावघात कुणपीकृतकाणपेन्द्रा ।

कुलं युयुत्सुमपि मातृगणं निवार्य

नन्वा चिकीर्षुरथपापदमीक्षमाणाम् ॥ १०.३ ॥

चामुण्डिका त्रिजगतीजननी जयेत्सा

पादप्रपातहतकासरशकशुभ्रः ।

क्रूरकुषो भृकृटिराद्रमुत्थान युयुत्सुन

उत्तुः परिच्छदममून ममथप्रवीरान् ॥ १०.४ ॥

चामुण्डिका त्रिजगतीजननी जयेत्सा

पादप्रहार हत सैरिभयात् मिहा ।

षडङ्ग हस्तिवदनौ सरूपौ युयुत्सू
 पृष्ठे चिकीर्षुरथ यायुष्यशरिणौ तौ ॥ १०५ ॥
 चामुण्डिका त्रिजगतीजननी जयेत्सा
 पदावघातहतवज्रविरोधिबया !
 मृष्टिस्थिति प्रलयकारकमायुयुत्सु
 मूर्तित्रयं खनयनत्रयमच्युषी तत् ॥ १०६ ॥
 चामुण्डिका त्रिजगतीजननी जयेत्सा
 पादोर्मिपात हत कासरयातुपोतौ ।
 साहाय्यकाय सहजं समुपेयिवांसं
 चक्रायुधं कवचमात्मभये विधित्युः ॥ १०७ ॥
 चामुण्डिका त्रिजगतीजननी जयेत्सा
 पादाशनिप्रहतसंरिभशैलशृङ्गा ।
 संरक्षणाय सभयं समुपेयिवांसं
 रक्षामणिं निकट एव निधित्युरीशम् ॥ १०८ ॥
 पौत्रलिङ्गार्थं वर्यो दिनकृतिलकस्त्रिम्पपार्थस्तनूजं
 भारद्वाजः कुलीनं मुनिपतिरवनिः स्वचनारायणोदा ।
 आशीभिः सत्यवाचोयमिहशुविशिष्टं वर्धयामासुरार्याः
 सश्रीकण्ठोद्भिप्रपञ्चयति शतकमेतत्कृतं चर्चिकायाः ॥
 इति चामुण्डास्तुतिमाला संपूर्णम् ।
 शुभमस्तु ।

॥ श्रीरघुनन्दनपरब्रह्मणेनमः ॥

॥ श्रीमते श्रीनिगमान्त महादेशिकायनमः ॥

॥ आर्यासप्तशती ॥

'देवं सह चिन्मुद्रे देव्या दययेव मूर्तयाश्चिष्टं ।
 पदपरिचर्यापरवश पवनमुत्तानन्दितं वन्दे ॥ १ ॥
 महितं तन्त्रचतुष्टयपात्रं गमितैरनेकशिष्यगणैः ।
 चंपकवनैकवसति गोपालार्थं पितामहमुपासे ॥ २ ॥
 यन्नामसाम्यमात्रं निगमान्तगुरोश्चरित्र संकथने ।
 प्रोत्साहयते ममाप भित्तममतिमल्पविज्ञानम् ॥ ३ ॥
 आर्यगुणग्रहणरता दोषान्शब्दार्थयोः स्महिष्यन्ते ।
 माक्षिकमपेक्षमाणाः किमु क्षमन्ते न मक्षिकादंशान् ॥ ४ ॥
 का हानिपरितोपात्तेषां दोषयति यन्मनोमृषा ।
 अखिलाहादिन इन्दोराधपारितोषणे न को दोषः ॥ ५ ॥
 अस्ति हि काश्चीनास्त्री जनदृष्टिशिवङ्गी नगरी ।
 माधवमाराधयितुं यत्र विधाना ततान हयमेधम् ॥ ६ ॥
 काश्चातिनाम यस्याः कमलाकान्तोऽत्रकञ्जपीठेन ।
 अञ्जित इत्यमुमर्थं स्पष्टं शिष्टान्समाचष्टे ॥ ७ ॥
 त्रिदशालयतक्षणा किल तुर्ये स्रष्टुर्धियश्मानस्य ।
 त्वष्टा विनिर्मिता या किमु वर्ण्य रामणीयकं तस्याः ॥ ८ ॥
 फुल्लारविदनिर्यन्मकन्दाम्रेष्ठ्यमानमायुर्या ।
 कल्मषमोपणयुर्या फणिपतिसरमी विराजते यत्र ॥ ९ ॥

१ चरणशुभ्या परवशतुगदानन्दिनस्त्रविशिष्टो देवशब्दार्थस्तु माक्षादामभदः ।

२ कर्तु-अनेन प्रेय कर्ता गोपालाचार्यनामैर्युक्त भवति । श्लोकद्वयमेकान्वय - यः
 पुन निगमान्त सिद्धान्त निर्वहणवादिशेषां रामानुजैयतिराजमाविश्रीभवत् स एव
 आनि बाहोषेष्टानिगमान्तदेहिकाकामेणावातायवदिति द्रष्टव्यार्थः ।

प्रतिविबितस्तरस्यां यस्यां मूर्धस्तरङ्गमाहसयाः ।
 फणमणिमहसशो भस्तनुते सार्धमनन्ताख्याम् ॥ १० ॥
 वेगवतीरूपधृता वाण्या विजिघांसितं वृत्तं हि विधेः ।
 हरिणा सत्यमिति पुरस्सत्यश्रेत्राभिधापिसार्धैव ॥ ११ ॥
 सफलीकरणच्छलतो विधिना विधिवत्कृतस्य यागस्य ।
 करिगिरिशिरां बिहारी यत्र मुरारिदश्रन्तष्टदो जयति ॥ १२ ॥
 अपदिश्य किञ्चिदित्थं यदिशतीष्टानि शिष्टवर्गेभ्यः ।
 द्विरदादिनायकोसौ प्रयते तस्माद्विबरदराज इति ॥ १३ ॥
 तस्यां पुर्यामासी यज्वा नाम्ना हि पुंडरीकाक्षः ।
 विश्वामित्रमहापुनिसंतति कलशाणवस्य पूर्णन्दुः ॥ १४ ॥
 वाणीविलासपात्रे काञ्च्यां कृतयज्ञतोचिनरेमेश ।
 चतुराननश्च सन्तो मुदिता यमुदाहरन्ति धातारम् ॥ १५ ॥
 धीरात्समात्सुरेस्सुगुणोऽनन्ताभिपस्तनयः ।
 सहृदयहृदयानन्दी मलयदित्र चंदनो जज्ञे ॥ १६ ॥
 अत्रिमुनिगोत्रवारिज मित्रश्रीरंगराजविबुधमणेः ।
 तनयामुपायतासौ तोतारंबाभिधामनयाम् ॥ १७ ॥
 नामाकर्णनमात्रभृंशितदुर्वोदिगर्वसर्वस्वः ।
 स हि बादिहंसजलदाचार्यो यस्या स्सहोदरोधीरः ॥ १८ ॥
 कमलाकान्तचित्ते कलयन्वानन्दतुन्दिलस्वान्तः ।
 काञ्चयामनन्तमूरिः कृतिपयदिवसाननैपीत्सः ॥ १९ ॥
 अत्रान्तरेऽचिचिन्नतन्मग्नगननायको धरणी ।
 उद्योपयितुं तत्त्वं घंटामे प्रेषणीयेति ॥ २० ॥
 कलिमलकलमषापिपणैः प्रकटप्रच्छिन्ननास्तिककदंबैः ।
 निगमान्तसिद्धमर्थं दूषितमालक्ष्यये नपुरा ॥ २१ ॥
 अचलमिवनिश्चलत्वं प्रापयितुं तं रक्ष्यार्थं ।
 फणिपनिशैलो यतिपत्याकरेणावनाववातारि ॥ २२ ॥

कमलोपलाल्यचरणो विहरणपदवीषु वेदशिखरेषु ।
 कंटकसंकुलभावं प्रमृत्तं सहतां कथंकारम् ॥ २३ ॥
 धुद्रोपिहन्त यतने विहरणभूमिं विकंटकीकर्तुं ।
 नाद्भुतमेतत्सज्जिलक्ष्मीकान्तस्तथा तनोतीति ॥ २४ ॥
 कुमतिपरिकल्पितार्थं दीपोन्मेषेण वेदेषु ।
 नारायणस्य शंके संजाना श्वासकौशशंकोति ॥ २५ ॥
 इत्थं सङ्कल्पितवति भगवति परिपक्वभागधेयचयः ।
 स कदाचिदनन्तार्यो रात्रौ यामावशिष्टायाम् ॥ २६ ॥
 स्वप्नेऽदर्शत्पुरुषं कञ्चन कन्दर्पकोटिसौम्यं ।
 कमलावनमालाभ्यां कौस्तुभमणिना च भाभुरोरस्कम् ॥ २७ ॥
 दधत् कांचीग्रथितं धिक्कृतनिष्ठकाञ्चनं वसनं ।
 आजानुदीर्घबाहुद्वयपरिरञ्ज्यावनीनीलम् ॥ २८ ॥
 कुण्डलमण्डितगण्डं विभूतमधिर्माञ्जि हाटककिरीटम् ।
 शंखसुदर्शनविलसत्पाणिं दयमाननयनान्तम् ॥ २९ ॥
 तुंगं समुत्सृङ्गं श्रयतो नृलस्यजलदस्य ।
 आभामनुकुर्वाणं किञ्चन सौवर्णपीठमध्यास्य ॥ ३० ॥
 हृष्टैव देवमग्रेऽनन्तमुधीर्विस्मितान्तरंगोयम् ।
 निद्रारंभध्यानाकारानुकुतेहरिमवेदीत् ॥ ३१ ॥
 कौतुकपरवशहृदयस्संमोदाधूनिवर्षुकोतितमाम् ।
 पाद्यार्घ्येऽभ्युददात्पुष्पाञ्जलिभय पूजयामास ॥ ३२ ॥
 भक्त्या गदकटैः किं वा कर्तव्यमित्यजानातः ।
 अत्रमं मामव भगवन्निनि शश्वत्प्रणयपत्तदुरुक्पः ॥ ३३ ॥
 माभैपिरितिबाहुभिस्तथाप्यनं गजेन्द्रसंज्ञाता ।
 आचष्ट स्पष्टममुं घनगंधीरस्वरोगिरिमधुरां ॥ ३४ ॥

३ यस्यानिश्चितं वेदादिति श्रुत्यर्थोऽन्यत्रये । वेदरूपेषु निश्चयेषु कुमतिभिरपार्थ-
 गरिकत्वनकारणोपः श्वासरोमाग्न इति भावः ।

वत्स ! वृषाद्रिशिरस्तः प्राप्तां श्रीनिवासमवगच्छ ।
 भुभतमगुणगणभरितं तनयं विनयोज्ज्वलं प्रयच्छामि ॥ ३५ ॥
 भाद्रमासे वृषगिरिमागच्छास्माकमुत्सवोविता ।
 निष्कारणकरुणो सावलुशिष्येत्थं तिरोदधेसद्यः ॥ ३६ ॥
 बालार्ककोटिललितं कमलाकमनं विचिन्वानः ।
 विलुटन्नायनेऽबुध्यत निरचपीत्स्वप्न एव दृष्ट्विति ॥ ३७ ॥
 रोमाञ्चितमूर्तिरभूत्करुणामनणीयसीं विचिन्त्यविभोः ।
 दृष्टमनाश्शयनीयास्त्विद्यद्वात्रागुरुदग्ध्वात् ॥ ३८ ॥
 सानन्दं प्रेयस्यै विनिवेशामुं प्रियमुदन्तम् ।
 प्रत्यैसिष्टसकालं तं किल हितया तया साकम् ॥ ३९ ॥
 अथ शेषदौलनेतुदिशष्टजनानन्दकन्दलीकन्दः ।
 जगदुज्जीवनहेतुर्भाद्रिमास्युत्सव उपागात् ॥ ४० ॥
 हरिवचनामृततृप्तौगुरुरेपगिरिसदारारक्षन् ।
 श्रीवासालयकतन शिखरसंज्ञाऽऽमुत्सवायपक्षीन्द्रः ॥ ४१ ॥
 मन्देतरमोदादयखंडितमार्गश्रमां मुकुन्दस्य ।
 पादारविन्दमनमज्जस्ततमस्सतंतिममस्नावीत् ॥ ४२ ॥
 जगतिजनेजनमस्मिन्मार्गं च विद्यमानानाम् ।
 भगवन्नभयायभवान्जागर्त्यैका गतिर्भवेनाम् ॥ ४३ ॥
 स्त्रीकृत्याञ्जलिमूल्यं पणसे स्वपदंददत्पणायाद्विः ।
 आयव्ययार्चिता ते का वा लक्ष्मीश नित्यतृप्तस्य ॥ ४४ ॥
 तत्तादृशपारम्यो मत्स्याकृत्या स्फुट व्यवारीस्तम् ।
 सद्विद्यार्यसूनोः कथमपि चतुराननस्य यत्यामिति ॥ ४५ ॥
 कमटाकृतिना कृपया मज्जनसमकालमुद्धृतोपिगिरौ ।
 आवर्तितगर्तपूरकंहिटीरद्विनिषणं सुरैर्मुमुह ॥ ४६ ॥

४ श्रीनिवासमहोत्सवे भवजालेणममूर्तिनिर्मायः ।

५ यत्र मलिले वस्तुमयं तत्र मज्जनान्तरकाले आवर्तः सलिलवलनवधेन

केनच जायतद्व्यानुभाषिक ।

श्वेतवराहाकारो देवैर्दृष्टस्त्वमुद्धरन्धरणी ।
 अखिलाह्लादीकथन सन्तत पूर्णो मृगांक एष इति ॥ ४७ ॥
 दंष्ट्राभा वनमाला रिपुरक्तशरी च सङ्गताभ्रदधुः ।
 नृहरस्तेकिल वक्षसि गङ्गायमुनासरस्वतीशोभाम् ॥ ४८ ॥
 वामनरूपेणसुरान्भवता गोपयता विवृतम् ।
 कथमप्यवरोपकृतौ यतमानोद्रागियान्मृष्टाद्धिमिति ॥ ४९ ॥
 अतिगंभीरं त्वां किल दृष्ट्वा कटिलग्र मौञ्जीकं ।
 अपसर्सेवुधिनामन्दरधरशंकया नियतम् ॥ ५० ॥
 शबरीदत्तः कन्दस्सादरमादाय येन परिभुक्तः ।
 भाक्तिक्रयं तादृक्सौलभ्यं व्याचकार तं वन्दे ॥ ५१ ॥
 वामाङ्गमधिवसन्त्या लावण्य शरीविदेहतनयायाः ।
 यस्मिन्महेन्द्रनीलाचलनिलया चन्द्रिकेववाभाति ॥ ५२ ॥
 सिंहासनान्तिकस्थां दक्षिण चरणं प्रवालमृदु यस्य ।
 जीवितफलमिति ब्रूते हनुमान्सत्फलजिघृक्षुरावाल्यात् ॥ ५३ ॥
 उद्धूतकुरुपुरधरणीः स्वर्वीकुरेवतीरयणीः ।
 हालधरीलीलास्तेयमुनासंभेदिनीस्मराम्यनुलाः ॥ ५४ ॥
 परमदययावतीर्णं परमपदात्त्वां परोरजसः ।
 गोकुलधूळीपिञ्जरमीडे गोपालबालकाकारम् ॥ ५५ ॥
 विद्रावायितुं कलमषबहुलं कलिपूरुषपरुषम् ।
 सरयं हयमारुहो धरणावाविभेविध्यसि दयाळो ॥ ५६ ॥
 इत्थं स्तुताष्टादशवाद्यै दिङ्नागसौख्यशायनिकं ।
 उत्सवमनुभूय विभोऽश्रुतिगुणलीगीयमानविभवस्य ॥ ५७ ॥
 उपकार्यागुरुरगम चरमाचल मृगमंशुमाली च ।
 संध्यामृपास्य भुक्ता गुरुरस्वाप्सोद्धरिं हृदिध्यायन् ॥ ५८ ॥
 तस्यामेवनिशायं तस्मै पूर्वं प्रतिश्रुतां वाणी ।
 सफलीकर्तुं भगवान्म जन्मागाराथ सत्यसङ्कल्पः ॥ ५९ ॥

धनलोध्रपुण्ड्रललितद्विजस्वरूपधरो विचित्रमायावी ।
 सुरवीरगवहन्त्री घण्टा परिग्रह मन्दिराभिरगात् ॥ ६० ॥
 उच्चैराह्वयदनयो गत्वानन्तार्यमन्दिरालिन्द ।
 अद्राक्षीद्विशदं गुरुहृद्दःकवाटमुदघाट्य ॥ ६१ ॥
 भगवन्कान्तु भवानिति प्रसन्नतिमात्रविस्मितोऽनंसीत् ।
 तद्भक्त्याकृष्टमना द्विजस्वरी प्रत्यभाषीतम् ॥ ६२ ॥
 अत्रत्यो विमोहं हरिदत्ताभ्याहूता च घण्टयं ।
 स्वीकृत्यैनां निगिरतु तव पत्नी सोऽप्यते सुतमनघम् ॥ ६३ ॥
 इत्यादिभ्य प्रादादृष्टां गुरुरप्यगृह्णात्तां ।
 लघुभूतां तामगिलन्मुदिता दयिताप्यमुष्य संयुज ॥ ६४ ॥
 न्यवृत्तकृतैवविप्रः कार्यं चिरकालकांक्षितं कृत्वा ।
 रजनी च सा व्यरंगीदुदयत मार्ताण्डमण्डलमखंडम् ॥ ६५ ॥
 प्राधानिकांचिनार्थं देवगृहानर्चका न्यविशन्त ।
 नैक्षिपत तत्र घंटाभन्विष्यन्तो व्यचारिषुः परितः ॥ ६६ ॥
 क्वाप्येनां नाविन्दन्ममशेरत ते परस्परमुदीक्ष्य ।
 कान्त्यार्हणविलंबामहना अधिकारिणाण्युपागच्छन् ॥ ६७ ॥
 घणघणरणितापितदनुजट्टेणनिषवणावसरा ।
 क्षणविश्रुष्टा घण्टा नञ्जायेताञ्जनाचले केन ॥ ६८ ॥
 हरिभक्ते मिलितेष्वथ विस्मयशोकाकुलेषुलोकेषु ।
 वैकटनायककोशागाराध्यशो यतिरवादीत् ॥ ६९ ॥
 अलमलमावेगेनानन्तनिर्गन्द्रस्य नायकेनाहम् ।
 करुणा गुरुणा प्रभुणा स्वप्ने हरिणा निशीत्थमनुशिष्टः ॥ ७० ॥
 घंटादेव्यति भूमी श्रीमन्निगमान्तदेशिकाकारा ।
 साऽनन्तमूरिगृहिणीगर्भपुटी निशि मयैवनीतेति ॥ ७१ ॥
 शंकिषत मा भवन्तो वैकटनेता हि चित्रसंकल्पः ।
 काश्चथा एत्यात्रास्तेऽनन्तार्योऽप्युस्स्वबाललोकषया ॥ ७२ ॥

इत्युक्ते यतिना ते चिंतापेता हरेः परीवाराः ।
 ईचिषिषोऽनन्ताचार्यं प्रापुस्तदीयमावामम् ॥ ७३ ॥
 औपसिकं कर्म गुरुर्निखिलं निर्माय तां कृपामेव ।
 संतनमन्तर्ध्यायज्ञानान्दाधुष्यवर्तयन्नितराम् ॥ ७४ ॥
 प्राञ्जलयस्सर्वजना मिलिता गुरुणा निशम्य वृत्तान्तम् ।
 अस्त्राविषत गुरोस्तां भक्ति केचित्परे हरिकृपांताम् ॥ ७५ ॥
 अधिकारिणोऽपि मुदिता विस्मितचित्ता अयासिपुस्स्वगृहान् ।
 उत्सवमनुभूय गुरुदीयितासहितः पुरीं काञ्चीम् ॥ ७६ ॥
 उपनिषदागुह्यासं सत्पथमपिदीपमाश्रयं सुधियां
 गुरुगृहिणी गर्भमधात्कांतस्तुतदावपाकं कमपि ॥ ७७ ॥
 दधती कुक्षौ जगतीभूषणमतुलं गुणोज्ज्वलमुदती ।
 अत्यजदितराभरणान्याहारोपि क्रमेण मन्दरुचिः ॥ ७८ ॥
 अभ्यस्यन्नैव नेतुं वैशद्यं तामकृत्रिमां वार्णी ।
 प्रथमं जननीवदनं गर्भोऽनंपीदतीव वैशद्यम् ॥ ७९ ॥
 आचम्य तमांसि जगत्सत्त्वोद्विक्तं चिकीर्षुर्गेषिशुः ।
 चूषणसौकर्यार्थं नैलयच्छलतः कुचाग्रमनयत् ॥ ८० ॥
 बक्ष्यन्हरिपारम्यं सहे नायं बलित्रिनयम् ।
 तिर्यक्पुण्ड्राकारंस्वावासस्योदरस्य मुखभागे ॥ ८१ ॥
 अन्तर्वर्ती भक्षितुमयतिष्ठ विशुद्धमृत्तिकाखण्डम् ।
 बबलेमुदेव जठरे सन्मार्गस्थापनाचार्यः ॥ ८२ ॥
 सीमन्तोन्नयनाद्यानि व्यातानीहुरुहिं दयितायाः ।
 चत्वारिंशत्संस्करणीविधिसंवेदी यथाकालम् ॥ ८३ ॥
 गुरुभाविनंबहन्ती गर्भं प्रेयस्यनेनगुरोः ।
 निष्कुटमल्लीबल्याः कुसुमावचयेप्यशकुवानाभूत् ॥ ८४ ॥
 फलभर विनमच्छालिं वसुधां क्षेत्रेव भूरिकृपितान्तः ।
 प्रसवोन्मुखीं प्रियां स्वां पश्यन्स गुरुर्भूषमनन्दीत् ॥ ८५ ॥

सप्तत्यधिकविंशश्वसहितेषु कलेनीतुस्सहस्रेषु । (४१७०)
 वर्षेषु प्रनियतेष्वन्त्ये तत्रैव विभवाख्ये ॥ ८६ ॥
 मासि नभस्य महिने श्रवणाभिख्ये च नक्षत्रे ।
 घण्टानन्तार्यगुरोः पुत्राकरेण भव्यवातारीत् ॥ ८७ ॥
 कौस्तुभश्च कलशाब्दे ह्रीरिणा हृदयेन सर्वदाधार्यः
 सर्वार्थसिद्धितोषित सुमनोवृन्दश्चकल्पवृक्ष इव ॥ ८८ ॥
 सच्छास्त्रादिव बोधश्चन्द्रादिव सर्वलोकसंतोषः ।
 स्वच्छस्वच्छनिरुद्गान्पुत्रोऽनन्तार्थधीमनः कृतिनः ॥ ८९ ॥
 इष्टान्कतिपयशिष्टान् हृष्टमाना मन्दिरं समानीय ।
 अथ जातकर्म चक्रेऽनन्तार्थ्य दिशोर्वाधाविभक्तम् ॥ ९० ॥
 कमलाविलासिहृदयो ह्लासकरं भूरिकर्मनिर्मातुम् ।
 अरण्यधितमिवानलमात्मजमालोक्यन्मुमुदे ॥ ९१ ॥
 सुतरूपधेयमतुलं दृष्ट्वा विदधेस्य नामधेयमसौ ।
 एकादशोद्विनातो विष्णो नोस्त्रैव वैकटेशइति ॥ ९२ ॥
 कर्णान्तायतनेत्रं शशिनिभवक्त्रं सद्गुह्यतस्करं यम् ।
 बहुपुण्यविभवलब्धं गुरुपुपत्तं सतं प्रथत्नेन ॥ ९३ ॥
 भृगोजस्य तु निर्णयमाचिराद्भिषो विधास्यन्सः ।
 अत्रनावशाह्मखससनशिशये प्रष्टुं तदीयमिव तत्त्वम् ॥ ९४ ॥
 युक्तिभिरीश्वरगुणार्ज्जुमाक्तिमुधामुष्यमाधपिष्यन्ती ।
 तने वदने रदयुगकपटात्सुखवांथसायनाभिनयम् ॥ ९५ ॥
 चित्रकमुन्दरवदनं वालं लंबालकं समालोक्य ।
 जननीमुष्टं नितरां नन्दकुमारं यशोदेव ॥ ९६ ॥

६ गुह्यस्माकमुपाहं मन्त्रगतमन्त्रद्वयं विशिष्टार्थबोधकत्वादिकं साधयित्वा
 लक्ष्मीनारायणयेरिष्येस्थायितवर्त्ता इष्टविदुषामिति नीतिभेदिता प्रातिस्विकरूपेणवस्तुद्रव्यं
 बोधयित्वा प्रथमंमन्त्रेणद्वी-इत्यर्थबोधकः अंगुष्ठद्वयेवाभिनयस्तार्थलौकिकः । सुधांकरा
 विबोमीरदनीप्रथमत उदायनुरतिभावः ।

कमराः

॥ श्री ॥

॥ गोपालार्या ॥

1. जयत्युषण्डदोर्दण्डखण्डितारानिमण्डलः ।
भपारमहिषा सोऽयमञ्जनानन्दवर्द्धनः ॥
2. मुग्धास्मितरुचिविलसितमुखजलजन्यस्तपूरलिकासुपिरम् ।
मुदिरलचि किमपि तेजो मनिजनहृदयङ्गमं मुहुः स्तौमि ॥
3. क्षणहस्मितरुदितपीपत्सरदश्रुज्याविलासिभरमिरुहम् ।
दरविलसदमलकतिपयदन्तं ध्यायामि गोपशिखवदनम् ॥
4. लंबालकावृतमुखं लसदास्यनिवेशितगुलित्वयम् ।
लालालवलसदङ्गं लावण्यनिधिं विभावये ललितम् ॥
5. परिचिनु हृदय पदाहतिपातितशकटं पयोधरइयामम् ।
कुहनोत्तानशयाकृति कोमलतनुकलितगोपिकाकुतुकम् ॥
6. अत्यदभुतनिजलीलानन्दितनन्दत्रजाङ्गनाहृदयम् ।
नामरसनयनमीडे तत्तादृहनन्दगोपमौभाग्यम् ॥
7. सकलहृगामेचनकं समधिकमौन्दर्यमारचानुत्यम् ।
केशवमनिशमुषामे कमनीयं किमपि शैशवं पनमि ॥
8. परिपीतदनुजयोप्राणपयस्यदभुतानुभावजुषि ।
प्रचुरदयारमभारिते प्रत्यासक्तिं दधानु मम चेतः ॥
9. विस्रस्तकृटिलकचरं विवमनमतसीयसुनिवमलतनु ।
विनिपातितार्जुनयुगं विभावये डिम्भविलसितं शीरेः ॥
10. कनकमणिकलितविधाकल्पाहितकान्तिगात्रकमनीयम् ।
चित्रं करोमि सततं तत्तादृकं शौरिताण्डवं ललितम् ॥
11. मंजुल्लगुञ्जामालामनोहरं दुग्धविन्दुममृणाङ्गम् ।
व्रजरथ्यामुखमण्डननिजचक्रमपाश्रये निधिं भुञ्जाम् ॥
12. बलवैरिखननिलं वन्यं वन्सानुपालनाभिपतम् ।
वमन्दवपुण्यगाशि बलवद्विम्भाकृतिं मदा वन्दे ।

॥ श्रीगणनायकाष्टकम् ॥

1. श्रियमनपायिनीं प्रदिशतु श्रितकल्पतरुः
शिवतनयः शिरोविधृतशीतमयूखशिखः ।
अविरतकर्णतालजमरुद्रमनागमनै-
रनभिमतं धुनोत्यभिमतं वितनोति च यः ॥
2. सकलमुरामुरादिशरणीकरणीयपदः
करिवदनः करोतु करुणाजलधिः कुशलम् ।
प्रबलतरान्तरायतिमिरौयनिराकरण-
प्रस्रमरचन्द्रकायितनिरन्तरदन्तरुचिः ॥
3. द्विरदमुखो धुनोतु दुरितानि दुरन्तमद-
त्रिदशविरोधिपूथकुमुदाकरतिग्मकरः ।
नतशतकोटिपाणिमुकुटीतटहीरमणि-
प्रचुरमरीचिवीचिगुणिताग्निस्वाशुचयः ॥
4. कल्पमपाकरोतु कृपया कलभेन्द्रमुखः
कुलगिरिनन्दिनीकुतुकदोहिनसंहननः ।
तुलितसुधाझरस्वकरस्त्रीकरशीतलता-
शमितननाशयज्जलदशर्मलशानुशिरवः ॥
5. गजवदनो धिनोतु प्रियमाधिपयोधिवल-
त्सुजनमनःप्रवायितपदाम्बरुहोऽविरतम् ।
कण्टकटाहनिर्गलदनर्मलदानश्री-
परिपल्लोलुभभ्रमदभ्रपदभ्रमरः ॥
6. दिशतु शतक्रतुप्रभृतिनिर्जरनर्जनक-
द्वितित्तचमूचपूरुमृगराडिभराजमुखः ।
प्रमदमदसिणाङ्गाविनिवेशितजीवममा
घनक्रुचक्रुम्भगादपरिम्भणकण्टकितः ॥

गणनायकाष्टकम् ।

५०

7. भृत्यवल्लोऽतिवेलमयवन्मदभङ्गकरः
स्फुरदहितापकारि महिमोभनिरुद्विधुः ।
हरतु विनायकः स विनताशयसम्पदल-
कुटिलगति द्विजिह्वकुलकल्पितविप्रगणम् ॥
 8. निजादशूलपाशनवशालिशिरोरिंगदा-
कुवलयमातुलुङ्गकमलेक्षुशरासकरः ।
दधदध शुण्डया मणिघटं दयितासहितो
वितरतु कामिनं सपदि शक्तिगणाधिपतिः ॥
- पठ गणनायकाष्टकमिदं प्रयतोऽनुदिनं
कठिनशुचाकुटोत्तरकठोरकुठारवरम् ।
विमतपराभवोद्भटनिदाघनवीनघनं
विमलवचोविलासकमलाकरबालरविम् ॥

॥ श्री ॥
॥ ब्रह्माण्डपरिणाहः ॥

ब्रह्माण्डं नाम ब्रह्मसृष्ट्यानां वाक्स्पर्शार्थानां समुदायः ।
ब्रह्माण्डादतिगच्छति न किञ्चिदस्ति । यद्यदस्ति तत्तत् ब्रह्माण्डेऽन-
र्भूतम् । अस्य परिणाहमनुमत्तुमपि नेष्टु पुरुषः, किं पुनः परिमा-
तुम् । करपृक्कं मुखवद्यथा महीधरा न प्रतिफलान् तथा मनुष्य-
मानसं विप्लवमहापदार्थप्रतिविम्बकेऽपि नैव भाति ब्रह्माण्डम् ।

प्रायेण मनुष्याः प्रपञ्चस्य महिमानं न गणयन्ति । कूपवास-
व्याः कूर्माः स्तनिवासभूतं कृपमेव यथा महार्णवं मन्यन्ते तथा
भूतलमधिवासन्तो मनुष्या भूपारिमतमेव प्रपञ्चं पश्यन्ति ।

यदा किञ्चिज्ज्ञासहे गज इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।

यदा किञ्चित्कश्चिद्बुधजनसकाशादधिगतं
तदा सर्वोऽस्मीति उच्च इव मद्रो मे व्यपगतः ॥

ग्राभीणाः स्वस्वग्रापसीमान्तर्गतमेव लोकं मन्यन्ते । पौगाणि-
काः पाण्डना हिमवत्सेतपञ्चगन्तं दशमेव मानुषनिवासोचितं भूभा-
गमन्यन्त । गोलचिदस्तु पुगणप्राक्तं पातालभूमिस्वर्गान्तिकं लोक-
त्रयमाप भूपृष्ठावस्थितं प्रकल्प्य चन्द्रमण्डलं पितृलोकमासनन्तः
कुजादिग्रहगोलानामपि लोकान्तरगन्त्रं सम्भावयन्तो गृहचक्रपरि-
तपृशन्ति भुवनकोशम् । नवीनाः पुनः प्रकृतिशास्त्रपारदृशानां
ग्रहचक्रमिदं बुद्धवृद्धमकपिव बलवान्तमहार्णवस्याणुमात्रं वदन्ति
ब्रह्माण्डमाण्डस्य

किं नाम ग्रहचक्रम् । शून्याकाशे परिभ्रमतां ग्रहव्यपदेऽया-
नां गोलानां गृथमिदम् । तत्र परिणाहमादृष्टः सूर्या नाभिस्थानम-
धितिष्ठति । तमनु बुधभागेवै परिभ्रमतः । तयोः पृष्ठतो भ्रमि-

परिभ्रमते । तस्याः पश्चाद्यथाक्रमं कुजगुरुशनिश्चराः पर्यटन्ति । शनि-
श्चरस्याप्यनुचरो केवलदृष्टरदृश्यगोलो अरुणनमनाख्यावर्वाचीन-
दृष्टो ग्रहो परिक्रामतः । स्वयं सूर्यानुयायिण्येषु ग्रहेषु केपाञ्चित्
स्वानुचरा उपग्रहाः सन्ति यथा भुवश्चन्द्रः । एवं सूर्यं परितः परि-
वर्तमानं ग्रहोपग्रहाणां गृथमेव ग्रहचक्रम् ।

ग्रहचक्रादस्मादिदूरे वर्तन्ते नक्षत्राणि । कस्तानि संख्यातु-
मीष्टे ! कृष्णपक्षरजनीपूजानदृष्टयो यदोर्ध्वमनधलिप्ल्यां दिवि च
क्षुषीं प्रपयामस्तदा कति कति न तिभालयामः प्रस्फुरन्ति ज्योतीरपि ।

कुत्रचिन्प्रविरलाः कचिद्वना मांसलाः कुह च नाणवः कचिन् ।

उन्मिपन्ति शतशः महस्रशस्तारकाः स्फुरितलक्ष्यविग्रहाः ॥

किमेताः सच्चिदानन्दबहेः कालानिलसततसन्धुक्ष्यमाणस्य वि-
प्रकीर्णाः स्फुल्लिङ्गकाः । उत कारणजलमहार्णवस्य विद्योतमानाः
मल्लिर्यावन्दसन्दोहाः । आहोस्वित् विराट्पुरुषशरीरे विष्वग्वि-
द्योतमाना रोमकूपनिकराः । उताहा ब्रह्माण्डकटाहखचिता हीरा-
कुराः । सर्वाण्येतानि नक्षत्राणि सूर्यवह्नोलचकाणां नाभिभूतानीति
अनुमिन्वान ज्योतिर्विदः पाश्चात्याः । किं बहुना, आस्माकीनः
सूर्यो भुवनेदिष्टः क्षुद्रतमश्च नक्षत्रविशेष इति सिद्धान्तितं तैः ।

एषो परिमाणमास्माकग्रहचक्राद्विप्रकर्षं वा मातुं न वयं श-
क्नुमः । तथापि नवीनं कम्प्यध्वमानप्रकारमनुसन्धाना व्यवहगम-
प्तावत् । रात्रौ दृग्स्थितः कश्चिन्नालिकाखं प्रयुक्तं दृश्यस्तु, तदा
प्रथमं वयमस्त्रोदयोतकस्याश्रितमिपन्नं प्रकाशमवलोकयामः । अनुपद-
भास्त्रनिस्मरणध्वनिं शृणुमः । एतेनानुमीयते प्रकाशो ध्वन्यपेक्षया
पेगवत्तर इति । यतः स ध्वनेरस्मन्कर्णपुटोपगमात् पूर्वमवास्मन्नय-
मपर्यन्तमध्वानं विलेध्य दृश्योऽभवत् । सुस्पष्टमेतावता ध्वनिप्रका-
शवतिजं गोलार्वाप महान्तमध्वानमतिर्लोचयन् कश्चित् कालमपेक्षेन
परोति । तत्रात्यन्तजननः प्रकाशो विनाडिकयैकया ४४६८०० या-
नानान्यतिक्रामतीति बहुभिः प्रयोगैरनुमानैश्च निर्णयितमन्तर्वाणिभिः ।

अथ प्रकृते सूर्यमण्डलात् स्खलितः कांऽपि किरणः २२ विनाडिकाभिरेव भुवं स्पृशति । यतो भुः सूर्यात् ७२००००० योजनदूरे वर्तते । एवं च उदिनोऽपि सूर्यः २२ विनाडिकानामुपरम एवास्माभिर्दृश्यते, तथैवास्तमयानन्तरमपि तावतीविघटीरस्माभिर्दृश्यत एव । प्रत्यक्षीकृतश्चायमर्थः सूर्यग्रहणकालेषु गणितानुमित-स्पर्शकालस्य प्रत्यक्षदृष्ट्यर्शकालस्य च सूर्योपरागेपूक्षरूपमन्तरं अनुभवसाक्षात्कृतमेव । अथ च भूमर्ययोर्विप्रकर्षतारतम्यात् रावि-मण्डलात् प्रस्थितः किरणः २२ विघटिकाभिरेव भुवं स्पृशतीति प्रतिपादितं हि । अथ नक्षत्रकिरणानां कथा का ! नेदिष्टस्य नक्षत्रस्य किरणः स्वाधिष्ठानगोलात् प्रस्खलन् चतुरः परिवत्सरान् पूर्वोक्तं जवेन चलित्वैव भुवमासीदति । दूरवर्तिनां नक्षत्राणां किरणास्तु शतं, सहस्रं, कोटिं, परार्थमनन्तान् वा वत्सरानतीत्यैव भुवि पतन्ति ।

अहो ! किमिदमाश्चर्यम् ! उक्तविषया यैर्मननक्तमस्मदृष्टिं प्रविष्टैर्वै कृत्तिकां, रोहिणीं, श्रवणं, श्रविष्ठां वा पश्यामस्ते किरणाः शतान् सहस्राद्या वत्सरभ्यः प्राक् तत्तन्नक्षत्रगोलेभ्यः प्रस्थिताः किल । किरणश्च विनाडिकयैकया पूर्वोक्तमतिदीर्घमध्वानमतिक्रामति । कीदृशी तर्हि भुव उक्तनक्षत्राणाञ्च विप्रकर्षगणना ! एवं विधस्थलेषु योजनैरध्वमानं कीदृशं स्यात् ! नियतं तत् तिलप्रस्थे निलवीजानां परिसंख्यानादपि परिहासयोग्यं भवेत् । अहह ! मुहुः श्रव्यमाणे विस्मयोऽस्माकं मानसे नैव माति कथञ्चिदपि । किमिदं यदि कृतयुगादौ नलेन विवाहकाले दमयन्त्यै दक्षिणाया अरुन्धतीतारायास्तत्कालप्रसृताः किरणास्ततः प्रभृति महता वेगेन भुवमवतरन्ताश्चरायाद्य मम युष्माकं वा नयनं प्रविशन्तीति । एवं वर्षेना मयेन विमृष्टा जलविन्द्वो यथा कदाचिद्भुवि निरन्तरं न पतन्ति तथा केपाञ्चिन्नक्षत्राणां रश्मयो विन्दुमात्रपरिणाहां भुवं न स्पृशन्त्येवेत्येतदपि सम्भाव्यमेव । किञ्च किरणद्वारेणैव पद्मांशश्चाभु-

षप्रत्यक्षस्य विपयीभवन्ति । स च किरणो नक्षत्राणां विषये महता कालेनैव स्वाधिष्ठानात् प्रचलन्नस्मन्नयनेन्द्रियं प्राप्नोति । यस्य किरणस्य विश्लेषणं वस्तुनो रूपं यादृशमासीत् तादृशमेव तस्य किरणस्य ग्रहणेन वस्तुनो रूपं नेत्रेन्द्रियमस्मान् बोधयति । अतो नक्षत्राणां रूपं यदद्यास्माभिर्बलवद्व्ययते तन्नैव लक्षणभवम् । किन्तु वत्सरेभ्यः प्राग्यदा प्रकृतः किरणः स्वस्थानान्नक्षत्रशरीरात् प्रसार तत्कालभवम् । अतो येन केनापि महता कारणेन घटमानेनोत्सन्नमपि नक्षत्रं वत्सरपरिमितात् कालात् परमेवास्माकमदृश्यतां प्राप्नुयात् । परेतायामपि गावे तक्षीरकलितस्य दध्नोऽस्मद्गुणो नापयादिति लोकोक्तिवन्नष्टमपि नक्षत्रं चिरमस्माभिर्दृश्येतैव मा व्रमृतः किरणैः । एवमेवाथ श्वो वा किमपि नवं नक्षत्रं उत्पन्नं यदि तदपि चिरकालानन्तरमेवास्माकं दर्शनविषयः स्यात् ।

अतिदूरवर्तिनो नक्षत्रादपि भविदूरे छायापथस्य स्थितिः । छायापथो नाम आकाशे प्रकाशमानो व्यक्तिविवेचनशून्यस्तेजःपुञ्जः । यथोपमितं श्रीकालिदासेन—

वेदेहि ! पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनैव शरभसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥'

अस्य स्वरूपं नाद्यापि सम्पद्वर्णिताम् । तथापि वस्तुनो नक्षत्रगाशिरेवायं स्यादित्यनुमितम् । विप्रकर्षातिरेकाच्छायापथघटकानां नक्षत्राणां व्यक्तयो नास्मदृष्टिर्भिवेचयितुं शक्यन्त इत्येव । एषां नक्षत्राणां विप्रकर्षं उत्करीत्या परिच्छेत्तुं न वयं प्रभवामः । यतस्तन्मण्डलात् प्रमृताः किरणाश्चतुर्गुणपरादैरपि भुवं न स्पृशन्ति । एवं स्थिते जगतः सृष्टिकालः, तस्यावयवभूतानां गोलानां संख्या, तेषामाधोगो वा केवलमवाक्यनमगोचर इत्येव वक्तव्यं वर्तते ।

अथ प्रकारान्तरेण यतामहे ब्रह्माण्डमानमनुभवगोचरीकर्तुम् । भूमर्ययोर्विप्रकर्षमेवाध्वमाने रूपं परिकल्प्य व्यवहरामस्तावत् । स

च विप्रकर्षः १२००००० योजनमित इत्युक्तमेव । तावानध्वा
एको ब्रह्माण्ड इत्यस्तु । तदा भूसूर्ययोरन्तरमेकांगुलमितम् । एत
दानुरूपेण यदि गोलपिण्डमानमपि गण्यते तर्हि सूर्यमण्डलं क्रीडा-
कन्दकतुल्यपारमाणं स्यात् । भूमिस्तु तादृशस्य सूर्यस्य सन्निधौ
विन्दुमात्रा स्याद्वा न वेति सन्देह एव । भूसूर्यमध्यपानिनौ वृधशु-
क्रावनया रीत्या एकस्यांगुलस्य कयापि कलयाऽन्तरितौ स्याताम् ।
गुरुंगुलानां पञ्चकेन, शनैश्चरो दशकेनारुण एकोनविंशत्या
नमनस्त्रिशता चान्तरितः स्यात् । एवञ्च ग्रहचक्रमुक्तमानरीत्या
हस्तचतुष्टयमितव्यासं किमपि बल्यं स्यात् ।

अथ मानेऽस्मिन्नक्षत्राणां दूरव्यवस्था कीदृशगति चिन्तायां
नेदिष्ठनक्षत्रं सार्धक्रोशत्रयविप्रकृष्टमित्यायाति ! तस्मिन्नन्तराले न
किमपि ज्यातिर्वर्तते । किन्तुल्काः परं कदाचित्त इतः परिभ्रमन्त्य
उपलभ्येरन् । धूपकेतवो वा एकस्माद्गोलयूथादपरं गोलयूथं संक्रा-
मन्तो मध्यं दृश्येरन् । निर्वाणोष्माणस्सूर्या वा शान्तभ्रमणाः कापि
कोणे लक्षितान्छिन्नपक्षा इव पक्षिणस्तुष्णीमवतिष्ठेरन् ।

तदेषा ब्रह्माण्डपरिणाहविज्ञानस्य दिगुपदर्शिता । एवं विश्वं
ब्रह्माण्डस्य वास्तवं तत्त्वं लेशतोऽपि न वयं विवरीतुं शक्नुमः ।
किञ्चित् स्पर्शमाणमपि तदस्मान् विस्मयमहार्णवे मज्जयति । तस्यै-
तस्य ब्रह्माण्डस्याधिष्ठाव्याश्चिच्छक्तेः के वयं महिमानं मनसापि
चिन्तयितुम् ।

R. Raja raja Varma.

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमदभिनवभरताचार्यवाग्गेयकारतोदरमह-
तिभामात्यनन्दन-
रामामात्येन निर्मितः

॥ स्वरमेळकलानिधिः ॥

श्रीनवसालनासि राज्ये मुद्राधिकारे नियुक्तेन
संस्कृतविद्यानैगुण्योपात्त येम्. ये. त्रिलदविराजमानेन

एस्. नारायणम्बामिश्रमणा
संशोधितः ।

RAMAMATYA'S
SVARAMELAKALANIDHI,
(A work on Music)

EDITED BY

B. Narayanaswami Jiyar, M. A.,
of the Pudukkottai State Service.

PREFACE.

Saramelakalānidhi seems to have been once a popular book. Manuscript copies of the work have been preserved in many libraries of books on Music in several parts of India; but as these are not easily available to the public, the book has been printed so as to make it accessible to all.

Rāmāmātya, the author of the book, was a Niyogi Brāhmin of the Todaramalla family, which was once well-known in and about Rajamndri, but is said to be now extinct. His father was one Timmāmātyā, of whom very little is known. Rāmāmātya seems to have been a distinguished musician and composer (*rāggyekāra*) and earned by his proficiency in the science and art of Music the title of *Abhinava Bhāratūchārya* or 'the modern Bharata'. Among his musical compositions are mentioned 'Rāgakadambakam', of which the several portions are to be composed in different *rāgas*; 'Panchatālesvaram' of which the different parts are to be adapted to the once prevalent five original *tālas*; *Senrīnkam*, *Mātrikā*, *Srirangam*, *Srivīṇakam*, &c., for the composition of which *prabandh* elaborate rules are laid down in *Saṅgītaratnākara*, the standard treatise on Hindu Music. Rāmāmātya lived in the sixteenth century and was minister of Rāma Rāja, the ill-fated king of Vijayanagar that was defeated and slain in 1565 at Talikota. The minister was held in great respect by the king, from whom he received the grant of a large estate on the Coromandel Coast and a fort in the principality of Koudavidu (near Guntur) that was then subject to Vijayanagar. None of the works mentioned above seem to have been preserved anywhere.

From the colophon † at the end of the book, it will be found that the book was completed in the *Sriekṇan* month of

† These five tālas are said to have proceeded from the five faces of Śaṅkara

‡ शक्तिनामचरापराधिपतर्जोगण्येऽथ साधारणे

वर्षे श्रावणमासि निर्मलनरे वक्षे दशमशतं तिथौ ।

रामामात्यविनिर्मितस्वरतनोनिर्मय्य । आकर्

गोऽयं नेलकलपनिर्मितमामाकल्पमाकल्पताम् ॥

त्रिधं
रः ।
र्ये
पि

Saka 1472—i.e., in August—September of 1550 A.D. The circumstances in which the book was composed are referred to in the prefatory portion of the book. While Rāma Rājā, king of Vijayanagar was, with his brothers Timma Rājā and Venkātādri Rājā, listening to the sweet discourse of Rāmāmātya's music, Venkātādri Rājā referred to the conflicting views that then prevailed with reference to the many questions connected with the science and art of Music, and requested Rāmāmātya to compose a work reconciling the differences. The request was supported by the king Rāma Rājā, who knew of no better person for undertaking the work, as he thought that, while others knew only the theoretical or the practical side of the subject, Rāmāmātya was an expert in both. The musician felt that he was bound to respect the wishes of the king from whom he had received many favours and set about to compose a simple faultless work based on the *Sāngitaratnākara*.

The book, which from this account may be taken to be flawless, came in for very severe criticism from Venkatamakhī, (son of Govinda Dikshitar, a minister of a Naik king of Tanjore); who, in his *Chaturdandiprakāśika*, has written that, for the incalculable mischief that Rāmāmātya caused by his wrong classification of *melas*, he could not escape punishment in the world, even though he might go to Rāmesvaram and have a purificatory bath there.

The book is divided into five portions as shown below:—

- 1) The prefatory portion, in which the author gives an account of the circumstances in which he wrote the book and of the plan on which the work was composed.
- (2) The *Svara* portion, containing with other matter an account of the *Srutis* and *Srautas*.
- (3) The *Vina* portion, in which four kinds of the *Vina* instruments are described.
- (4) The *Mela* portion, in which it is shown that the *rāgas* can be divided into twenty (or fifteen) classes.

(5) The *Rāga* portion, in which the peculiarities of many *Rāgas* or tunes are pointed out. The manuscripts on which this printed book is based are those of the *Svaramelakalānidhi* in —

- A. The Madras Oriental Manuscripts Library.
- B. The Tanjore Palace Sarasvatimahāl Library. (For a portion..)
- C. The Library of Brahma Sri Subbarāma Dikshitar, a musician and composer of the *Ettayapuram Samas-tānam*.

Of manuscripts A and B, copies were got through Mr. P. Varadāchāryar, B.A., Head Munshi, Oriental Mus. Library, Madras and Mr. T. S. Kuppuswāmi Sāstriyar, Teacher, Training School, Tanjore respectively, and the manuscript C was sent to me directly by its owner. I have to thank these three gentlemen for their kindness, as also my esteemed brother, Mr. S. Radhakrishna Aiyar, B.A., Principal, Maharaja's College, Pudukkottai, for several valuable suggestions that I have received from him, and Brahma Sri Radhākrishna Sāstriyar, Teacher of Sanskrit, eratore and Rhetoric, Sanskrit Pāthashāla, Pudukkottai, for his kindness in reading the proofs.

11th April, 1906.
PUDUKKOTTAI

THE EDITOR.

॥ श्रीरम्भु ॥
॥ स्वमेळकलानिधौ ॥
उपोद्धातप्रकरणं (पूर्वभागः) ।

श्रीरङ्गैकनिधिर्गभीरुललिताकारस्वरसिद्धि-
ग्रामोदारपदैकतानविलसद्भक्तिप्रवीणावृतः ।
श्रीरङ्गपणयीसनातनसमुत्तालाभरामक्रियो
नादत्रसमयः प्रसाधितवपुर्नोरायणस्त्रायताम् ॥ १ ॥
पुरा पुराणो मुनिगविरासीत् मुरारिनाभीनखिनान्तराळात् ।
सङ्गीतसारः किल सामवेदात् वेदान्तशास्त्रादिव तत्त्वबोधः ॥
अस्मादभूदत्रिरुष्य नेत्रात् अमर्त्यबन्धुविधुराविरासीत् ।
यत्पादसङ्गादखिलाश्च गङ्गानद्योभरः सद्यकृते पयोधः ॥ ३ ॥
असीभवन्कुक्षिभवो मूर्तार्ददर्श यत्काणकाव्यसाक्षम् ।
कलानिधिर्योऽनवगीतरत्नाकरं च पुष्पाति कनत्प्रवाळम् ॥ ४ ॥
ततो बुधोऽभूत्तनयोऽस्य तस्मात् पुरुरवाः पुण्यकृदापुरस्मात् ।
ययातितातो नहुपोऽपि तस्य वंशे बभूवुर्भरतादयोऽन्ये ॥ ५ ॥
एषां कुलालंकृतिरेष जज्ञे श्रीरङ्गनाभो जितराजराजः ।
तया सदाचारदृशा विविन्ते गजर्विभावं रमितसमो यः ॥ ६ ॥
तिष्माम्बिका तस्य बभूव देवी साध्वीजनानामिव या समष्टिः ॥
मती यशोदा विनताऽनमूया मुदसिणा सत्यवती सुभद्रा ॥ ७ ॥
तपोविशेषेण तयोरशेषराजाधिराजोऽजनि रामराजः ।
कन्याप्रदोऽस्मै स हि कृष्णरायः कन्यापितृत्वं बहुमन्यते स्म ॥
भुजो यदीयो भुजगेन्द्रजेता शुवं विभर्तीति न विस्मयाय ।
चेतोऽणुमात्रं जगदेकधुर्यं शेषाचलेशं बहतीति चित्रम् ॥ ९ ॥
यः स्वर्गकसखस्सहानुजपुगो निर्गल्य विद्यापुरात्
लब्ध्वा गुत्तिगिरौ सदाशिवमहीपालं निरालम्बनम् ।
स्वामिद्रोहकृतः प्रतीपनृपतीभिर्जित्य भद्रासने
कर्णाटे भगवानिव ध्रुवमयं कीर्त्त्या सराग्रापयन् ॥ १० ॥

दधीचिरापेयशिविसितीशं जीमूतवाहादिमजीवनाङ्गैः ।
अवासमूर्तेरिह येन कीर्तेर्भाति प्रणीते भुवि वल्लभसम् ॥ ११ ॥
तस्यानुजो विश्रुततिस्मराज श्रीविष्णुद्विषितिपावभूताम् ।
अजानशत्रोरभिजातदृष्टः भीमाङ्गुली भीमभुजाविवार्यो ॥ १२ ॥
अमुक्तपार्श्वदितयोऽनुजाभ्यां रामावतारो भुवि रामराजः ।
दिवानिशं दीव्यति शीतभानुदिवाकराभ्यामिव रत्नसानुः ॥ १३ ॥
विजित्य सर्वानपि पारशीकान् रणेपु तत्कीर्तिपटचराणि ।
आधूय भूयो हरितो वधूटीः विशोभयत्येव यशोदुकूलः ॥ १४ ॥
श्रीरामयामात्यवरेण रत्नकूटाभिर्धं कारितमेव सौधम् ।
आलोकयभिर्जिवैवैजयन्ते हर्षोदुरो विस्मितमानसोऽभूत् ॥ १५ ॥
अनेकतेजोनिधिराजहंससमाकुलं नित्यमनन्तजिष्णुम् ।
नानामुधर्मावलिनर्भवासमन्यं सुमेरं समुदाहरन्ति ॥ १६ ॥
मन्दानिलाकम्पितवैजयन्ती मन्दारशाखव्यतिष्ठनेन ।
आरामलक्ष्म्या मरुतां तनोति हृष्टीसलीलामिव यस्य लक्ष्मीः ॥
पर्वेन्दुविम्बोपलसीम्नि पादमारोप्य यस्मिन्नभवासवत्यः ।
पाञ्चालिकानां मिथुनानि कन्याः पाणिग्रहं प्रापयितुं यतन्ते ॥
सौधान्तरेऽस्मिन् कुरुते प्रमोदात् स रामराजसमयापनोदम् ।
सङ्गीतसारहित्यकलाविशेषशेषावतारैर्विबुधैरुपेतैः ॥ १९ ॥
सैलारागकदम्बमातृकुलसद्वचमबन्धादिम-
द्रात्रिशदरमृदकानधिगतश्रीपञ्चतालेश्वरान् ।
श्रीरङ्गद्विपदस्वरङ्गसहितान्सश्रीविलासादिकान्
विशद्वासरविप्रकीर्णकमहानर्घमन्त्रादिमान् ॥ २० ॥
चेतोरञ्जनपोडशध्रुवमुखानेकार्थगम्भीरपद-
चत्वारिंशदुदारसालकमहागुदमबन्धान्वितान् ।
अन्यान्विशतिरागविश्रुततमश्रीपञ्चरत्नसुर-
ह्रीतालंकृतसाक्षराक्षपनपर्यायरूपेतानपि ॥ २१ ॥
स वैणिक्कैसंसदि गीयमानान् समञ्जसश्रावककण्ठनादैः ।
श्रीरामयामात्यकृतमबन्धान् आकर्ष्य कर्णाभरणान्यनन्दत् ॥ २२ ॥

अत्रान्तरे संसदि रामराजं सङ्गीतसाहित्यविनोदभाजम् ।
 वेद्यानुरूपं विनयादवादीत् श्रीवेङ्कटाद्रिसिन्धुपालसिंहः ॥ २३ ॥
 सङ्गीतशास्त्रे बहुधा विरोधास्तन्त्येव लक्ष्येषु च लक्षणेषु ।
 सर्वं समीकृत्य स राममन्त्री तनोतु शास्त्रं वचसा तवेति ॥ २४ ॥
 अयासनस्यान्तिकभाजमेनं अभीतसङ्गीतकलारहस्यम् ।
 श्रीरामयामात्यमिदं वभाषे श्रीरङ्गराजाधिपराभिराजः ॥ २५ ॥
 विज्ञाने लक्षणमात्रमेकं विदन्ति लक्ष्यं कतिचिज्जगत्याम् ।
 सल्लक्ष्यलक्ष्मांभयसारवेदी सन्दृश्यते नैव भवानिवान्यः ॥ २६ ॥
 विद्यानिधिः कलुषदेशिकस्ते मत्तामहो दत्तिलवन्महीयान् ।
 गान्धर्वशस्त्रेषु तनोऽपि तानि तत्सम्प्रदायेन तव स्फुरन्ति ॥
 सङ्गीतशास्त्रेषु मतान्तराणि सन्त्येषु सारांशमुपाददान् ।
 संयुज्य सल्लक्षणलक्ष्ययुक्तं सङ्गीतशास्त्रं सरसं विधेहि ॥ २८ ॥
 मतानुवृत्त्या भरतादिमानां स्वरप्रमाणं सुलभं कुरुष्व ।
 पतञ्जलिः पाणिनिशास्त्रदृष्ट्या शब्दव्यवस्थां कृतवान्यथादौ ॥
 हृत्पूरितानन्दमिति भुवाणः कर्पूरवीटीमददादमुष्मै ।
 आदाय तामारचिन्तानुमोदः विचारयामास स राममन्त्री ॥ ३१ ॥
 स एव सर्वाधिककोण्डवीट प्रधानदुर्गप्रतिपादनेन ।
 पूर्वाण्वेनैव परीतमूर्तेर्विभुत्वमुर्व्या विततार मद्यम् ॥ ३१ ॥ चे-
 अस्य प्रसादादमिताग्रहारप्रतिष्ठयाऽनेकमहीसुराणाम् ।
 आलम्बनं तत्र विधाय तेषां अनुग्रहादाप विशालकीर्तिम् ॥
 जेलूरिमिहामनपट्टेण युक्तां सत्त्वापिव हारवल्लीम् ।
 वितीयं मे सश्रमवातिः शम्भुग्रीवतामस्य तुल्यमतानीत् ॥ ३३ ॥
 प्रयच्छति प्रत्यहमत्युदागं सम्माननां सादरमेव मद्यम् ।
 सन्नं जगत्यामुपकर्तुकामः स राजभूरस्य पद्मदेहम् ॥ ३४ ॥
 अचिराद्विरचय्याहं स्वरमेळकलानिधिम् ।
 तमस्मै चोपदीकृत्य गम्यासं कृतकृत्यताम् ॥
 सोऽहं सङ्गीतसाहित्यलक्ष्मीदक्षिणनायकः ।
 इत्थं विचिन्त्य तं राममन्त्री वक्तुं प्रचक्रमे ॥

॥ स्वरमेळकलानिधिः ॥ (पूर्वप्रकाशितात्परम्)

यथा व्यक्तस्तथा तन्व्यां च्युतपञ्चममध्यमः ।
 अथापराभिस्तिस्रभिः तन्त्रीभिर्येस्वराः क्रमात् ॥
 एतासु पदसु सारीषु जायन्ते तान् प्रचक्ष्महे ।
 पञ्चपनानुमन्त्रेण युक्ततन्व्या द्वितीयया ॥
 शुद्धस्याद्धवतः शुद्धो निपादश्च ततः परम् ।
 कैशिकाख्यनिपादोऽथ च्युतपदज निपादकः ॥
 शुद्धपदजस्ततश्शुद्धकृष्णभण्ड स्वरभमी ।
 पूर्वशिक्षासु सारीषु पदसु जाता यथाक्रमम् ॥
 द्वितीययानयातन्व्या जातो पदजर्षभाशुभो ।
 शुद्धोमन्द्रो प्रजायेते पुनस्तन्व्या तृतीयया ॥
 तस्मात् प्रयोगेन प्रायो जातो तन्व्या द्वितीयया ।
 अनुमन्द्रस्वराः प्रोक्ता वक्ष्ये मन्द्रस्वरानथ ॥
 तृतीयया मन्द्रपदज तन्व्यास्पुरनुमन्द्रवत् ।
 पूर्वासु पदसु सारीषु क्रमाच्छुद्धर्षमस्तथा ॥
 शुद्धगान्धारकम्साध्यागणगान्धारकस्तथा ।
 च्युतमध्यमगान्धारश्शुद्धमध्यमसंज्ञकः ॥
 अनन्तरस्वरः प्रोक्तश्च्युतपञ्चममध्यमः ।
 तृतीयतन्व्याजातोऽपि प्रयोगेनैव गृह्यते ॥
 जायेते तौ पुनस्तन्व्या चतुर्थ्यायस्वरायतः ।
 मन्द्रमध्यमतन्व्यातु चतुर्थ्यास्पुरभीस्वराः ॥
 पूर्वासु पदसु सारीषु च्युतपञ्चममध्यमः ।
 शुद्धपञ्चम नामा च शुचरं शुद्धवैतः ॥
 ततश्शुद्धनिपादाख्य कैशिकाख्यनिपादकः ।
 च्युतपदजनिपादाख्य एते शुद्धस्वराः कृताः ॥

ध्वनेरल्पविशेषेण केचिलक्ष्यैकतत्पराः ॥
एतदेवाभिसन्धाय कथितं शार्ङ्गमूरिणा ।
अल्पप्रयोगस्सर्वत्र काकलीचान्तरस्वरः ॥
लक्षिता शुद्धमेळान्यवीणावलक्ष्यविदां मतम् ।
इति शुद्धमेळः ।

अथोच्यते मध्यमेळवीणाया लक्षणं स्पष्टम् ।
अत्रैव शुद्धमेळान्यवीणायासुपरिस्थिता ॥
आद्यतन्त्र्यनुमन्द्राख्यपञ्चमेनयुतायदा ।
द्वितीया मन्द्रपद्मेन तन्त्रिका संयुता यदि ॥
मन्द्रपञ्चमसंयुक्ता तृतीया तन्त्रिका यदि ।
तृतीया मन्द्रपद्मेन तन्त्रिका चेत् समन्विता ॥
तथा भवेत् मध्यमेळवीणा पार्श्वे त्रितन्त्रिका ।
उपरिस्थितन्त्रीभिस्सप्तमानश्रुतिका यदि ॥
इति मध्यमेळवीणा ।

तदन्याच्युतन्त्रीषु मध्यपञ्चमतन्त्रिका ।
स्यादच्युत महारायमेळवीणा मयोदिता ॥
इति श्रीमदभिनवभरताचार्यवाग्गेयकारतोदरमल्लतिष्ठामात्मनन्दन
रामामात्यनिर्मिते स्वरमेळकळानिधौ वीणाप्रकरणं तृतीयम् ॥

एवं प्रपञ्चितं लक्ष्म वीणानां तिसृणामपि ।
अनन्तरं प्रवक्ष्यामि रागमेळान्यथाक्रमम् ॥
देशभाषाप्रसिद्धेन रागनाम्नाविशेषितान् ।
तत्तद्भागप्रधानत्वान्मेळान् वक्ष्येकमादिमान् ॥
लक्षणं लक्ष्यते पश्चादुद्देशः क्रियतेऽधुना ।
सर्वेषु रागमेळेषु मुखारी मेळ आदिमः ॥
ततो माळवरागस्य मेळश्च श्रीरागमेळकः ।

सारङ्गनाटमेळश्च मेळोहिन्दोलकस्य च ॥
शुद्धरामक्रियामेळो देशाक्षी मेळकोऽपरः ।
मेळः कन्नडगौळस्य शुद्धनाट्याश्च मेळकः ॥
आहारीमेळकश्चैव नामरामक्रियापरः ।
मेळश्शुद्धवराळ्याश्च रीतिगौळस्य मेळकः ॥
वसन्तभैरवीमेळसंज्ञकस्तु प्रकीर्तितः ।
केदारगौळमेळश्च हेजुजी मेळकस्ततः ॥
मेळस्सामवराळ्याश्च रेवगुप्तेश्चमेळकः ।
सामन्तनाममेळश्च काम्भोजीमेळकस्ततः ॥
मेळार्चिशनिरेवैते तेषां लक्षणमुच्यते ।
शुद्धसप्तस्वरैर्युक्तो मुखारीमेळको भवेत् ॥
अस्मिन् मेळे मुखारीच ग्रामरागाश्च केचन ।
सम्पन्नशुद्ध इत्येव शार्ङ्गदेवविपश्चितः ॥

इति मुक्ताग्निमेळः ।

शुद्धास्सप्तमिपादशुद्धैवतश्च ततःपरम् ।
च्युतमध्यमगान्धारच्युतपद्मजनिपादकः ॥
एतैस्सप्तस्वरैर्युक्तस्सम्मतोरागवेदिनाम् ।
मेळो माळवगौळस्य रामामात्येन लक्षितः ॥
अस्मिन् मेळे सम्भवन्ति ये रागास्तानथ ध्रुवे ।
रागो माळवगौळारुणो ललितोभोलकस्तथा ॥
सौराष्ट्रो पूर्वरीमेचभौळीच फल्गुमञ्जरी ।
गुण्डकिरिसन्धुरामकिच्छायार्गाळः कुरुञ्ज्यापि ॥
रागः कन्नटवङ्गाळः तथा मङ्गळकेशिकः ।
रागो मलहरीत्यादि रागाः केचित् भवन्त्यतः ॥

इति माळवरागमेळः ।

शुद्धपद्मोऽप्यपञ्चश्रुत्यपञ्च तथापरः ।
स्यात्साधारणगान्धारश्शुद्धोऽप्यपञ्चममयी ॥
पञ्चश्रुतिर्धैवतश्च कैशिक्याख्यनिषादकः ।
एतैस्सप्तस्वरैर्युक्तश्चैरागस्य च मेलकः ॥
अस्मिन् मेलके सम्भवन्ति येरागास्तानथ ध्रुवे ।
श्रीरागो भैरवी गौली धन्यासी शुद्धभैरवी ॥
वेङ्कावली माळवश्रीः शङ्कराभरणोऽपि च ।
आन्दोली देवगान्धारी मध्यमादिस्तथापरा ॥
एवमाद्याश्च कतिचिद्रागा मेलान् भवन्त्यतः ।
इति श्रीरागमेलः ।

पञ्चश्रुत्यपञ्चशुद्धपद्ममध्यमपञ्चमाः ।
पञ्चश्रुतिर्धैवतश्च च्युतपद्मनिषादकः ॥
च्युतमध्यमगान्धारः एतैस्सप्तस्वरैर्युतः ।
सारङ्गनाटमेलोऽयं रामामात्येन लक्षितः ॥
एतन्मेलकसम्भूतान् रागान् वक्ष्यामि कांश्चन ।
सारङ्गनाटसावेरी तथासारङ्गभैरवी ॥
नटनारायणी शुद्धवसन्तः पूर्वगौळकः ।
स्यात् कुन्तलवराळी च भिन्नपद्मस्तथैव च ॥
नारायणीत्येवमाद्याः कतिचिद्रागा भवन्त्यतः ।
इति सारङ्गनाटमेलः ।

श्रीरागमेले यलक्ष्म तत् स्याद्विन्दोळमेलके ।
धैवतश्शुद्ध एवात्र विशेषोऽयं प्रदर्शितः ॥
कांश्चित् तत्रोद्भवान् रागान् वक्ष्ये लक्षणसङ्गतान् ।
हिन्दोळो मार्गाहिन्दोळो भूपालादिपिरित्यमी ॥
अन्ये च कतिचिद्रागास्सम्भवन्त्यत्र मेलके ।
इति हिन्दोळमेलकः ।

शुद्धस्वरिपञ्चाश्वैव च्युतमध्यमपञ्चमाः ।
च्युतमध्यमगान्धारः च्युतपद्मनिषादकः ॥
शुद्धरामक्रियामेलस्स्यादभिस्सप्तभिस्स्वरैः ।
अत्रमेलके सम्भवन्ति येरागास्तानथ ध्रुवे ॥
शुद्धरामक्रिया पाळरार्द्रदेशी च दीपकः ।
इत्याद्यास्सप्तभवन्त्यत्र मेलके रागाश्च केचन ॥
इति शुद्धरामक्रियामेलः ।

पद्मच्युत्यपञ्चशुद्धपद्ममध्यमपञ्चमाः ।
पञ्चश्रुतिर्धैवतश्च च्युतपद्मनिषादकः ॥
च्युतमध्यमगान्धारश्चैत्येतत्स्वरसंयुतः ।
देशाक्षीमेलकः मोक्तो रामामात्येन धीमता ॥
देशाक्षिप्रमुखा रागा भवन्त्यत्र कचित् कचित् ॥
इति देशाक्षिमेलः ।

देशाक्षीरागमेलस्य लक्षणं यदुदाहृतम् ।
मेलके कन्नडगौळस्य तस्मात् भेदोऽस्ति कश्चन ॥
कैशिक्याख्य निषादोऽत्र प्रयोज्यो लक्ष्यवेदिभिः ।
अस्मिन् मेलके सञ्जातान् रागान् कति च न ध्रुवे ॥
एकः कन्नडगौळारूपस्तथा घण्टारवोऽपि च ।
शुद्धवङ्गाळनामा च छायानाटस्ततः परः ॥
तथातु रुक्मवोदी च नागध्वनिरतः परः ।
देवक्रियेत्येवमाद्या रागाः कचित् भवन्त्यतः ॥
इति कन्नडगौळमेलः ।

शुद्धस्वरास्तुसमपाष्पद्मच्युत्यपञ्चमधैवतौ ।
च्युतमध्यमगान्धारश्च्युतपद्मनिषादकः ॥
स्वरैरामाभस्सयुक्तश्शुद्धिनायाश्च मेलकः ।
शुद्धनाडीप्रभृतयो रागा अत्र भवन्ति च ॥
इति शुद्धनाडीमेलः ।

शुद्धास्समपधार्थैव पञ्चश्रुत्युपपन्नतथा ।
साधारणोऽपि गान्धारश्च्युतपद्मनिपादकः ॥
स्वरैस्त्रीभिस्संयुक्त आहरीमेलको भवेत् ।
आहरीमुख्या रागा भवेयुरिहमेळके ॥
इत्याहरीमेलः ।

शुद्धास्समपधार्थश्च्युतपद्मनिपादकः ।
साधारणोऽपि गान्धारस्वरैरभिस्समन्वितः ॥
नादरामक्रियामेळस्तस्मिन् रागाश्च केचन ।
नादरामक्रियामुख्यास्सम्भवन्ति क्वचित् क्वचित् ॥
इति नादनाभक्रियामेलः ।

शुद्धगान्धार इत्येतैरन्वितोयस्वरभवेत् ।
मेळश्शुद्धवराब्ध्याश्च तत्र शुद्धवराळके ॥
अप्येव सम्भवन्ति रागा देशविभेदतः ।
इति शुद्धवराळमेळः ।

शुद्धास्सरिगमापञ्च पञ्चश्रुतिकथैवतः ।
कैशिक्याख्यनिपाद भेदेत्युक्तः स्वरस्तुयः ॥
सरीतिगौळमेळस्स्याद्रीतिगौळद्वयोश्च ।
रागाः केचित् भवन्तीति सम्मतं गानवेदिनाम् ।
इति रीतिगौळमेळः ।

च्युतमध्यमगान्धारः कैशिक्याख्यनिपादकः ।
शुद्धास्सरिगमापञ्च स्वरैरभिस्समन्वितः ॥
वसन्तभैरवीमेलः तस्मिन् रागाश्च केचन ।
वसन्तभैरवीसोमरागप्रभृतयो मताः ॥
इति वसन्तभैरवीमेलः ।

शुद्धाश्च समपाः पञ्चश्रुतीचर्पभवेवता ।
च्युतमध्यमगान्धारश्च्युतपद्मनिपादकः ॥

केदारगौळमेळः स्यात् स्वरैरभिस्समन्वितः ।
तस्मिन् केदारगौळश्च स्यान्नारायणगौळकः ॥
एवमाद्यास्सम्भवन्ति मेलः रागाः क्वचित् क्वचित् ।
इति केदारगौळमेळः ।

मेळाः पञ्चश्रुतिनोक्ता काकलयन्तरवर्जिताः ।
काकलयन्तरसंयुक्तान् पञ्चमेळान् प्रचक्ष्महे ॥
शुद्धौ च पद्मत्रयपभौ शुद्धाश्च मपधान्तथा ।
गान्धारोऽन्तरसंज्ञश्च काकलयाख्यनिपादकः ॥
एतावत्स्वरसंयुक्ता हि ज्ञानीमेलका भवेत् ।
इत्येष शार्ङ्गदेवस्य सम्मतो मार्गवेदिनः ॥
इति सामवराळमेळः ।

शुद्धास्सरिपमाश्शुद्धनी गान्धारकोऽन्तरः ।
एतैस्समस्वरैरवगुणितं उदाहृतः ॥
तस्मिन् रागे रेवगुणितशुद्धरागाश्च केचन ।
रवाकरे च मेळानां शार्ङ्गदेवेन लक्षिताः ॥
इति रेवगुणितमेळः ।

रिधौषदश्रुतिकोचैव काकलयन्तरकोनिगौ ।
शुद्धपद्ममपा एतैस्समन्वितो हि स्वरैर्यदा ॥
तदा सामन्तमेळस्स्याच्चत्र रागास्तदादयः ।
इति सामन्तमेळः ।

गनीचान्तरकाकलयौ रिधौ पञ्चश्रुती तथा ।
तेषां शुद्धास्तु समपाहेतैः काम्भोजमेळकः ॥
काम्भोजिप्रमुखा रागा मेळेस्मिन् सम्भवन्ति हि ।
इति काम्भोजमेळः ।

लक्षिता विशतिर्मेळाः गात्रेऽयुर्निघता अमी ।
पक्षद्वयन्तु बीणायां वक्ष्यन्ते लक्ष्यसम्मितम् ॥

ग्राह्यन्तरकाकल्यो स्वररूपे पृथक् पृथक् ।
 पक्षोयं प्रथमस्तत्र मेळस्स्युर्विशतिध्वम् ॥
 अन्तरस्तत्र काकल्यो ग्राह्यः प्रतिनिधिः क्रमात् ।
 च्युतमध्यमनाम्धारस्स्युतपट्ज निपादकः ॥
 अयं द्वितीयः पक्षोऽत्रमेळाः पञ्चदशस्मृताः ।
 शेपाः पञ्चदश स्वेपु पञ्चलीनास्तदुच्यते ॥
 वसन्तभैरवीमेळे छीनोद्गीजुज्जिमेळकः ।
 अथसामवराख्याय मेळोयं प्रागुद्गीरितः ॥
 अत्र प्रतिनिधिः पक्षे मुखारीमेळपूर्वकः ।
 केदारगौळमेळान्ना मेळाः पञ्चदशस्मृताः ॥
 इति श्रीमदामिनवभरताचार्यशान्नेयकारनोटद्वन्द्वतिसप्तमास्त
 निर्मितस्वरमेळकळानिधौ मेळप्रकरणं चतुर्थम् ॥

एतेषु नाम ते रागा उत्तमा मध्यमा अपि ।
 अधमाश्चापि सकलाः कल्पन्ते ते विवेकतः ॥
 मुखारी शुद्धनाटी च तथा माळवरागकः ।
 ततश्चन्द्रवगाळी च रुज्जरी ललितस्तदा ॥
 शुद्धरामकिशोरशुद्धवसन्ता भैरवी तथा ।
 हिन्दोलरागवध्रीरागः गगः कसडगौळकः ॥
 रामन्तरागो देशाशी घन्वासी मौळिकति च ।
 आहरीचापि मलारी माळवश्रीस्ततः परम् ॥
 सारङ्गनाटिरित्येतास्सू रागाश्चोत्तमात्तमाः ।
 असङ्कीर्णतमालोके रागाविंशतिरेव च ॥
 गीतमध्यमकालापटावदंग्या भवन्ति हि ।
 इत्युत्तमरागाः ।

केदारगौळः काम्भोजी वङ्गाळः कनडाङ्गयः ।
 मेळाहारमध्यमादिनाटणी रीतिगौळकः ॥

नादरामकिशोरापाटिर्भूपाळीरैवशातिकः ।
 गुणक्रियाहिजुनीच वसन्तादिश्च भैरवी ॥
 रागस्सामवराङ्गिथेत्येते पञ्चदशैव च ।
 गगपवन्द (घण्टा) हार्मध्यमाशालयकस्तथा ॥
 इति मध्यमरागः ।

सौराष्ट्रोमेच दोळी च छायागौळगुरडिकौ ।
 सिन्दुरामकिशोरी पाडीमङ्गळकेशिकः ॥
 पूर्वगौळिस्तामराग आन्दोळी मन्त्रमञ्जरी ।
 शङ्कराभरणं देवगान्दारी दीपकस्तथा ॥
 नटनारायणीशुद्धभैरवीभिन्नपञ्जकः ।
 म्यात् कुन्तळवराळी च रागस्सारङ्गभैरवी ॥
 शुद्धवङ्गाळो नागध्वनिघण्टारवस्तथा ।
 मार्गहिन्दोळकायानाटिरैवक्रियापि च ॥
 नारायणीगौळगौ तन्मेताडीवराळो ।
 तुरूपकतोडीरागश्च रागम्मावेरिका तथा ॥
 आर्द्धदेशीत्यादयश्च रागास्सुरधमाः क्रमात् ॥
 सर्वेष्वेतान् पुरोक्षेपु मध्यमेपृत्तमेपु च ।
 अन्तर्भूतश्च सङ्कीर्णो पामरभ्रामकाश्च ते ।
 अयातानमवन्तानात्ययोनयवङ्गाश्च ते ॥
 तस्माक्तेनरिग्राह्यरागसङ्कीर्णकौविदैः ।
 इत्यधमरागाः ।

देशिरागश्च सकला पट्जग्रामानमुज्जवाः ।
 ग्राह्यशन्यासमन्नादिपाडवोडवपूर्णकाः ॥
 देशित्वात्सर्वरागेषु भवन्ति न भवन्ति च ।
 तथापि लक्ष्यमाश्रित्य लक्ष्यज्ञानमुप्यल च ॥
 विशत्युत्तमरागापानसङ्कीर्णस्वरूपिणान् ।

मध्यमानां तथा पञ्चदशानाञ्च ततः परम् ॥
अधमानां च केपां च लक्षणं लक्ष्यतेऽयुना ।
संपूर्णस्वरसंयुक्तपद्मज्यासग्रहांशकः ॥
योगेयः पश्चिमेयामे नादिरागस्त उच्यते ।
इति नादिरागः ।

पद्मजांशासग्रहापद्मज्यासतां सङ्गता तु या ।
सर्वयामेषु या गेया सावराळीति कीर्तिता ॥
इति बराळरागः ।

सारङ्गनाडी संपूर्णा सन्यासासग्रहापिच ।
पद्मजांशस्याससंपूर्णो गेयो माध्यन्दिनात्परम् ॥
इति शुद्धरामक्रियारागः ।

सग्रहासांशिकां पद्मज्यासां संपूर्णतांगना ।
मुस्तारी सर्वसमये गातुं योग्यामकीर्तिता ॥
इति मुस्तारीरागः ।

संपूर्णा धैरवीरागस्तस्यासस्तांशकोमतः ।
पद्मजग्रहस्तथागेयो यामे यः पश्चिमे च सः ॥
इति धैरवीरागः ।

सन्यास आहरीरागः सांशपद्मजग्रहोपिच ।
संपूर्णश्चरमेयामे गातव्यःऽसौ विचक्षणः ॥
इत्यहरीरागः ।

सामन्तरागपद्मजांशः पद्मज्यासश्च सग्रहः ।
दिनस्य चरमेयामे गेयस्तं पूर्णतायुतः :
इति सामन्तरागः ।

निन्यासांशग्रहोपेतः रागः कञ्जडगौळकः ।
संपूर्णोपि कदाचित्स्यात् आरोहे त्यक्तमध्यमः ॥
गेयोऽहः पश्चिमेयामे (उत्कळाना) प्रतिभियः ।
इति कञ्जडगौळः ।

सन्यासस्तग्रहः पूर्णो देशासीराग उच्यते ।
आरोहेमनिवर्जोऽसौ पूर्वयामे च गीयते ॥
इति देशासी ।

इत्युत्तमसंपूर्णदेशमध्यमं सग्रहन्यासा ।
बौळिकस्स्यात् पाडवी सा च गातव्या दिनस्यादिभागतः ॥
इति बौळिरागः ।

रागश्शुद्धवसन्ताख्य सन्यासस्तग्रहोपिच ।
गीयते सर्वयामेषु सर्वदा मङ्गलप्रदा ॥
इति माळमश्रीः ।

पवार्जिता रिग्रहांशस्यासापाडविका (नवत्) ।
कदाचिद्वरोहे सा युता सा पूर्वरी भवेत् ॥
दिनस्य प्रथमे यामे गेया सा गानकोविदैः ।
इति पूर्वरी ।

सग्रहासन्यासंयुक्ता ललिता पञ्चमोत्थिता ।
पाडवी प्रथमे यामे गेया सा शोभनप्रदा ॥
इति ललिता ।

इत्युत्तमपाडवाः पञ्च ।
हिन्दोळकोरिथत्यक्त औडवस्तग्रहांशकः ।
सन्यासश्शुभदोगेयः सरागस्तार्वाकालिकः ॥
इति हिन्दोळः ।

धैवतांशग्रहन्यासो रागो मालहरिसङ्गकः ।
औडवो गनिवर्जोऽसौ प्रभाते गीयते बुधैः ॥
इति मल्हरी ।

रागो धन्याससंज्ञो यो बहुशो रिधवर्जितः ।
गेयः प्रातरसौ तज्ञैः सर्वासांशग्रहौडवः ॥
इति धन्यासी ।

रागो माळवगौळश्च निन्यासोऽग्रहो मतः ।
 औडवो रिपवर्जश्च कदाचिद्विपसंयुतः ॥
 गेयस्सायाहसमयो रागानामुत्तमोचमः ।
 इति माळवगौळः ।

श्रीरागस्तग्रहस्सांशस्सन्धासोऽगधवर्जितः ।
 औडवोऽपि भवेद्रागः कदाचित् गधसंयुतः ॥
 सायाहो गीयतामपस्सर्वसंपन्नप्रदायकः ।
 इति श्रीरागः ।

इत्युत्तमौडवाः पञ्च ।
 केदारगौडस्संपूर्णो निन्यासो रिग्रहोऽपि च ।
 निपादांशश्चतुर्थेऽह्नि ग्रहे गीयते बुधैः ॥
 इति केदारगौळः ।

नादरामक्रियारागो पङ्कजान्यासस्तुसग्रहः ।
 पङ्कजांशस्तु संपूर्णो गेयो यामे तुरीयके ॥
 इति नामक्रिया ।

सन्यासा सग्रहा सांशस्संपूर्णापि कचिद्वेत् ।
 आरंभे मनिवर्जासी काम्भोजी सायमीरिता ॥
 इति काम्भोजी ।

पङ्कजांश सग्रहापङ्कजान्यासा सामवराळिका ।
 संपूर्णा सर्वदा गेया सामवेदसमुद्भवा ॥
 इति सामवराळी ।

रीतिगौळो निपादांशो निन्याससग्रह एव च ।
 संपूर्णो गीयते सायं सुखारीमेळमाश्रितः ॥
 इति रीतिगौळरागः ।
 हिज्जीरागसंपूर्णो मन्यासोऽग्रहांशकः ।

गेयोऽह्नि पश्चिमे यामे काकलयन्तरभूषितः ॥
 इति हिज्जीरागः ।

गांशो नारायणीरागो गांधारन्यासकग्रहः ।
 संपूर्णो प्रातरुत्त्रेयावरो हेरिन्दुनाक्यचित् ॥
 इति नारायणी ।

पूर्णो वेळावलीरागो धन्यासस्तु धचग्रहः ।
 क्वचिद्विषाभ्यान्धूनः न्यादवरोऽह सः प्रभातजः ॥
 इति वेळावली ।

इति मध्यमरागेषु संपूर्णोऽष्टौ ।
 रागः कन्नडवंगालो गांधारग्रहगांशकः ।
 गन्यासकपधन्यूनः प्रातर्गेयस्सपादवः ॥
 इति कन्नडवंगालः ।

वाळिरागस्तु सन्यास सांशपङ्कजग्रहस्मृतः ।
 तुरीययामे गेयोऽगो नही नप्पाड्योमाः ॥
 इति वाळीरागः ।

वसन्तभैरवीरागस्सन्यासः पञ्चमोज्ज्वलः ।
 सग्रहपङ्कजकन्यासः प्रातर्गेयस्सपादवः ॥
 इति वसन्तभैरवी ।

सांशो गुंडक्रिया रागस्सग्रहन्यासपादवः ।
 धवर्जितः पूर्वयामेगेयो धवतुक्कवचित् ॥
 इति गुंडक्रिया ।

इति मध्यमरागेषु पादवाश्चत्वारः ।
 मध्यमादिर्मग्रहांशो मन्याशोरिधवर्जितः ।
 औडवा पश्चिमेयामे दीनस्य परिगीयते ॥
 इति मध्यमादिरागः ।

भूपाळिरागस्सन्यासस्सांशस्सग्रह एव च ।

मनिळांपादोंदवस्स्यात् प्रातःकाले च गीयते ॥
इति मूषाळी ।

रिग्रहंरेवगुसिस्स्याद्रिन्यासोमनिवर्जितः ।
औदवश्चरमेयामे दिवसस्य न गीयते ॥
इति रेवगुतिः ।

मध्यमरागेण औदवरागास्तयः ॥
इति मध्यमरागाः ।

अथाधामनां रागाणां केषांचिल्लक्ष्म कथ्यते ।
सावेरिरागो धन्यासो धांशोधग्रह एव च ॥
औदवस्सपलपेने प्रगेगेयो विचक्षणैः ॥
इति सावेरिरागः ।

घंटारवो धंजतांशो धग्रह्न्यास एव च ।
गलोपात्पादवः प्रोक्तस्सर्वकाले प्रगीयते ॥
इति घंटारवः ।

रागोनागध्वनिः पूर्णस्सपदजस्सग्रेपि च ।
पदजन्यासो गीयतेसौ सर्वदा गीतकोविदैः ॥
इति नागध्वनीः ।

सन्वासस्सग्रहस्सांश रागस्संपूर्ण एव च ।
सोमरागस्सदागेयो मंद्रमध्यमभूषितः ॥
इति सोमरागः ।

पञ्चपांशग्रह्न्यास आंदोळीराग ईरितः ।
निगपांशप्पादवोयं मध्यमादिसमुज्ज्वलः ॥
इत्यांदोळी ।

शंकराभरणोरागस्संपूर्णसांशकस्मृतः ।
पदजन्यासग्रहस्सोयं सायन्तथायमाश्रितः ॥
इति शंकराभरणः ।

(क्रमशः)

॥ स्वरमेळकळानिधिः ॥

(पूर्वप्रकाशितान्तरम् ।)

भिन्नपदजात्य रागोयं सग्रहः परिकीर्तितः ।
पदजन्यासप्पादवोयं मलोपात् गीयते सदा ॥
एवं प्रकारेणोन्नेया रागादशेषा विचक्षणैः ।
अतिसंकीर्णभावेन नास्माभिर्लक्षिताः कचित् ॥
इत्यधमरागाः ॥

गानोपयोगिनां खेतत् प्रबन्धानांतु लक्षणम् ।
रत्नाकरे शार्ङ्गदेव मूरिणा कथितम् स्फुटम् ॥
गान्धर्वमखिलञ्चापि तत्रैव स्फुटमीरितम् ।
तत एवावगन्तव्यः तस्मात्प्रकथितं मया ।

शाकेनात्र धराधरात्रिधधणीगण्येयसाधारणे
वर्षे श्रावणमासि निर्मलतरे पक्षे दशम्यां तिथौ ।
रामामात्यविनिर्मितस्स्वरतंतस्मद्गीतरत्नाकरात्
सोयं मेळकळानिधिर्मितिमता माकल्पमाकल्पताम् ॥

॥ इति श्रीमदभिनवभरताचार्यवाग्गेयकारतोदरमल्लतिस्मामान्य-
नन्दन रामामात्यनिर्मिते स्वरमेळकळानिधौ रागप्रकरणम्
पञ्चमं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीरस्तु ॥ १. प्रसन्नवेङ्कटेश्वरस्तुतिः ॥

अथालम्बुपङ्क्त्याख्यत्रिलोकजननीयुतम् ।
प्रसन्नवेङ्कटेशानं श्रीशिराऽद्रिनिवासिनम् ॥
स्त्वामीपिपञ्चविंशत्या श्लोकैर्भक्तिसमान्वितः ।
भगवत्परणालम्बां परमानन्दपल्लवाम् ॥
चित्तालवालसंरुदां रुचिरांभक्तवल्लरीम् ।
सर्वार्थयितुवामोऽहं स्तोत्रवारिभिरन्वहम् ॥
श्रीगात्रवाङ्मि सरसीरुहयुग्ममारा-
जत्वायुगे वरदवेङ्कटनाथमीशम् ।
यस्यप्रसादवशात् भवतीहवेगा-
न्मुक्तोऽपिगुम्भनकल्पमतुलामवासः ॥
कश्चिन्नाम्नाशिरोऽद्रिर्विषयफलभरानप्रभूमीरुदाह्य-
भिसद्वैद्वैर्मुनीन्द्रैरपि महिततमैस्सर्वव्यमानस्समन्तात् ।
इत्ये सर्वतुपुष्पोद्गमलसितलताभास्वरज्जलराज-
स्तत्रत्योवेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ १ ॥
सौमित्रित्यक्तमोहं रचयितुश्चिराद्युद्धरं शयानं
वायोःपुत्रेण पूर्वं नभसिचिरता नीयमानाज्जवेन ।
संजीवन्दाख्यगोत्रान्निपतितमयनौ खण्डमाचक्षतेयं
तत्रत्योवेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ २ ॥
श्रीमान् श्रीवेङ्कटेशो कृतवस्तुतिरथागत्य सर्वत्रगच्छन्
यस्याद्रिस्मोक्षमार्य निरुपममननं वीक्षमाणः कदाचिन् ।
अन्तस्सन्तोषमारादिदृष्ट्वा विभरामास श्लोपादिनाथ-
स्तत्रत्योवेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा शेषाचलेशस्तदनिरुचिरतां सात्त्विकान् जन्तुवर्गा-
स्तत्रत्यान् श्लाघमानश्चिरमथकुतुकादेव यस्मिन् विशाले ।
शैलेयस्तुम्भनीषामकुरुतभगवान् लोकमात्रासभेत-
स्तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ ४ ॥
यस्य क्षीराब्धिशायी विभवमसदृशं वीक्षमाणस्समन्ता-
दद्रीणां शीर्षभूतालमिति निजरुचापर्वतस्सर्वतोऽयम् ।
तस्मान्नाम्ना शिरोद्रिर्भवतु सगिरिरित्यन्ववृहान्मुरारि-
स्तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ ५ ॥
लक्ष्मीनाथस्सनाथः कलशजलनिधेः कन्ययामन्ययाऽयं
यस्मिन्मद्रावतीर्णो विहरति वितरन् वाञ्छितं संप्रकेभ्यः ।
संरम्भन भक्तवर्गानखिल सुपतसामग्र्यगण्यदशरण्य-
स्तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ ६ ॥
आविर्भूतश्च यस्मिन् वृषशिखरिपतिं मानुषाणामवेयं
कुण्डोद्गीर्धेनुरेनं प्रतिदियसमापि प्राप्यकाचित्त्वधस्तात् ।
कृष्णाङ्गीपूर्णभक्त्यासह विमलवैरभ्यपिञ्चन्पयोभिः
तत्रत्यो वेङ्कटेशोविहरतु हृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ ७ ॥
गच्छन्ति यस्यशृङ्गे प्रतिदिनमापिपां गोपतिस्तां कदाचित्
संबीक्ष्येषा किमर्थं गिरिशिखरतलम् मापिकायाति धनुः ।
इत्थेवं चिन्तयन् सख्यमुपरिगतो दृष्ट्वास्तत्रप्राप्तिं
तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ ८ ॥
ज्ञात्वा तत्रावतीर्णं वग्दृष्ट्वापतिं सोऽपिगोपोमहात्मा
पठयन् ध्यायन् नमस्यन्नुतिमपि रचयन्मोदसिन्धौ निमज्जन् ।
आत्मानं नैवजानन् शरणमशरणस्तनयौ यस्यशृङ्गे
तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ ९ ॥

तस्मादागत्य गोपोनिजवसतिमथाहूय सर्वान् स्वकीयान्
 व्याहारीं दिवमस्मानवितु सदा वेङ्कटेशो रमेशः ।
 आविर्भूतस्समिन्धे सद्यमितिजवादीक्ष्य यस्याग्रसंयं
 तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ १० ॥
 सर्वे भक्ताग्रगण्यास्तदनुष्टुपागिर्वल्लभं पद्मनाभम्
 मृत्त्रयस्यावतीर्ण धरणिमयपते ह्लापयाश्चकुरेते ।
 मृण्वन् विज्ञप्तिमेषां क्षितिपतिरचिरादागमत्तं दिदृक्षुः
 तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ ११ ॥
 वीक्षं वीक्षं तदानीमखिलभुवनमप्यात्मकुसौ बहन्तम्
 यस्याग्रेद्योतमानं धरणिपतिरपि श्राविताहर्षवर्षैः ।
 साष्टाङ्गं वेङ्कटेशं वरदविरुद्धिं प्राणमद्भक्तिस्ततम्
 तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ १२ ॥
 कल्याणं लिप्सुर्वर्षानिरपिच तदारभ्य निर्मायतत्र
 ग्रामं तद्वासिर्विशैः शुचिभिरनुदिनं कारयामास पूजाम् ।
 आविर्भूतस्य यस्मिन्नवनितलजुषां भाग्यमूर्तेस्समूर्ते-
 स्तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ १३ ॥
 यस्याग्रस्ताग्निवासी वरदवृषपतेः धर्मकर्तेतिनाम्ना
 भूमीन्द्रैर्णयपूर्वं विमलतरुहदा दत्तकेदारभागान् ।
 सम्प्राप्याद्यापि पूजादिक्रमनुदिनं कारयन् कश्चिदास्ते
 तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ १४ ॥
 यत्रासीनं महान्तं त्रिभुवनजननीसंपुतं लोकनाथं
 भीमन्तं वेङ्कटाद्रुपगमविरतं संवितुं सज्जनानाम् ।
 बुन्दं सानन्दमायात्यहमहामकया क्षिप्रभद्रानुवाप्त्यै
 तत्रत्यो वेङ्कटेशो विहरतुहृदये सर्वदा सर्वदायी ॥ १५ ॥
 इत्थं शिरोद्रिखिलमद्वेङ्कटेशानमस्तवम् ।
 श्लोकैश्च पञ्चसंख्याकैः चरिताख्यान पूर्वकम् ॥

कृतार्थयितुमात्मानं स्तवीमीतः परं विश्वम् ।
 पञ्चचारपरवृत्तेन दशकेनतमीश्वरम् ॥
 विभूतसर्वकिल्बिषं वितीर्णभक्तवाञ्छितं
 विपन्नलोकसकं विनम्रशोकाहारकम् ।
 मुदाननामरेश्वरं सदातनं पुरातनं
 शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ १ ॥
 सदापनस्सरोजकोशमध्यवासवासना
 हतान्धकारदिव्यनेत्र मातनुष्व मां विभो ।
 भवत्पदाञ्जलग्रथी भवन्तमन्तरन्वहं
 शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ २ ॥
 अनेककोटिमूर्यभास्वरं निरीश्वरं विभुं
 पदानमहिगीश्वरं स्वपार्श्वेष्ठितामगम् ।
 मुराभिषेयदुष्टदैत्यकण्टकं महाशयं
 शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ ३ ॥
 नयामि कालमन्वहं मुदैवदुष्टचिन्तया
 त्वदीयभक्तिमन्तरा कथं नु मे गतिर्भवेत् ।
 अतोभवन्तमेव सर्वसाक्षिणं हृदन्तरे
 शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ ४ ॥
 भवाम्बुधौ निमग्नमाशुतारयन्तरं विभो
 विराजसेसकृन्तं भवत्पदाम्बुजद्वये ।
 सदानतं विशेषिमां नतीर्णसंछतिं कृतो
 शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ ५ ॥
 पयोभिन्नामुखाविन्दभास्करं निरामयं
 मुनीन्द्रचित्तकेकिबुन्दं नीरदं निरञ्जनम् ।
 पदनासेविदैत्यतूलभं जनप्रभञ्जनं
 शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ ६ ॥

स्वपादपद्मजातगाङ्गवारिपाविताखिल-
 प्रपञ्चवासिजन्तुवर्गमम्युजासमद्रयम् ।
 समाधिदृष्टिदयमानवैभवं चिरन्तनं
 शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ ७ ॥
 चतुर्दशस्य निर्गताखिलागमान्वेदित-
 स्वरूपमादिपूरुषं निरस्तदोषसंहतिम् ।
 दिवाकरान्ववायदुग्धसिन्धुशीतदीधिति
 शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ ८ ॥
 कनत्सुवर्णकुण्डलद्वयीलसत्सुकर्णकं
 सुगन्धिपुष्पभासमानहारशोभिवक्षसम् ।
 अनन्तरत्नशोभमाननूपुराञ्जिताङ्गिकं
 शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ ९ ॥
 फणीन्द्रभोगशायिनं शकुन्तराजवाहनं
 रमायिलासजीविनं स्वभक्तचित्तगामिनम् ।
 सदाभिनीतिनाशनं गजेन्द्रमुक्तिदायिनं
 शिरोद्रिवासिनं भजे प्रसन्नवेङ्कटेश्वरम् ॥ १० ॥
 इमां प्रसन्नवेङ्कटाद्रिनायकस्तुतिं जनाः
 दिनंदिने वदन्ति ये समग्रभक्तिनः क्षिता ।
 तदीयमानसाम्बुजं विधूयन्धरं फलं
 रमापतेः पदद्वये रमेत सादरं चिरम् ॥
 स्तोत्रं व्यधायि भुवि साम्बशिवविभूतेन
 निष्पक्षपातमनसां हृदयंगमं यत् ।
 श्रीवेङ्कटाद्रिमणाङ्गि सरोजयुग्मे
 भक्त्या तदर्पितमिदं मुदमातनोतु ॥

॥ सूक्तम् ४ मधुच्छन्दस आपं ऐन्द्रम् ॥

दिने दिने रक्षणार्थं कर्तारं शुभकर्मणाम् ।
 हयाम इन्द्रं गापाला दौहितीयां हि गामिव ॥ १ ॥
 एहि नः सर्वभूषणेषु भिव सोमश्च सोमपाः ।
 धनिनस्ते प्रसादो हि गवादिधनलब्धये ॥ २ ॥
 अथ विश्वामविद्याश्च विहितोपस्थिनीस्त्वयि ।
 आगच्छ देव नो याच्यां न मत्वाख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥
 उपेक्ष्यहिंसाकं विप्रमिन्द्रं पूच्छ विप्रश्चितम् ।
 यजमानं सखिभ्यस्ते यो दद्यात्सवरं वसु ॥ ४ ॥
 इन्द्रस्यैव हि शुश्रूषामस्मत्पक्ष्याश्चरन्ति ये ।
 ते ब्रुवन्तु परे हृद्यमितो नियोन्तु निन्दकाः ॥ ५ ॥
 उच्यामुरगयोऽप्यम्बान्धवाः किमुत बान्धवाः ।
 तनस्त्वयि प्रसन्ने हि स्यामैव सुखितो वयम् ॥ ६ ॥
 यज्ञाश्रयमिमं सोममर्चयस्वाशुमाश्वे
 इन्द्राय मादकं नृणां पतन्तं देवतर्पकम् ॥ ७ ॥
 हव्यवानसि वृत्रास्त्वमस्य पीत्वा शतक्रतो ।
 अथ युद्धेषु युध्यन्तं भक्तं गन्धितवानसि ॥ ८ ॥
 तं त्वां शतक्रतो देव युद्धेषु बलशालिनम् ।
 पापयामो हविर्दानैर्यनानामिन्द्रलब्धये ॥ ९ ॥
 योऽयं महान्पूरयित्वा कर्मणां धनरक्षकः ।
 गत्वा च मुन्वतां देवस्तस्मा इन्द्राय गायत ॥ १० ॥

॥ सूक्तम् ५ ऋष्यादि पूर्ववत् ॥

आगच्छतागच्छत भोस्सखायस्तोमवाहसः ।
 अत्रोषविशत क्षिप्रं अथेन्द्रमभिगायत ॥१॥
 पुरुषां वरणीयानामर्थनामिन्द्रमीश्वरम् ।
 अभिगायत संभूय सुते सोमेऽस्मिन्मम ॥२॥
 स एव नक्षभायास्तु स एव वसुने तथा ।
 स एव च विंशे बहौ सोऽयमेत्वाखिलैस्सह ॥३॥
 संयुगेष्वभिगच्छन्तौ न प्रतीच्छन्ति शत्रवः ।
 हरी यस्य रथे युक्तौ तस्मा इन्द्राय गायत ॥४॥
 इह सोमा अभिपुताः नुचयो दधिसंस्कृताः ।
 सोमपायिन इन्द्रस्य कवलाय व्रजन्त्यमी ॥५॥
 इन्द्रज्यैष्ठ्याय देवेषु सोमानां पीतयेऽपि च ।
 सयौ विमृम्भितोन्माहस्समभूदशोभनकतौ ॥६॥
 त्वामाविशन्तु गीर्वाणशोमा इन्द्राशुतानुपः ।
 किञ्च प्रचेतमस्सन्तु तवमे सुवहेतवः ॥७॥
 बहुचोक्त्यासमापमानास्तोमाश्च त्वामवीदृधन् ।
 अतोस्मन्स्तुतयाऽपि त्वां वर्धयन्तु शतकतौ ॥८॥
 वस्मिन्प्रतिष्ठितं सर्वं पौंस्त्वं मन्वं सहस्रिणि ।
 तदेतदृशे स्वीकृत्यादासतोऽक्षयश्रवणः ॥९॥
 मा स्म दृष्टन्नस्मदीया पुनर्मित्वा अरातयः ।
 ईशान ! विषदोऽस्माकमिन्द्र ! गीर्वाण दूरय ॥१०॥

॥ सूक्तम् ६ ऋष्यादि पूर्ववत् ॥

अकाश्रिवायुरूपणापीन्द्रमेवोपयुज्यते ।
 जनास्तयास्यैव कला रोचन्ते दिवि तारकाः ॥१॥
 कपनीयौ कतौ तस्य युज्येते रथपार्श्वयोः ।
 शोपावर्णौ हरी धृष्ण पुरुषोत्तमवाहिनी ॥२॥
 अचतनाय चेतन्यं रूपं रूपोज्जिताय च ।
 प्रातः प्रयच्छन् जगते सायं मर्त्योऽप्यजायथाः ॥३॥
 भनन्तं च ग्रीष्मर्तोर्दधानानामयज्ञियम् ।
 गरुतो दधने गर्भमशानां बीजमादिमम् ॥४॥
 विश्राणांस्थ मरुत्संजां यज्ञियां प्रावृडागमे ।
 अभ्रेषु गर्भतां यामि लब्धहव्यानुरोधनः ॥५॥
 दुर्गाण्यपि प्रभञ्जद्विर्मरुद्भिस्संहितो भवान् ।
 इन्द्रान्वविन्दन् पणिभिर्गा गुहास्वपि गोपिताः ॥६॥

१. अनया कृत्वा इन्द्रः सूर्यामना वधयेते । सायमस्तमयस्यैव गरुतत्वेनोपचर्यते ॥
२. अत्र गरुतामना ॥
३. व्याख्या—इन्द्राण्यः—परेऽस्मिन्सूक्ते प्रथमया कृत्वा इन्द्रस्यैव सूर्यादिभिर्मरुत्सं प्रतिज्ञाय उक्तानिः कृत्वा तदेव प्रतिपादयन् हवीषया सूर्यामनामुपचर्यते । अतः स एव प्रावृडागमेतया मरुत इति यज्ञप्रसिद्धं नाम विश्राणस्सन् श्रुतिमपादनाय तस्य गर्भं प्राप्नोति । तत्र पञ्चगम्यगमनं लब्धहव्यानुरोधयेते । यदि जना यज्ञेषु न हविष्मन्त्य व्यतनन् तर्हि त्वं प्रज्ञां वृष्टिं कुर्यापि । विग्लोचं हवितेऽयं चेत् विरन्तं वृष्टिं ददासामि भावः । किञ्च विविधं ते चरितानि विमयोऽपि व्याज्यते । तथा सूर्यामुचि प्रतिपादितं त्वं सूर्यामना मायं गाय पश्य प्रातः प्रातर्कांतस्मिन् । ॥ मुच्यते स एव त्वं प्राप्ते गते पतेत्यस्य गर्भेन मरुत्समिति । कथमेक एव पुरुषः अग्रे गर्भं गच्छति जायते परेति चेति विस्मयः । सायणाचार्यैस्त्वयथा मन्यते ॥
४. व्याख्या—आप्तं किञ्चिद्वाह्यातम पणिभिर्मरुद्विर्मरुत्सं हितो भवान् प्राणोपहृता इति प्रतिज्ञाः तादृशो मरुद्भिस्संहितयति तदनदवाप्तमयम् ॥

न तिष्ठति मन्दिरम् । अरसो न रोचते पदार्थः, अपात्रो न पचति पुरुषः ।
तथा अनङ्गो न जीवति जन्तुः । अङ्गेष्वस्मर्दयिषु विहर्तुमकं चेद्भवति विना-
ङ्गेन तेन वयं साङ्गेः पुरुषैः क्रियमाणं कर्म यत्तादृशं कर्तुं न शक्नुमः । अ-
ङ्गविकल्पा इति जनैर्विगीता भवामः । अतोऽङ्गविहीनं वस्तु कस्मिन्कर्मण्युप-
योगमर्हति । प्रत्युत अङ्गहीनः पुमान् कर्म स्वकीयमपि कर्तुं अशक्नुवन् प-
रैरामप्यनुपकुर्वन्नपकागमिनैः क्रियमाणं प्रतिपश्यन् पापायात्मानमुपयुङ्क्ते ।
स्वीयम् अङ्गं विना अर्धातोपि वेदः अर्थज्ञानविहीनानां द्वितन्मनां तादृ-
शप्रयोजनं न कदापि प्रापयेत् यादृशं जनयति कलं साङ्गमर्धातो वेदः ।
किञ्च वेदाङ्गाध्ययनेन वेदार्थं विद्वतो जना अदृष्टं फलं केवलं न यान्ति ।
परं तु दृष्टान्यपि बहूनि फलान्यवाप्नुयुः । पश्यत । अर्थावबोधपूर्वकं स्वानि
कृत्यान्मनुनिष्ठेषु । तादृशानामेव सत्पुत्रप्राप्तिः धनशान्यपश्चादीनां विवृ-
द्धिश्च भवेदिति नूतनम् । स्वाधीनां विद्यामन्येष्वपि विनरन्तः समुचिते काले
तैः कृतां परिचयां लभेरन् । बहूभिर्नैवामिभिः परिवेष्टिताः कृत्यानि नित्य-
नैमित्तिकानि अनुपमज्ञानोपरोधं निर्वर्तयेयुः । इत्थं बहूनि विद्यन्ते फलानी-
ति सर्वज्ञानामयतः किं वास्ति निवेदनीयम् । आतश्च प्राचीनः आम्माकीना
यादृशं पन्थानमनुवर्तमानाः प्राप्तपरमपदाम्भूतवन् । तादृशमेव मार्गं चेद्वय-
मप्यनुमरामः तर्हि कालेन कतिपयेन महत्तायाः परां काष्ठाभधिगच्छोमेति
नियमम् । तेहि अङ्गाध्ययनेन साकमङ्गिनं वेदमभ्यस्यन्तः तदर्थं कात्स्न्येन
जानन्तः परमं पदं प्रापन् । वयमपि तथैव कुर्वाणस्तादृशं पदमाप्नुयाम ।
अतो वेदाङ्गाध्ययनमावश्यकमिति विषयस्य साधयित्रीः युक्तास्ममालोच्य
यिया पश्यतामस्माकम् मनस्यादर्शश्च नदावश्यकता प्रस्फुरेदिति किञ्चिद्भूतोहं
वेदशास्त्रपारदृष्टानां महतां धुरि न्यवेदयमिति विषये क्षमन्तां महान्तं इति
संप्रार्थयेतमामित्यन्तुतमां सर्वं शुभम् ।

॥ १॥ गुरुचरणचरणयुगलीविरचितहृदयेन सांजशिवनाम्ना ।

गदितोयमुपन्यासो भवतु मुदे वैङ्कटाद्रिगमनस्य ॥

॥ श्रुतिसूक्तिमाला ॥

[पूर्वप्रकाशितात्परम्]

प्रमाणोपन्यासपुरस्सरं नमश्शेषित्वं प्रतिजानीते ।

देव त्वदेकविषयाणि नमांसि पुंसां
यस्मै नमश्श्रुतिबलादवधारयामः ।
देवान्तरेषु विहितान्यपि तान्यमूनि

स्रोतांसि सागर इव त्वयि संपतन्ति ॥ १० ॥

हे देव दीन्यतेः क्रीडार्थत्वादेवशब्देन लोकभर्तुः लीलैकैवल्यमि-
त्यर्थः न्यायविषयो लक्ष्यते । तेन नित्यतृप्तस्यापि देवस्य सर्वजगन्निर्मातृत्व-
नियन्तृत्वादिकान्निभिसन्धिकमेव लीलारूपमुपवर्णितं भवति । तथाच श्रूयते ।
कार्यं सित्यादि कर्तेश्च स्तत्कर्तुर्नोपयुज्यते । न स्वार्थमप्यचिद्धावात् नानर्थ-
क्यगौरवात् । पारिशेष्यात्परार्थतन्त्रं क्षेत्रज्ञस्तः परस्तयोः । ज्ञानमप्रति-
भक्षित्यं वपुरत्यन्तनिर्मलं । ऐश्वर्यमप्रतिद्वन्द्वं सुखमात्यन्तिकं बलं । परिपू-
र्णस्य सर्गाद्यैर्नात्मनोऽस्ति प्रयोननं । कृतकृत्यस्य तृप्तस्य किञ्चाम क्रियते
जनैः । इति । वायवीयसंहितायां । शिवस्य परिपूर्णस्य किञ्चाम क्रियते जनैः
इति शिवधर्मं । ईश्वरस्तु स्वतन्त्रत्वात् प्रपञ्चस्यास्य सर्वदा । सृष्टिस्थिति-
नाशश्च कुर्वन्नाभूतमस्तत्वात् । एता लीला महेशस्य मर्गरसालयाः प्रभोः । इति ।
मार्कण्डेयपुराणे । भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे । देवस्यैषस्वमा-
वोयमाप्तकामस्य का गृहा । इति । माण्डूक्योपनिषदि । यस्मै नमस्तस्मै त्वा-
नुष्टं नियुतजिम् यस्मै नमस्तच्छिरः । इति च श्रुतिबलात् पुंसां नमांसि ।
त्वदेकविषयाणि अनन्यविषयाण्यवधारयामः । निश्चिन्तुमः । ननु देवतान्तरवि-
षयाण्यपि नमांसि क्रियन्व इति प्रतीयते । अत आह देवान्तरेष्विति । देवान्तरे-
षु ब्रह्मादिदेवान्तरेषु । विहितान्यप्यमूनि नमांसि स्रोतांसि जलप्रवाहा स्मागर-
इव त्वयि अवसानमूनी संपतन्ति । अन्येषामनीश्वरत्वात् । तथा च द्रोणपर्वणि ।
रुद्रस्य च भविष्यामः पञ्च स्वैकर्मसु । निपातयिष्यते नैवानमुपानुबन्ने
श्वरः । फलयेन्ये प्रयच्छन्नि भक्तानान्त्रिदशाः कश्चिन् । तेष्वारब्ध महा-
देवं त्रिणविन्दोऽन्यथा न हि । इति । ब्रह्मविष्णवादयो देवा ये केचित्स्थाणु-
जंगमाः । उमाधवस्य ते सर्वे बालक्रीचनका उमे । कालिकावन्देष्टुक्तं सर्वा-

मुद्राहकरमेश्वरप्रसादं विना स्वभक्तफलदातृत्वमपि ब्रह्मादीनां देवतानां
स्तीति लैङ्ग्यकाशिकाखण्डयोः श्रूयन् । विष्णुरपि स्वभक्त्या ध्रुवाय ध्रुवपद-
मेश्वरप्रसादलब्धं दत्तवानिति तस्मात्तत्र पर्याप्ततानि नमांसि तदन्तर्यामि-
णन्त्वामेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

अनयोः श्रुत्योः अर्थमाह ॥

यस्मै नमश्श्रुतिरन्य नमस्विनन्वां

एका नियोजनमुवाच पशोः कपदिन् ।

अन्या च दिव्यशिशुमारशिरां भवन्तं

शक्यन्तदित्थमुभयं नमो विधातुं ॥ ११ ॥

हे कपदिन् एका यस्मै नमः श्रुतिः यस्मै नमस्तस्मै त्वा जुष्टश्रियु-
जिम । इति श्रुतिः । नमस्विनन्त्वामन्य उद्दिश्य पशोर्नियोजनमुवाच । अन्या ।
यस्मै नमस्तच्छिरः । इति श्रुतिः भवन्तं दिव्यशिशुमारशिरः दिव्यशिशुमार-
शिरोरूपत्वेन निरूपितमाह उभयेन श्रुतिचयेन इत्थमुपपादितप्रकारेण नमो
नमस्कारः विधातुं त्वच्छेषत्वेन तात्पर्यतः प्रतिपादयितुं शक्यं ॥ ११ ॥

श्रुतिद्वयेऽपि सर्वत्र नमोलक्षणः कश्चिदेव प्रतीयत ननु तल्लक्ष्येश्वर
इत्याशङ्क्य पौर्वापर्यपर्यालोचनया प्रतीयत इत्याह श्रुत्योरिति ।

श्रुत्यो द्वयो रपि नमस्विनमुच्यमानं

तामेव तन्नमनुमन्दधत्त प्रदेष्टं ।

शंसन्ति मन्दमतयोऽपि किमापतन्तं

मध्यन्दिने हि सवितारमण्दह्वीरन् ॥ १२ ॥

तं तं प्रदेष्टं श्रुत्योः पूर्वापरभागां अनुमन्दधत्तः पर्यालोचयन्तो विद्वांसः
श्रुत्योर्द्वयोरपि त्वामेव नमस्विनमुच्यमानं शंसन्ति कथयन्ति श्रुतिद्वयपूर्वा-
परपर्यालोचनया नमोलक्षणमीश्वरं देवं निश्चिन्वन्तीत्यर्थः तथाहि मन्द-
मतयः जडधियोऽपि आपतन्तमागच्छन्तं मध्यन्दिने सवितारं किण्वह्वीरन्
किमपल्लेप्युः अतिस्फुटतया प्रतीयमानत्रकोप्यपलपतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

ईश्वरदेवताकं शूलगवाख्ये कर्मणि पशुनियोजनमन्त्रस्य विनियोगात्

शूलगवाख्यकर्मपौर्वापर्यपर्यालोचनयापि तन्मन्त्रस्येश्वरप्रतिपादकत्वं स्फुटम-
वगम्यत इत्याह ।

कर्मैव शूलधर शूलगवन्त्वदीयं

मन्त्रा भवन्तमाखिलाः प्रतिपादयन्ति ।

तामन्तरेण नमसा कृतलक्षणाया

कर्म पशुं नियुजानि नियोजयत् ॥ १३ ॥

हे शूलधर अथ शूलगवस्तत्सरेऽन्तरे मार्गशीर्ष्यां तर्णिमास्यामिति
अथ शूलगवस्तत्सरेऽन्तरे शरदि वमन्ते वेत्यादिनश्च साकल्येन पशुपति-
देवस्य बोधायननाश्वलायनेनाक्तं शूलगवनामकं कर्म त्वदीयमेव शूलोऽस्यास्ती-
ति शूलः अर्शादिभ्योऽन्तः शूलोत्यर्थः तद्वत्ते रुद्राय यो गवा पशुना याग स्म-
शूलगव इति वृत्तपत्तिर्गोचनया स्वदीयं प्रतीयत इत्यर्थः मन्त्रलिङ्गादपि
त्वदीयमित्याह मन्त्रा इति बहिरादाय गामुपाकरोति ईशानाय त्वा जुष्ट
मुपाकरोमि ईशानाय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ईशानम्यालीपाकं श्रपयन्ति अथ
यदि गान्धलभने मेघभने वा लभने ईशानस्यालीपाकं वा श्रपयन्ति तस्मादे-
तत्सर्वं करोति यद्वत्वा कार्यमिति यथाह चाश्वलायनः पशूनामुपताप एतमेव
देवं मध्ये गोष्ठस्य यजेतेति देवशब्दश्च रुद्रपर्यायः । देवः पूज्यः विनाकी ।
इति निवण्टुः । अष्टमीप्रदोषस्य कर्मणि देवस्यायत्नेन प्रतिदिशं प्रद्योतयतीति
बोधायनवचनाच्च देवमवानुप्रविशति । इत्यथर्वशिरामि श्रवणाच्च एतं सर्वं
रुद्रं यज्ञेष्वाशानमुपस्थानादिति चन्द्रमा इति बोधायनीये तावत् ईशानाय
त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति सहस्राणि सहस्रशडिति ईशानन्त्वा भुवनानामभिधिय-
मिति भवाय देवाय स्वाहेत्यादयो भवस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहेत्याद-
यो भवस्य देवस्य मुताय स्वाहेत्यादयो नमस्ते रुद्र मन्यव इत्यनुवाकयो-
श्चाविचीयते स्थिताः आश्वलायनाकं च रुद्राय महादेवाय गुष्टो वदस्वेति
यस्मै नमस्तस्मै त्वा जुष्टं नियुजामीति हराय कृशाय शर्वाय शिवाय भवाय
महादेवाय उग्राय पशुपतये रुद्राय शङ्कराय शानाय स्वाहेति यास्ते रुद्र
पूर्वस्यान्दिशि श्रोताभ्य एव नमः नमस्ते अस्तु मामाहिमीरिति कद्रुद्राय

इमारुद्राय आतेषितरि इत्यादयश्चाखिलामन्त्रा भवन्तं प्रतिपादयन्ति तद्धि तेन चतुर्त्य्या वा मन्त्रवर्णेन भाष्यते देवतासंगतिरिति मन्त्रलक्षणप्रमाणेन शूल-
गवस्थेश्वरदेवताकत्वनिश्चयात् अतस्तन्मध्यपातीपशुनियोजनमन्त्रोपि पशुप-
तिमेवलक्षयतीति युक्तं अतस्त्वामन्तरेण नमसा कृतलक्षणाया कस्मै देवाय
पशुलियुनजानि नियोजयितुमवकाशं लभेमहि स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यं
इति निपूर्वाद्युन्नेरात्मनेपदेन भाष्यं नियुनजानीति परस्मैपदं सूत्र्यं त्वं वा नियो-
जय त्वयेश्वरेणापि अन्यथा नियोजयितुमशक्यमिति भावः ॥ १३ ॥

यस्मै नम स्तच्छिर इति श्रुतिरपि यौर्वापर्यलोचनया परिशेषप्र-
माणेन त्वामेवावगमयतीत्याह ॥ अङ्गान्तरेष्विति ।

अङ्गान्तरेषु विबुधान्तरसंस्तुतेषु

यार्ङिशुमारशिरसः परिशिष्यसे त्वं ।

तस्मै नमो भवितुमीश्वर सांप्रतन्ते

देवान्तराय न कथञ्चिदनीश्वराय ॥ १४ ॥

तैत्तरीयकाः समामनन्ति भूः प्रपद्यत्यादि तत्र कश्यपश्शिशुमारत-
या निरूप्यते । यस्मै नमस्तच्छिरा धर्मो मूर्द्धानं ब्रह्मोत्तराहनुयज्ञोषरा
विष्णु हृदयं संवत्सरः प्रजाननमध्विनो पूर्वापादावग्निर्मध्यं मिश्रावरुणावपरपा-
दावग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डं तत इन्द्र स्ततः प्रजापति रभयज्जुतुर्थं सवा
एष दिव्यदशशक्र शिशुमार स्तं हय एवं वेदापपुनर्मृत्युञ्जयति जयति स्व-
र्गं लोकं नाध्वनि प्रमीयते नाप्सु प्रमीयते नाग्नौ प्रमीयते नानपत्यः प्रमी-
यते लज्जान्नोभवति ध्रुवस्त्वमसि ध्रुवस्य क्षितिरसि त्वं भूतानामपिषतिरसि
त्वं भूतानां श्रेष्ठासि त्वां भूतान्युपपर्यवर्तन्ते नमस्ते नमः सर्वन्ते नमः । इति
तत्र शिशुमारस्तमया निरूपितकश्यपस्याङ्गान्तरेषु शिरोव्यतिरिक्तावयवा-
न्तरेषु मूर्द्धोत्तराहनुषराहनुहृदयं प्रजोत्पादकेन्द्रियपूर्वापरपादपुच्छमध्यापर-
पादप्रथमकाण्डद्वितीयकाण्डतृतीयकाण्डचतुर्थकाण्डाल्येषु विबुधान्तरेषु सं-
स्तुतेषु धर्मब्रह्मयज्ञविष्णुसंवत्सराधिन्यग्निमिश्रावरुणाग्नीन्द्रप्रजापतिसंसारम-
यनिवर्तकब्रह्माख्यदेवतान्तरत्वेन संस्तुतेषु देवतात्मकतयाऽभिहितेषु शिशुमा-

राशिरसस्तवाय यस्त्वं परिशिष्यसे परिशिष्टो भवसि यद्यपि सूर्यादयोपि
बहवः परिशिष्टास्सन्ति तथापि स्तोमं वो अद्येति मन्त्रेण रुद्रस्यैव नमस्त्वा-
मित्यस्य स्फुटावगमात् तस्यैवात्रापि परिशिष्टत्वा न्यायेति परिशिष्यसद्व्यु-
क्तं हे ईश्वर तस्मै ते नमो भवितुं सांप्रतं युक्तं अनीश्वराय देवान्तराय
कथञ्चिद्वितुनसांप्रतं अनीश्वर स्तत एव नमस्कारानर्हः किंपुनरीश्वरे तिष्ठ-
तीत्यर्थः ईश्वर इत्यनेन ईश्वरत्वमेव नमस्संभ्रन्धिकारणमित्युक्तं भवति त-
थाचेश्वरस्यैवेश्वरत्वं श्रूयते । सोऽयमात्मत्रयस्यात्र प्रकृतेः पुरुषस्य च । ली-
लाकृतनगलम्पुरीश्वरत्वे व्यवस्थिता । यस्तत्सर्वमात्परो नित्यो निर्मलः पर-
मेश्वरः । इत्यादि पौनःपुन्यप्रतिपादकेश्वरत्वानीश्वरत्ववचनेन तावदलं तथा-
प्रतिपादनेऽपि देवोपहतस्य पुरुषस्य नाश्यासो भवति । तथाचोक्तं । समुज्ज-
लन्यायसहस्रसाधितोऽप्युपैति सिद्धिर्नविमृद्वेतेसां । महेश्वरः पाणितले स्थि-
तोपि सन् पलायते देवहतस्य सन्मणिः । इति । तथाच पाप्मेपुराणे । ईश्वरं
प्रति विष्णुनमस्कारश्श्रूयते । नमस्ते देवदेवेश नमस्ते शाश्वताख्यय । न जा-
नेऽहं भवन्तश्च त्वं त्वां वेत्थ नमोनमः । शरणन्तरां प्रपन्नोऽस्मि चक्षुर्मे
दीयतां प्रभो । प्रणामं केवलं कर्तुं शक्तोऽस्मि नहि वेदिनुं । इति अन्येषा-
मनीश्वरत्वात्तत्त्वैश्वरत्वात् नमस्कारार्हता प्रतीयते ॥ १४ ॥

रङ्गापनीविनोपि यतो नमस्कारमुद्रया भवन्तमभिनयन्ति अतो नमश्शे-
षित्वं तत्रैव युक्तमित्याह—

या वज्रिणी भवनि शङ्कर शङ्किनी या

मुद्रा च या कमलिनी भरतोपदिष्टा ।

ताभिर्भवन्त्यभिनया विबुधान्तराणां

मौलिस्पृशा करपुटाञ्जलिमुद्रया ते ॥ १५ ॥

हे शङ्कर भरतोपदिष्टा वज्रिणीति या मुद्रा भवनि विद्यते शङ्किनी-
ति कमलिनीति च ताभिर्विबुधान्तराणां शक्रविष्णुब्रह्मणा क्रमेणाभिनया
भवन्ति ते मौलिस्पृशा शिरस्यासीनया करपुटाञ्जलिमुद्रया नमस्कारमुद्रया
अभिनयो भवति तथाचोक्तं भरतशास्त्रे । वज्रिण्या मुद्रया शक्रं पश्चिन्या
दर्शयौद्विषिम् । शङ्किन्या केशवं रुद्रं शिरस्यञ्जलिमुद्रया । इति इन्द्रादी-

नामायुधमुद्रया अभिनयेऽप्यस्यापि त्रिशूलाद्यायुधविशेषेणाभिनयितव्ये स-
ति तद्विहाय नमस्कारमुद्रया अभिनयः कृतः इति यत् अतोपि तस्यैव
नमस्कार इत्यतितरां स्फुटं भवति ॥ १९ ॥

एवमीश्वरैकलक्षणतया नमसां प्रमाणमिदं रम्ये देवा जनैर्दत्तान्यपि
नमांसि स्वीयतया गृहीतुं लशकुन्वनीत्याह ।

दत्तश्रमः किमुपशुश्रुम देवताभ्यः

त्वामन्तरेण नमसामवसानभूमिम् ।

ता स्तद्वृहीतुमनलम् हि कश्चिदीष्टे

चोरोपनीतमिव धारयितुं किरीटम् ॥ १६ ॥

देवताभ्यः ब्रह्मादिभ्यः दत्तमपि नमः शुश्रुम नमो ब्रह्मणे नमो
अस्तत्रये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो
विष्णवे ब्रह्मते करोमि । इत्यादि श्रुतिभ्योः वयं श्रुतवन्तः नमसामवसानभू-
मिं त्वामन्तरेण त्वां विना देवता स्तलमो गृहीतुं स्वीकर्तुमनलममर्थार्थाः हि
यस्मात्कारणात्काश्चिदपि नमस्कारश्चोरोपनीतकिरीटमिव मार्गभौमेन धार्य-
ङ्किरीटधारयितुं स्वीकर्तुं क्षुद्रो यथा नेष्टे न प्रभवति अन्यमन्यमुपनिष्ठमा-
नान्यपि नमांसि महेश्वर एव विश्राम्यन्ति न मध्ये फलं प्रयच्छन्ति तथा
च मरुतः प्रस्तुत्य बहुवृत्ताः समामनन्ति । स्तोमं वो अद्य रुद्राय शिकमे
क्षयद्वीराय नमसादिदिष्टम् । एभि दिशवस्त्वां एव यावभिर्दितस्मिपत्ति
स्त्वयशाः निकामभिरिति । हे मरुतः स्तोमं स्तोत्रं वः गुप्ताकं शिकमे श-
क्ताय निग्रहानुग्रहसमाय क्षयद्वीराय क्षयन्ति निवसन्ति वीरा वीरभद्रादयो
गणा यमाश्रित्य क्षयनिवातमगत्योरिति धातुः तस्मै रुद्राय नमसा नमस्कार-
ण महार्थं तृतीया दिदिष्टम् दिशत एभि स्तुतिनमस्कारैः एकवचनोप-
योरपि स्तुतिनमस्कारयोर्नानारूपत्वादभिरिति बहुवचनं तैरसाधारणभूतैः
स्त्वान् स्वामी स्वयशाः अनन्यसाधारणयशाः एव यावभिः एतज्याः कामाः
तेषु यावभिः आपतद्भिः कामेकमे समापतद्भिरेत्यर्थः निकामभिः नितरां
कामैः दीन्यन्तीति दिवः देवाः तान् गुप्मान् सिपत्ति संयोजयति अयं भाषः

हे मरुतः गुप्तदुर्देशान्माभिः क्रियमाणानि स्तोत्राणि नमांसि च रुद्राय
प्रयच्छत यैः स्तुतिनमस्कारैः स्त्वानाश्वर स्तत्तदोक्षितैः फलैर्देवान् भवा-
दृशान् संयोजयति तस्मादन्यतिपयाणामपि नमसामीश्वर एव पर्यवसानं
एवमन्यविपयाणामपि स्तुतिनावानामीश्वरैरुपर्यवसानता द्रष्टव्या स्तुतिनम-
स्कारयोरैकविषयत्वनियमान् । तथा चोक्तं सर्वज्ञकालिदामेन । अस्मोनु
स्तूयमानस्य वक्ष्यस्यानन्यवन्दिनः । इत्यादि । स्वयमन्यस्य स्तोता न
भवतीति अस्मोता तस्य किन्तु स्तूयमानस्य मदेस्तुत्यस्य वक्ष्यस्य अनन्य-
वन्दिनः स्वयमन्यं न वन्दत इति अनन्यवन्दिनः इत्यादि । एतदभिप्रायेण
कदप्ये भूताविवितित्वेन संस्तुते । सर्वज्ञेनमः । इति श्रुतिः तदिदमुक्तं
नमसामवसानभूमिमिति । ननु आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति समारं ।
सर्वदेवनमस्कारः केशानं प्रति गच्छति । इति केशवस्य नमस्कारपर्यवसान-
भूमितोक्ता सत्यं तथापि अस्य वचनस्य स्मृतिवत्त्वेन स्तोमं वः इत्यादि श्रु-
तिविरोधात् विरोधाधिकरणन्यायेन सर्वविष्टनस्मृतिवदप्रमाण्यं वक्तव्यं
तथा हि । विरोधे त्वनपेक्षं स्यादमति ह्यनुमानं । इति ज्योतिष्टोमे म-
होत्तवां मदे नामकस्य कस्यचिन्मण्डपस्य मध्ये काचिदौदुम्बरी शा-
खा निखन्यते तस्याश्च वामभा वेष्टनं स्मर्यते । औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या
इति स्मृतिः । औदुम्बरीं मृष्टेष्टाद्रोयेत् । इति श्रुतिः । तत्र संशयः । एषा
स्मृतिः प्रमाणं न वेति । तत्र पूर्वाधिकरणे अष्टकाः कर्तव्या इत्यस्या स्मृते-
र्मूलवेदानुमापकत्वेन प्रमाण्यमुक्तं तेनैव न्यायेन सर्वविष्टनस्मृतेः प्रामाण्यमि-
ति पूर्वः पक्षः औदुम्बरीं मृष्टेष्टाद्रोयेदित्यनेन प्रत्यक्षनेदवचनेन स्पष्टां विशी-
यते न च सर्वविष्टने स्पर्शसम्भवति अतो मूलवेदानुमापकस्याप्रामाण्यमुक्तं
तेनैव न्यायेन काचित्ययापदिष्टं तस्माद्विप्रलम्बकत्वात्सर्वविष्टन-
स्मृतिरप्रमाणं तद्वेदानुमापकत्वात्सर्वविष्टनस्मृतिरप्यप्रमाणमितीश्वरस्यैव स्तु-
तिनमस्कारपर्यवसानभूमिताऽङ्गीकार्येति सिद्धम् ॥ १९ ॥

ननु ईश्वरादन्येषां नमस्कारानर्हत्वात्तद्विषयो नमस्कारो व्यर्थ इत्यन-
आह ॥

तस्मै नमो भवतु यत्र निषीदसीति
सर्वं नमस्यमनया तु दिशा महेश ।
अप्योषधीः प्रति नमो वयमामनामो
देहीव देहमधितिष्ठसि येन सर्वं ॥ १७ ॥

यत्राधिष्ठाने त्वं निषीदसि तस्मै अधिष्ठानाय नमो भवतु अत्र श्रुतिः ।
नमस्ते अस्त्रवायेते नमो रुद्रपराय ते नमो यत्र निषीदसि । इति । यत्र
निषीदसीत्येतत्तन्त्रोपात्तं द्रष्टव्यं । अनया दिशा अनेन न्यायेन तु सर्वं
वस्तु नमस्यं नमस्कारार्हं तत्रोदाहरणमाह अपीति ओषधीरपि ओषधीः प्रति
उद्दिश्य नमः नमस्कारं वयमामनामः ब्रूमः । नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वशये
नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्य इत्यादिश्रुतौ तत्तन्ममस्कारमधीमह इत्यर्थः ।
स्त्रा अम्ब्यास इत्यस्य पाश्चादिमुत्रेण मनदेशः अत्र हेतुमाह देहीति देही दे-
हमिव येन कारणेन विश्वमधितिष्ठसि अन्तर्यामिनया विश्वस्मिन्वर्तमे तथा च वृ-
हदारण्यके । यः प्रथिव्यां तिष्ठन्प्रथिव्यामन्तरोर्यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी श-
रीरं यः पृथिवीमन्तरोर्यमयति एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इति । यः कारणानि
निमित्तलीन तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः । यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको
विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः सर्वमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणंश्च सर्वा-
न्विनिर्गजयेद्यः । इत्यादि । श्वेताश्वतरोपनिषदि । यो योनिं योनिमधितिष्ठत्ये-
को येनेदं पूर्णं पञ्चविधं सर्वं । अथर्वशिरस्यपि श्रूयते । शिवेनाधिष्ठितं
सर्वं जगदेतच्छराचरं । सर्वरूपवरदशर्वस्तथा ज्ञात्वा न मुह्यति । मूर्त्या-
त्मभिस्तत्तं विश्वं जगदेतच्छराचरं । स शिवस्सर्वमेवेदं स्वकीयाभिश्च
मूर्तिभिः । अधितिष्ठत्येमेयात्मा तस्मात्सर्वेननुमृत । अष्टमूर्त्यात्मना विश्व-
मायष्टाय स्थितदिशवः । भजस्व सर्वभावेन रुद्रं परमकारणं । शिवेनाधिष्ठितं
तस्माज्जगत्स्वावरजंगमं । एवं रूपमृतदशंभुस्तथा ज्ञात्वा न मुह्यति । अ-
धिष्ठाना ततो नित्यो विज्ञेयो जगत्दिशवः । इत्यादि । वायवीयसंहितायां ।
तस्मात्सर्वजगदधिष्ठातृत्वात्तदधिष्ठानभूतं सर्वमपि नमस्यमिति सिद्धं भवति ॥

अनेनैव न्यायेनात्यन्तं निरुद्धा श्वादयोपि नमस्यतया श्रुता इत्याह ॥

(कमलः)

॥ श्रुतिसूक्तिमाला ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

सर्वं तया गदधिष्ठितमेव मत्ता

श्वानरक्षुः नमसिताः पतयश्च तेषाम् ।

लोके पुनस्त्वं महेश्वर भक्तियोगा

दारोपिता अपि ययं बहुयानवाचम् ॥ १८ ॥

सर्वं जगत् त्वयाधिष्ठितमेव मत्ता श्वानः तेषां पतयश्च श्रुतौ नमसि-
ताः नमोविषयाश्रुता इति शेषः । नमश्शब्दानमोवरिवाश्विजः क्वच-
नितिष्टायां इति कृते अतो शेषे । यस्य हलः । इति यलोपे रूपम् । श्वभ्य-
श्चपतिभ्यश्च वो नमः । इति श्रुतिः । तथाचोक्तं । मूर्त्येष्टकमधिष्ठाय वि-
भर्तेदृष्टराचरं । आत्मप्रत्यमधिष्ठाय सृष्ट्यादि च करोति सः । अतोवै श्वरू-
पेण स्तुत्वा तमेव नमस्यं शरीरिणि । इति श्रीरुद्रभाष्ये प्युक्तं । एकद्वित्रि-
मष्टान्मर्तान् शिव एहोऽधिष्ठिति । अशिवात्मकमप्येतत् शिवेनाधिष्ठितं
यथा । अरुद्रात्मकमप्येतत् रुद्रेण दधिष्ठितम् । अपञ्चान्ता हि महाभिदशत-
रुद्राद्याधिष्ठिता । इति । वयवीयसंहितायां । तस्मात्सर्वजगदधिष्ठितृत्वमे-
वेधरस्य सर्वश्रुतिपुराणेषु प्राप्तम् । ननु ईश्वरस्य सर्वजगदधिष्ठातृत्वं
साक्षाद्वा परंपरया वा । नद्यः । सर्वजगतां शरीरत्वप्रसङ्गात् यत्साक्षात्
प्रयज्वदधिष्ठेयं तदेव हि शरीरं । नापि द्वितीयः । साक्षादधिष्ठानद्वारा
खलु परंपरयाधिष्ठितं तस्यैव भावात् तदभावात् तदभाव इति चेन्न साक्षादधि-
ष्ठेयत्वे यदिदं शरीरत्वमात्रेणैव तत्किन्नाम साक्षात्प्रयज्वदधिष्ठेयत्वञ्चेत्तदधि-
ष्ठेयत्वं । अतोऽन्त्ये न प्रसङ्गम् । इन्द्रियात्म्यत्वञ्चेत्तदप्यसारं । तदवच्छि-
न्नप्रयज्वोत्पत्तौ तदवच्छिन्नमर्थनिर्देशद्वाराहीन्द्रियाणामुपयोग न ह्यनवच्छिन्न-
प्रयज्वे इयं नियमविशेषकलपति सर्वमितिमुन्दरम् । ननु यत्र नमसंभव्ये
श्रुतिरस्ति तत्र तथाऽस्तु यत्र न सा तत्र कथं नमस्यत्वमिति अत आह ।

लोक इति हे महेश्वर वयमपि तव भक्तियोगात् भजनसंबन्धात् लोके बहुमानपात्रं नमस्कारपूजापात्रं आरोपिताः प्रापिताः अस्माद्विज्ञानान्नु नमस्यत्वे भक्तिरेव कारणमित्यर्थः । तथा च शिवतत्त्वनिरूपणे । भक्तः प्रियो मे सन् तं यथार्थं कौञ्चयूदन । तस्य संपूजनाद्वत्स पूजितोऽहं न संशयः । भक्तिरष्टविधा स्कन्द यस्मिन्ल्लेच्छेऽपि वर्तते । तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो ह्यथा हाहं । इति । आदित्यपुराणे । शृणु ब्रह्मन् महाविष्णो कुलिशिन् मुरमत्तम । तथ्यं हिनं वचः पथ्यं मज्जोतिजनकं शुभम् । प्रजापते स्वं विष्णुर्वा शक्रो वाऽन्ये मुरादयः । ज्ञानादथवा ज्ञानान्मद्भक्तेषु महात्मसु । कुरुश्चेदपराधं ते दण्ड्या वःपाश्र्व नित्यशः । मद्भक्तं द्वेष्टि यो मोहादपराध्याति वाऽधमः । न सहेऽहः दुरात्मानं सहे मध्यपराधिनं । मद्भक्तरक्षणायैव मम सर्वं हि चेष्टितम् । इति ज्ञानीत मद्भक्तान्नाणेभ्योऽपि गरीयसः । इति श्रुत्वा वचदसंभोः ब्रह्माद्याः प्रणतिं गताः । इति । वायवीयसंहितायामपि । अन्यत्रोऽत्र धर्मो वाऽपि पूर्वो वा पण्डितोऽपि वा शिवं प्रपन्नश्चेत्कृष्ण पूज्यस्सर्वमुरासुरैः । इति ॥ १८ ॥

सर्वेषामपि नमसां प्रयोजकद्वैविध्यद्वैविध्यमेवेत्याह—

द्वेधा नमो विमृशतः प्रतिभाति लोके

वेदेषु वा विषमलोचन नान्यरूपम् ।

यत्तन्नमस्त्वयि तदीश्वरताप्रयुक्तं

त्वत्सन्निकर्षविहितं यदनीश्वरेषु ॥ १९ ॥

हे विषमलोचन विमृशतः पर्यालोचयत । पुरुषस्य लोके पुराणे वेदेषु वा नमो द्वेधा प्रतिभाति । अन्यरूपं अन्यत् रूपं प्रकारो यस्य तत् प्रकारान्तरं युक्तं न भवति द्वैविध्यमेवाह— यदिति स्वयि विषये यत्नमः तत् ईश्वरताप्रयुक्तं नमस्त्वामितया प्रवर्षितं अनीश्वरेषु ईश्वरादन्येषु यत्नमस्तत् त्वत्सन्निकर्षविहितं त्वत्सम्बन्धप्रवर्तितमिति ॥ १९ ॥

ननु नमस्कृत्य हि वसीयांसपुषचरन्तीति श्रुत्वा वसीयस्त्वमपि नमोविषये प्रयोजकं प्रति यत इत्याह—

त्वत्सन्निकर्षकृत एव नमःप्रयोगः

प्रायो वसीयसि यवीयसि दृश्यमानः ।

श्रेष्ठ्यप्रयुक्त इति कल्पयितुं शक्यं—

मश्रेयसामपि नमोसि निर्दिशतानि ॥ २० ॥

त्वत्सन्निकर्षकृत एव नमःप्रयोगः प्रायः वसीयसि श्रेष्ठे ब्राह्मणादिषु यवीयसि अश्रेष्ठे श्वादी च दृश्यमानस्सन् श्रेष्ठ्यप्रयुक्त इति कल्पयितुं शक्यं वनोऽश्रेयसामपकृष्टानां श्वादीनामपि नमोसि निर्दिशतानि उदाहृतानि तस्मात्त्वत्सन्निकर्ष एव नमस्यत्वेऽप्रयोजकश्च श्रेष्ठ्यभाव इति भावः । नमस्कृत्येति श्रुतिस्तु सन्निकर्षप्राप्तानुवादः ॥ २० ॥

तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनास्तु श्रेष्ठ्यं नमस्यत्वे प्रयोजकं तथापि भवतो नमोऽक्षणे का हानिरित्याह—

श्रेष्ठ्यप्रयुक्तमपि नाम नमस्त्वदीयं

श्रेष्ठोऽसि यः क्रतुश्रुजां पतिराग्नियानाम् ।

श्रेष्ठदशुतोसि भगवन्विशेषतस्त्वं

मन्त्रेषु कृच्छ्रपठितेषु च सामगानाम् ॥ २१ ॥

श्रेष्ठ्यप्रयुक्तमपि नमः त्वदीयं नाम त्वत्स्वस्त्विति खलु अग्नियानां पशूनां पतिर्यत्त्वं क्रतुश्रुजान्देवानामध्ये श्रेष्ठोऽसि तथाच नक्षत्रे अष्टौ मन्त्राः आर्द्रया रुद्रः प्रथमान एति श्रेष्ठो देवानां पतिराग्नियानां । इति अग्नियानां पशूनां पतिः । अर्जुन्या रोहिणी । इति । पशुपर्यायेऽध्वरः । अग्नियानां । इति पदस्य श्रुत्यनुकरणात्माधुत्वं किञ्च हे भगवन् सामगानां कृच्छ्रग्रन्थपठितेषु मन्त्रेषु अविशेषतः सामान्येन श्रेष्ठदशुतोसि । नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय । इति कृच्छ्राधिकरणे सामगाः पठन्ति ॥ २१ ॥

एवमन्योदशश्लोकैरुपपत्तिपुरस्सरं नमोलक्षणमीशस्य सप्रपञ्चस्ति-
वितम् । देवान्तरैः सह नमस्तुत्याह्वानान्यपि श्रुतिः सहतेनेश्वरस्येति
तत्प्रसङ्गादधोच्यते ॥

अथ नमोलक्षणत्वप्रतिपादनान्तरं देवान्तरैस्सह नमस्तुत्यसहं मन्त्रा-
यं श्लोकरूपेणाह—

देवान्तरैस्सह नमस्तुतिहृत्यस्ते

तोषाय नालमलमेव विपर्ययाय ।

पुत्रार्थिनश्चरुविधौ सह चन्द्रप्रौळे

सोमेन हृतमनुशुभम् रुद्रमग्निम् ॥ २२ ॥

देवान्तरैरिति । देवान्तरैस्सह नमस्तोत्राह्वानानि ते तोषाय स-
न्तोषाय नालं न समर्प्यानि किन्तु विपर्ययाय क्रोधायेवालं तथाच वेदेषु
भूयते । यात्वा रुद्रं जुहुवामानमोभिर्मादुष्टृतीवृषममासहूतीउन्नोवीरा अ-
र्पय भेषजेभिर्भक्ष्यमत्वा भिषजां शृणोमीति । अस्यार्थः । हेरुद्र नमो-
भिः देवान्तरैस्सह नमस्कारैः दुष्टृती दृष्ट्या देवान्तरसदृशस्तुत्या सहति
सहृत्वा महाह्वानेन मा जुहुवाम न कोषयाम । नैरुक्तयाचक्षते च ।
किञ्च तुल्यनमस्कारैर्देवान्तरगामिभिः । दुष्टृत्या सदृशस्तुत्या समानाह्वा-
नकर्मणा । न वयं जुहुवाम त्वां सर्वदेवनमस्कृतम् । इति । शिवत-
त्वनिरूपणे च । यो महादेवमन्येन हीनदेवेन दुर्भेतिः । सकृत्साधारणं
ब्रूयात्सोमन्यजो नान्यजोऽन्त्यजः । इति । आदित्यपुराणेपि । विश्वेश्वर
मुमाकान्तं विश्वान्तर्गामिणं विभुं । न ब्रह्माद्यैस्समं ब्रूयात् शक्तिभिर्नैव
पार्वती । ब्रूयाद्यादि समं शम्भुं ब्रह्माविष्णवादिभिस्मरैः । यः कश्चित्तम-
साविष्टः कदाचित्तैव तं स्पृशेत् । इति । तथा पराशरपुराणेपि । महा-
देवसमं विष्णुं मनुते यस्तु मानवः । तस्य वंशस्य साङ्ख्यमनुमेयं विप-
श्चिना । इति । तथाच स्कान्दे सूतरीहितायां । सद्योतो यदिचण्डभानुसद-
शस्तुष्टयो हरिश्शम्भुना निपाको यदि चन्दनेन सदृशः । इत्यादि । तथा

च भागवते तृतीयस्कन्धे । एतन्वद्यश्चरितं मनीषिणो गृह्यन्मयिद्यापटलं
विभित्तमवः । निरस्तमास्यानिशयोऽपि यस्त्वयं पिशाचचर्यामचरत्सनां
गतिः । इति । चतुर्थस्कन्धेऽपि । नाहं न यज्ञो न च यूपमन्ये च देव-
भ्राजो मुनयश्च तत्त्वं । निदुः प्रमाणं बलवीर्ययोर्वा तस्यात्मतन्त्रस्य क
उद्विषित्वेन । इति । अष्टमस्कन्धेपि । निर्मथ्यमानादुदधेरभूद्विषं महो-
त्सवणं हालहलाख्यमग्रतः । नदग्नेर्मे दिशि दिक्षुपर्यधो विमर्षेदुत्सर्पद-
सद्यमग्रति । भीताः प्रजा दृष्ट्वा दृष्टं सेश्वरा अरक्ष्यमाणाश्शरणं सदा-
शिवं । इत्यादि । ननु । मोमारौद्रश्चरुनिर्वपेत्प्रजाकामस्सोम इत्येवमिन्
पुत्रकामचरुविधिवक्तव्ये सोमेन सह रुद्रस्य निर्देशात् तत्र विनियुक्तेषु
याज्यापशुनुवाक्यादिषु मन्त्रेषु सोमेन सहाह्वानं रुद्रस्याङ्गीकार्यमित्यत
आह । पुत्रार्थिन इति पुत्रार्थिनः पुत्रकामस्य चरुविधौ । मोमारौद्र-
श्चरुनिर्वपेत्प्रजाकामः । इति । चरुविधायकवाक्ये सोमेन सह हृतं नि-
दिष्टं रुद्रं रुद्रशब्दवाक्ये देवतं अग्निमनुशुभम् तदन्तरादर्थवादवाक्यद्व-
यानिश्चितवन्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

पुत्रमेवात्यंमुत्तरश्लोकेन दर्शयति ।

अग्निं प्रकृत्य खलु रुद्रपदं प्रयुज्जे

तद्वाह्मणं भवति यत्र तपोऽस्मभूतिः ।

आह्वानमत्र भवतः पृथगेव दृष्टं

यन्प्रातरग्निमिति सूक्तविदः पठन्ति ॥ २३ ॥

अत्र ब्राह्मणशब्द विभिन्नः । शेषेनाह्वणशब्दः इति जैमिनिमुनेन
मन्त्रव्यतिरिक्तविधयेषु ब्राह्मणशब्दइत्युक्तत्वात् यत्र मोमारौद्रश्च-
रुनिर्वपेत्प्रजाकाम इति सोमरुद्रदेवताकचरुविधानानन्तरं सोमो वै रेतोऽ
अग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोम एवास्मै रेतोदधात्वाग्निः प्रजाः प्रजनयति
इति । विधिविशेषतया तदवाक्ये अग्नेः प्रशंसनाद्विहितस्य प्रशंसायोगा-
धीनीतव्येऽपि रुद्रशब्देनाग्निर्विवक्षित इति मदिष्टे तु वाक्यशेषादिनि न्य

येन निधीयते संदिश्ये तु वाक्यशेषात् । शर्करा अक्ता उपदृष्ट्या तेनो
धृतमित्यत्र संशयः किं घृतनैलपयसामन्यतेन येन केनचिदञ्जनं कार्यं
उत घृतेनैवेति तत्र प्रधानं विधिरर्थवादेऽङ्गं न चाङ्गेन प्रधानं । बाधितुं
शक्यं विधिश्चापूर्वविषयत्वाद्यथाश्रितत्वे नेतव्यः अथैवादस्तवनुवादवाक्य-
स्याङ्गत्वणयः विनीयमानो नातीव दुष्यति । तस्माद्येनकेन चिदञ्जनमिति
पूर्वः पक्षः निर्विशेषेण सामान्येन व्यवहाराभावाद्यः कश्चिद्विशेष उपोदेयः
अस्मिन् विशेषप्रमाणे अक्ता इत्यत्र घृतग्रहणे प्रमाणमर्थवादः सहि घृतं स्तु-
वन्नविषयेभ्यस्तुल्ययोगात् इति विशेषत्वं गमयति तस्मात् घृतेनाञ्जनमिति
मिद्वान्तः एवमर्थवादवशाद्विधिवान्वयमु रूद्रशब्दोऽभिवाचक इति । यत्रेश्व-
रस्याह्वानं तत्र पृथगेवेत्याह आह्वानमिति मुक्तिविदः प्रातरग्निं प्रातरग्निन्द्रं
हवामह इति यन्मन्त्रवाक्यं पठन्ति तत्र मन्त्रवाक्ये भवन आह्वानं पृथगेव
दृष्टव्यम् ॥ २३ ॥

एतस्य मन्त्रस्य नात्पर्यमाह ।

अग्न्यादिभिस्तव महेश्वर हृतिशक्ता

माभूदिति प्रकृतमप्यनुपद्वययोग्यम् ।

मन्त्रः क्रियापदमप्यास्य पदान्तरेण

त्वामाह्वयन्तु पदेन भिनन्ति रीतिम् ॥ २४ ॥

प्रातरग्निं प्रातरग्निन्द्रं हवामहे प्रातर्भवावरुणा प्रातरश्विना प्रातर्भगं
पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातर्ममोऽमृत रुद्रं हवामहे इति मन्त्रः तव अग्न्यादिभिर्देवै-
र्मह हृतिशक्ता आह्वानशक्ता माभूदिति मत्वा प्रकृतं प्रस्तुतं अनुपद्वयो-
ग्यमनुवृत्तियोग्यमपि हवामहे इति क्रियापदमप्यास्य पदान्तरेण
क्रियापदान्तरेण त्वामाह्वयन् उतशब्देन अप्यन्तरेण रीतिं त्वदाह्वानस्य
देवतातराह्वानसादृश्यं भिनन्ति निराचष्टे रुद्रमुत रुद्रमप्याह्वानं लभेमही
त्यर्थः ॥ २४ ॥

नन, कथमग्नौ रुद्रशब्दप्रवृत्तित्याशङ्क्यग्नौ रुद्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं

वदन् तत्प्रसङ्गादन्यानपि रुद्रशब्दवाच्यार्थान् प्रवृत्तिनिमित्तैर्मह श्चेकश्च
येण प्रतिपादयति ॥

न्यासीकृतं वसु बलादपरं गवामु-

मन्वागतो रुदितवानिति रुद्रमग्निम् ।

रुद्रास्त्वदुद्धवतया मरुतो गणान्वा

रुद्रावणेन च भवन्ममैवमि रुद्रम् ॥ २५ ॥

अमरैर्न्यासीकृतं नितिसं वसु तैर्बलादवाप्तमन्वागतो रुदितवान्
रुदिरत्रान्तर्भावितणिचक्रः रोदितवानित्यर्थः इति हेतोरग्निं रुद्रशब्दवाच्य-
मवैमि तथाच श्रुतिः । देवासुगामसंयत्ता आसन् ते देवा विजयमुपयन्तो
ऽग्नौ वामं वसु सन्त्यदधते इदमुनो भविष्यति यदि ना जेष्यन्तीति नदग्निं
न्येकामयेन तेनापाकामन् तदेवा निजित्यावरुणममाना अग्न्यान् तदस्य
सहसा दितमन्त मोरं दीघदो दीघदुद्रस्य रुद्रत्वम् । इति । अस्याह्वयः
देवासुरा युद्धाय संयत्तामन्त्रद्धा आसन् ते देवा विजयमुपयन्तः विजितुं
गच्छन्तः अग्नौ वामं श्रेष्ठं वसु सन्त्यदधते सम्बन्धनिहितवन्तः तत्र हेतु-
माह इदमिति अमुरा नोऽभ्यास्यदि जेष्यति नदा अग्न्यग्निमन्वसुनि निर्दिष्टे
सति मवैमन्यद्वस्तु तैरपहतमपि इदं नः अस्माकमापदन्तं भविष्यतीति
मत्वा निहितवन्त तद्वसु अग्निर्येकामयेन गृहीतुमैच्छन् तेन धेनेन महा-
पाकापन्त अन्यत्र गतवान् देवा अमुरान्विजित्य अग्निं तद्वनमवरुणममाना
अथरादुमिच्छन्तः तमग्निमन्वायन् अन्वगच्छन् अस्याग्नेर्हस्तस्थिभ्यो तद्वसु
महमा बलेनादितमन्त आदातुमैच्छन् अग्निस्तु तद्वसु नाददन् अग्रेदी-
रोदयति स्म तस्मादग्नेरुद्धत्वमिति । प्यन्तद्रुदिर् अश्रुविमोचने इति
धातोः रणप्रत्यये णिलोपे च कृते रुद्रशब्दो निष्पन्न इति । एतद्रुद्रशब्दं
मन्त्राः पिनाकिनि प्रयुज्जते तदमङ्कृतं राणकाचार्यैरप्युक्तं एतद्रुद्रशब्द-
विनाशमि प्रयत्नानामभिप्रायत्वादिश्र इति मरुतः मरुतामकादेवगणान्
पतिपति । एतद्वतया रुद्रत्वमैव आत्मा वै पुत्रनामाभावात्तौ पि

पुत्रयोरभेदश्रवणात् त्वद्वाचको रुद्रशब्दः त्वत्पुत्रेषु त्वदभिनेषु मरुतु
गणेषु च वर्तते इति भावः मरुतां पितृत्वे महेश्वरस्य बहवो मन्त्रास्तस्मिन् ।
अतिपितृमरुतां मुञ्चमेतुययापितास्त्वपारुद्र एषां । मरुतां पितृमदहं गृ-
णामीत्यादयः । मरुतां रुद्रशब्दाभिधाने मन्त्राः । आरुद्रास इन्द्रवन्-
ममनोपमो हिरण्यरथास्मृवितायागन्तनेति । आरुद्रासः हेरुद्राः मरुत
इन्द्रवन्तः नोऽस्माकं मनोपमः प्रीतियुक्ताः हिरण्यरथाः सहिरण्यपरथाः
सुविताय कल्याणाय आगन्तन आगच्छेत्यर्थः । इति । गणानामीश्वरादु-
त्पत्तिः आदित्यपुराणे श्रूयते । प्रनाम्नुतेति निर्दिष्टश्चन्द्रमौलिविरिञ्चि-
ना । ममर्ज मनसा रुद्रानात्मतुल्यान्महेश्वरः । नीलकण्ठांस्त्रिणेत्रांश्च न-
टामकुटमण्डितान् । इति । पारिषदांतां रुद्रशब्दाभिधाने श्रुतिः । मह-
स्त्राणि महत्त्वज्ञा ये रुद्रा अधिभूयः । इति । रुद्रावणेन भक्तानां रुद्रः
दुःस्वभ्य दुःस्वहेतोर्वा द्रावणेन अपमारणेन प्रवृत्तिनिमित्तेन भवन्तं रुद्रम
वैमि । तथाच पुराणवचनम् । रुद्रुःखं दुःस्वहेतुर्वा तद्रावयति यः
प्रभु । रुद्र इत्युच्यते तस्मान्निवः परमकारणं । इति । अथवा रुद्रा
नादेन सकलं जगदिदं द्रावयति रज्जयतीति नादात्मकत्वादिति रुद्रः । अथ-
वा रुद्रा शब्देन प्रणवरूपेण वेदरूपेण वा द्रावयतीत्यमर्थं गमयतीति रुद्रः ।
अथवा संसारचक्रपरिवर्तिनः तत्त्वेशपरम्परामनुभवतः प्राणिनः दृष्ट्वा कृ-
पयाविष्टा रोदितीति रुद्रः । अथवा सर्वाणि भूतान्यन्तकाले रोदयतीति
रुद्रः । अथवा रौक्ष्यमाणो द्रावयति प्रविग्मति मर्त्यामिति वा रुद्रः ।
अथवा बद्धो वृषभो रोरकीति । महोदेवो मर्त्या आविवेश । इति । यद्वा
रोषिका मोहिकावद्धिका या शक्तिः रून् तद्वान् तस्य द्रावयिता वा । भ-
क्तभ्यां रुद्रं संसारदुःखं द्रावयतीति वा रुद्रः । अनुभद्रावको रुद्रः नहार
च पुनर्भो । इति । रुद्रि शब्दं वेदात्मानं ब्रह्मणे ददाति कल्यादाविति वा
रुद्रः । यथा यो वै वेदांश्च प्राहिणोति तस्मै । इति । च शब्दस्यानुक्त-
ममुच्यार्थत्वादेतान्यपि प्रवृत्तानिमित्तान्याचार्येण विवक्षितानि ॥ २७ ॥

॥ श्रुतिसूक्तिमाला ॥

(पूर्वप्रकाशितपरम्)

यज्ञे ऽपि रुद्रपदमारुणकेतुकोक्तं
तच्छब्दमीश्वर तदीयमपि स्मरन्ति ।
यत्तत्प्रदेशगतयज्ञपदावकाशे
यज्ञस्य शब्दमनुशुश्रुम सामगेभ्यः ॥ २६ ॥

रुद्रपदं यज्ञे ऽपि यागे ऽपि आरुणकेतुकोक्तं आरुणकेतुकाच्ययजुर्वे-
दाग्न्यभाग उक्तं । एतद्गुह्यं धनुः रुद्रस्यत्वेव धनुराग्निः शिर उत्पिपेप
सपवर्गोऽप्यवन तस्माद्यस्मप्रवर्षेण यज्ञेन यजने । रुद्रस्य स शिरः प्रतिद-
धाति । इति । तस्माद्यज्ञे कथं रुद्रशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य रुद्रसम्बन्धित्वा-
दित्याह तच्छब्दमिति तदीयमपि तत्सम्बन्धयि बभूवुस्तत्तच्छब्दं स्वस्वामिवा-
चको यस्य तच्छब्दं स्मरन्तीति यथा राजकीयो राजशब्दवान् तथा रुद्र-
शब्दो यज्ञे वर्तते तद्वान्कत्वात् । आचाराजानमध्वरस्य रुद्रमिति मन्त्रः ।
अन एव रुद्रसम्बन्धी यज्ञोऽपि रुद्रशब्दानिति भावः अनेन तदीयत्वमपि
तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम् । आरुणकेतुके प्रवर्गीमाधारणे ब्राह्मणे ।
देवा वै मयमामत । इत्यादौ यज्ञात्मा पुरुषः स देवस्माधारणं वैष्णवं यज्ञ-
सम्बन्धं तदात्मतया स्वकीयमिति मत्वा समादायापक्रामत् तदा दशभिर्देवै-
रनुगतस्मेषु धन्या नैरभिभवेतुमशक्तस्मन् एकोहमभिनेऽनैरभिभवतीत्योऽस्मी-
ति स्मयमानस्त्वत एवापक्रान्तेना धनुरवष्टभ्यानिष्ठत ततो दशभिर्देवैर्दत्त-
स्वाभिमतवरत्नाभनोषितवस्त्रिकामुत्तविलूनमौर्वीकं तदेवधनुस्तुल्यमानं स्वय-
मध्वरात्मनदिशरस्मरभमपजहार तत्प्रवर्ग्यत्वमभजन ते देवा अश्विनावनु-
वन भिषजौ वै स्य इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिपत्तमिति तावन्नृतां वरं वृणावहै
ग्रह एवनावयानि गृह्यामिति ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् तावत्तयज्ञस्य शिरः

प्रयत्नात्तां यत्प्रवर्ग्य प्रवृत्तिर्यज्ञस्यैव तच्छिरः प्रतिदर्शयानि । प्रदेशा-
नरि च । यज्ञो वै मयः तस्यैतच्छिरः यत्प्रवर्ग्य इति । वाजपेयिनश्च ।
विष्णोश्चिरः प्रनिच्छिदन् यत्प्रवृत्तिरिति पपात तत् प्रवर्ग्य प्रवर्तत्वमिति ।
तत्र विष्णुशब्दो यज्ञवचनः तदात्मकत्वात् । यज्ञो वै विष्णुः । इति ध्रुविः
ए । मयश्च यज्ञश्चिरस एव प्रवर्ग्यत्वमिति तद्वत् यज्ञोऽपीति आरुणकेतुको-
पस्य रुद्रशब्दस्य यज्ञवचिन्त्वं तत्समानार्थश्रुत्यन्तरोदाहरणत्वं स्पष्टमिति ।
यत्प्रवृत्तिर्यत्प्रवर्ग्यभागात् तत्प्रदेशगतरुद्रपदावकाशे तदावर्णयितुं काव्य-
गर्तुर्विदारण्यभागात् रुद्रपदार्थाने सामग्रेभ्यः यज्ञस्यैव तच्छिरः प्रतिद-
र्शयानि ध्रुवे, यज्ञस्येति शब्दमनुशुभ्रुम आरुणकेतुकश्रुतिममानार्थानां य-
ज्ञस्यैव तच्छिरः प्रतिदर्शयानि इत्यस्यां ध्रुवो रुद्रशब्दस्य स्थाने यज्ञशब्द-
श्रवणात् गणिसामान्यादिनिन्यायेनारुणकेतुकऽपि रुद्रशब्दो यज्ञशब्दवार्त्ता-
त्यगन्तव्य इति भावः ॥ २९ ॥

मन्ताप्य रोदयितरि प्रमथं जनाना-

माहृज्वरेऽपि विषमेषण रुद्रशब्दम् ।

रौद्रश्च तत्प्रकृतिकं प्रतिकल्पकं वा

शब्दान्तरं भवति वायमशब्दकल्पम् ॥ ३० ॥

मन्ताप्य मन्तापमृत्पाद्य प्रमथं वलात्कारेण जनानां रोदयितरि
उत्तरेऽपि रुद्रशब्दमाहः । तत्र ध्रुवि । रुद्रः स्वतु वै वास्तोष्पतिर्यदहुत्वा
वास्तोष्पतीयं प्रयायादृद्र एनं भूत्वाभिरनृत्याय हन्याद्वास्तोष्पतीयं जुहो-
तीति तत्र तत्र रुद्रे महेश्वरो वास्तोष्पतिः । नमो रुद्राय वास्तोष्पतय
इति दर्शनात् वास्तोष्पतीयं वास्तोष्पतिस्मन्निधनं गार्हपत्यं हुत्वा प्रयायात्
रौद्रशब्दो ज्वरेऽपि एनमनुहन्ति रुद्रे उत्तरो भूत्वा हन्यादिति भावः । अत्र
रुद्रशब्दो ज्वरवचनः हननश्रुतेः अयं सङ्ग्रहः रोदनादग्नौ रुद्रशब्द-
रूप-
याम् रुद्रावर्णयन् महेश्वरो रुद्रोद्धवतया मरुत्सु पारिपेयु च रुद्रपाथा-
ण्यनामिमेन यज्ञे रोदयतीति रोदयितृत्वमेव रुद्रशब्दस्य उत्तरे प्रवृत्तिमिति

तम् । रुद्रशब्दपर्यायत्वेन प्रयुज्यमानस्य अप्रत्ययान्तस्य रौद्रशब्दस्य
प्रकृतिर्ज्वरवाचक एव रुद्रशब्द इत्याह । रौद्रमिति पदं तत्प्रकृतिकं ज्वर-
वाचकरुद्रशब्दप्रकृतिकं ज्वरवाचिनो रुद्रशब्दान् तस्यैदमित्यपि सति रौ-
द्रशब्दो निष्पन्न इति भावः । अथवा वायमशब्दवत्तद्विज्ञानप्रतिरूपकं
शब्दान्तरं भवति यथा वयश्च शब्दवत्तद्विज्ञे सति न वायमशब्दः किंतु त-
द्विज्ञानप्रतिरूपकं शब्दान्तरं तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥

वायमशब्द एक एव तद्विज्ञानप्रतिरूपकशब्दो नाम्न्यः कश्चिद-
स्तीत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं तेषां बहुत्वमाह —

मन्त्येव तद्विज्ञानप्रतिरूपकाणि

भूरीणि भागवतसात्वतमग्निभानि ।

स्यात्तादृशेव भगवतिति शब्दरूपं

पाद्गुण्येहेतुकमपि त्वदुपनि नान्यम् ॥ ३१ ॥

मन्त्येवेति । भागवतसात्वतमग्निभानि तद्विज्ञानप्रतिरूपकाणि मैत्रा-
दिपदानि भूरीणि बहूनि । यदाहुः । वैश्यायां जायते ब्राह्मणमुपवन्तार्य
एव च । भारुपश्च द्विजन्मा च मैत्रसात्वत एव च । षष्ठश्च सात्वतो नाम वि-
ष्णागयतनानि च । पूजयेदाज्ञया राज्ञस्सतु भागवतस्मृतः । इति । भाग-
वतशब्दप्रकृतिवत्ता शङ्क्यमानं भगवच्छब्दरूपमपि तद्विज्ञानप्रतिरूपकमि-
त्याह । स्यादिति । भगवतीति शब्दरूपं तादृशेव तद्विज्ञानप्रतिरूपक-
त्वात् भगवच्छब्दस्य भवद्विशब्दवत् पूजयामि रुद्रत्वात् । ऐश्वर्यस्य स-
मागम्य सर्वस्य यदात्मिष्ठस्य । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भाग इतीरणा ॥
इति । यथा । पाद्गुण्येव भगवदः तस्मान्मनुषि मति निष्पन्नो
मन्ताप्य मन्तापमृत्पाद्य प्रमथं वलात्कारेण जनानां रोदयितरि
उत्तरेऽपि रुद्रशब्दमाहः । तत्र ध्रुवि । रुद्रः स्वतु वै वास्तोष्पतिर्यदहुत्वा
वास्तोष्पतीयं प्रयायादृद्र एनं भूत्वाभिरनृत्याय हन्याद्वास्तोष्पतीयं जुहो-
तीति तत्र तत्र रुद्रे महेश्वरो वास्तोष्पतिः । नमो रुद्राय वास्तोष्पतय
इति दर्शनात् वास्तोष्पतीयं वास्तोष्पतिस्मन्निधनं गार्हपत्यं हुत्वा प्रयायात्
रौद्रशब्दो ज्वरेऽपि एनमनुहन्ति रुद्रे उत्तरो भूत्वा हन्यादिति भावः । अत्र
रुद्रशब्दो ज्वरवचनः हननश्रुतेः अयं सङ्ग्रहः रोदनादग्नौ रुद्रशब्द-
रूप-
याम् रुद्रावर्णयन् महेश्वरो रुद्रोद्धवतया मरुत्सु पारिपेयु च रुद्रपाथा-
ण्यनामिमेन यज्ञे रोदयतीति रोदयितृत्वमेव रुद्रशब्दस्य उत्तरे प्रवृत्तिमिति

विषयमिच्छापवमुक्तं कारिपुत्वं । अत एतौ सर्वज्ञकारिपुशब्दौ ज्ञानव-
राग्येऽभिदधाने इति भावः ॥ ३० ॥

ननु श्रीनामगुणसद्भावे न किञ्चिदुपन्यस्तमित्याशङ्क्य स्थानन्दतुल-
नेन विषयविमुखस्य शिवस्य साक्षात् श्रीमानिति पदध्रुतेरभावेऽपि श्रिया
श्रेष्ठस्य स्वान्येषां श्रीप्रदानस्य च ध्रुतिप्रविहितत्वाच्छ्रीमत्त्वमाह—

अर्थश्रिया शिव न कोऽपि विरज्यनस्ते

श्रेष्ठस्तथा त्वमासि दाशतयीभिरुक्तः ।

लब्धश्रियं जनिम चारुविचित्ररूप

मभ्यर्थितं तव मरुद्भिरुदाहरन्ति ॥ ३१ ॥

हे शिव विरज्यतो विरक्तस्य ते रज्जरागे इत्यस्य शत्रुतमस्य रूपं ते
श्रिया संपदा न कोऽप्यर्थः प्रयेजनत्वादि दाशतयीभिः दशादयश्च मण्डला
उपाख्या अस्या इति दशतयी ऋक् संहिता तत्सम्बन्धिर्नभिः तत्पाठिता
भिरित्यर्थः । श्रेष्ठो जातस्यत्यादि ऋग्भिः तथा श्रिया त्वं श्रेष्ठः ध्रुतोऽसि ।
श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तपस्तपस्तपसां वज्रबाहो । इति । अस्यार्थः हे
वज्रबाहो वज्रबाहुर्मूर्तिमाध्याय जातस्य स्वत्ययेन प्रथमं यद्री जातस्मन
इन्द्ररूपेण प्राप्तभूतस्मन् तपसां तपस्तपस्तुत्यानां गत्युत्तमः त्वं श्रिया श्रे-
ष्ठोऽसीति श्रियं संपदं लब्धुं चारु शोभनं विचित्ररूपं तव जनि महालिङ्गा-
कृतिप्रादुर्भावं मरुद्भिरर्चितमुदाहरन्ति । तथा च ध्रुतिः । तव श्रिये मरुतो
मर्त्ययन्त रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्रम् । पदं यद्विष्णोरुपमज्ञिवायि तेन
पामि गुह्यज्ञाम गोपां । इति । हे रुद्र चारु शोभनं चित्रं चित्ररूपं यत्ते ज-
निम महालिङ्गाकृतिः प्रादुर्भावोऽस्ति तव तज्जनिम श्रिये श्रियं लब्धुं मरुतो
गर्तयन्त अग्निष्वादिना महालिङ्गार्चनं कुर्वन्त इत्यर्थः पदं यद्विष्णोरातिरूप
विष्णोः परमं पदं लिङ्गमिति सनत्कुमारसंहितायां विष्णुवचनं । तत्पदं
लिङ्गमाख्यातं शिवो येनैव दृश्यते । इति । ब्रह्माण्डपुराणे । तल्लिङ्गभ्यामि

माहात्म्यं युगां द्रष्टुं न हि क्षमौ । मूर्त्यो यत्पश्यन्ति तद्विष्णोः परमं
पदम् ॥ ३१ ॥

एवं भगवच्छब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य बाह्यगुण्येश्वरैकाग्रत्वमुप-
पाद्यान्येषामपि मत्यादिगुणानान्तेकाग्रत्वमाह—

सत्त्वं क्षमा धृतिरधिष्ठितिर्गत्मबोध-

सृष्टिर्विरागतपत्नी मतिरीश्वरत्वम् ।

नन्वद्वियन्ति न कदाचिदपैति धर्मः

किन्तन्नयद्भवति ते गुणसम्भवेषु ॥ ३२ ॥

सति धर्मं साधु सत्यं वेदवाक्यं तत्कर्तृकत्वात् तद्गुण इत्युच्यते
क्षमा भक्तकृतापराधमहिष्णुत्वं धृतिः अप्रयत्ने भूषणदिधारणं अधिष्ठिति-
स्सर्वान्तर्यामिनयावस्थानं आत्मबोधः स्वसमवेतानित्यज्ञानेन स्वस्वरूपज्ञानं
ईश्वरज्ञानस्य मित्यत्वेनाफलत्वात्तत्प्रमात एव प्रमाणन्नभवति अकरणत्वात्
अत एव तदाश्रय ईश्वरे न प्रमातेति चेत् न समीचीनानुभवत्वेनेश्वरज्ञान-
स्य प्रमातृत्वं व्यवस्थितं प्रमाकरणन्तु न भवति प्रमायामसम्बन्धभावात्
तदाश्रयस्येश्वरस्य प्रमातृत्वे न काचित् क्षतिः एतन्तर्हीश्वरस्य तदाश्रयत्वेन
प्रमातृत्वमेव न प्रमाणमिति चेत् न प्रमाया अयोग्यवच्छेदेन सम्बन्धस्य
विद्यमानात् प्रमाणं प्रमा नित्या वानित्या वा भवतु तर्हि प्रमीयतेऽनेनेति
प्रमाणं प्रमिणोतीति प्रमाता इति कारशब्दत्वमनयोः कथमिति चेत् न एत-
स्य व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् अन्यथाऽस्मदादिष्वपि सर्वत्र स्वातन्त्र्याभा-
वात् प्रमातृत्वव्यवहारो न स्यादित्यलमतिविस्तरेण । सृष्टिः जगन्निर्मातृत्वं
ननु सृष्टिः विधातुः कृत्यामिति चेन्न विधातुरपि साक्षाद्विधाता स एव ।
तथा च महोपनिषदि ध्रुयते । ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः । इति । विराटो
पैराग्यं तयो जगन्निर्माणे अद्याहनसङ्करूपं इति तदुक्तं वायवीयसंहितायां ।
मृत्तुयामापि च कारणानां या च धितिर्या च पुनः प्रवृत्तिः । नरमर्त

प्राकृतवैभवस्य सङ्कल्पमात्रेण महेश्वरस्य ॥ इति । अत एवैतदपि निरम्नं । कर्ता चैतत्प्रवृत्त्यर्थं विकारीत्यादिदण्डणम् । कर्तृत्वं द्विविधं प्रोक्तं सङ्कल्पात्कारणादपि । न हि सङ्कल्पमात्रेण कुलालैः कियते घटः । शिवस्सङ्कल्पमात्रेण करोति सकलं जगत् । इत्यादि । समस्तोपाधिनाभ्यान्निर्मलत्वाद्विकारादिदोषो नास्ति निरुपाधिकत्वात्तस्य कर्तृत्वक्षेप्यत इति चेत् न कर्तृत्वप्रतिबन्धकाद्युपाधेरभावात् प्रत्युत कर्तृत्वमेवेति सर्वप्रसन्नं । मतिः कार्यालोचनं ईश्वरत्वमीशता च इति एतानि त्वत्तो न विद्यन्ति न गच्छन्ति । धर्म इत्यणिमाद्यष्टकं कदाचिदपि त्वत्तो नापैति न नियुज्यते गुणमभ्यन्तेषु गुणत्वेन सम्भतेषु यत्ते न भवति नास्ति किन्तु त्वमेव गुणास्त्वय्येव सन्तीत्यर्थः । तथापि पुराणवचनम् । नास्ति यद्यदकल्याणं तत्तदस्य कदाचन कल्याणमकलङ्घ्यं परमात्मा शिवो यतः ॥ इति । अत्र श्लोके विरागशब्देनामुष्मिकविषयवैमुक्त्यमुच्यते पूर्वश्लोके तु रागविरहशब्देनैहिकविषयवैमुक्त्यमुच्यते । अतो न परानुक्त्यमिति सत्यादिमगुणानामाश्रयविषयत्वं वाचस्पतिमिश्रप्युक्तम् । वडिभरङ्गैरुपेताय विविधैरव्ययैरपि । शाश्वताय नमस्कृत्य वेदाय च भवाय च ॥ इति । वेदस्य षडङ्गानि शास्त्रादीनि प्रसिद्धानि ईश्वरस्य । सर्वज्ञता तृप्तिरादिबोधस्वतन्त्रता नित्यमनुसक्तः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्निषिज्ञाण्डाहुरङ्गानि महेश्वरस्य । इति । ज्ञान वैराग्यमैश्वर्यं तपस्सत्यं क्षमा धृतिः । स्नेहृत्वमात्ममत्तोषो ह्यध्यासतृत्वमेव च । अन्ययानि दशैतानि नित्यं निष्ठानि शङ्करे । इति । अव्ययानि गुणानि पुराणेषु प्रसिद्धानि नन्मात्मवैगुणरत्नानां शिव एव रत्नाकरः । तदुक्तम् । औदायवीर्यगाम्भीर्यमायुर्यमकरालयः । इति ॥ ३२ ॥

ज्ञानवैराग्यसम्बन्ध एव भगवच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं न पाङ्गुण्यमिति येवदपि तेषामनेऽपि ज्ञानवैराग्याभारे त्वस्यपि भगवच्छब्दो वर्तत एवम् ।

॥ श्रुतिमुक्तिमाला ॥

(पूर्वप्रकाशितोत्तरम्)

उदैभत महाबाहुस्मिमतवीपञ्चकार च । नस्मिन्नवसरे विजृम्भन् स्मेन महात्मना । सृष्टश्च ब्रह्मणा सद्यो ध्रुवोर्ध्वाद्यञ्जतः । तस्मिन्नवसरे साक्षाद्भगवानिन्दुभूषणः । शक्तिं तयोरेपि द्रष्टुमरूपो रूपमास्थितः । प्रसादमनुलं कर्तुं पुरा दत्तवस्तयोः । अगच्छत्तत्र यन्त्रमौ ब्रह्मनारायणौ स्थिता । अथ तुष्टुवतुर्दं प्रीतौ भीतौ च कौतुकात् । प्रणेमतुश्च बहुशो बहुमानेन दूरतः । भवोऽपि भगवानेतावनुग्रहा पिनाकधृक् । सादरं पश्यतोरेव तयो रन्तरधीयत । इति । अथापि ब्रह्मणं नारायणाभिजने नारायण अभिजने जन्मभूमिर्यस्य त । कुलेभ्यभिजनेन जन्मभूम्यामपि । इत्यमरः । कर्ता विष्मन्दाः स्वल्पज्ञाः । मन्दाभ्यगोमनिर्धायिभ्यश्च ज्ञाः परमुच्यन्ताः । इति यादव । तत्र ब्रह्मणि भवनं प्रगृहीतं शान्तिः । प्रविश्य ब्रह्मणो रूपस्तत्र तत्र पददशैः । विभिन्नं तमस्यान्तो निर्गमाय विधेर्मुखात् । सहस्रशीर्षापुरुषः पुनर्ब्रह्माणमब्रवीत् । विधे स्वमपि महर्षे प्रविश्याशु विज्ञोक्य । चराचरात्मकास्तस्मिन् देवापुमानुषान् । ततो विरश्मिर्भगवानदरं कमलापतेः । प्रविश्य सकलालोकान्दृष्ट्वा भूद्विष्मिणो विधिः । नापश्यन्निर्गमद्वारं पिहितं चक्रपाणिना । ततोऽसौ नाभिचक्रस्य नाभमार्गमवेन्दत । निर्गतस्मेन मार्गेण ब्रह्माब्रह्मविद्वां वरः । तपस्तपाय परमं न किञ्चिन्त्यप्यद्यतं यत्ते बहुतिष्ठ काले समभूक्तोऽवमुच्छ्रितः । प्राणात्मतन्ममदूतो ललाटाङ्गुणो ह्यः । इत्यादि पुराणवचनार्थमज्ञानतः नारायणाभिक्तमलनिर्गममात्रेण ब्रह्मणो नारायणादुत्पत्तिं भवतो ब्रह्मणो ललाटप्रादुर्भावमात्रेण त्वदुत्पत्तिश्च भ्रान्त्यः संसृतिं यद्येतावता तज्जन्यत्वं स्यात्तदा ब्रह्मणः पञ्चन इतिवद्विष्णोरस्य इतिवद्विध्वंसस्य ललाटजन्यं रूढं स्यात् तत्तु न दृश्यते । पुत्रशब्दो गोप्या नन्या ब्रह्मण प्रशंसार्थं रूढे वर्तत इति भावः ॥ ११ ॥

प्राणात्मकसमुद्भूतो ललाटाद्ब्रह्मणो हरः । सुप्रथं ब्रह्मणः पुत्रो ल-
लाटाद्भुवः । इत्येवमादिभिराशङ्कितामीश्वरस्य हिरण्यगर्भाद्भुत्पत्तिं प्र-
त्यापद्ये —

मध्ये ललाटमरिन्दभुवः क्षणेन

दृष्टो भवानिति क एष निकर्षवादः ।

योगाधिरूढमनसश्चिरं मादृशोऽपि

स्थानेषु पञ्चसु न कस्यै तवोपलभ्यः ॥ ५१ ॥

अरविन्दभुवो ब्रह्मणो मध्येललाटे कालमध्ये । परं मध्ये पञ्चा वा ।
इति पठ्यर्थेऽव्यर्थीभावः । ललाटमध्ये भवान् क्षणेन दृष्ट इत्येष भवतः को
निकर्षवादः निकृष्टवचनप्रवर्तित्यर्थः । तथाच ब्रह्माण्डपुराणे । सृष्ट्यर्थं
जगतः पूर्वं शङ्करं नीललोहितं । ललाटे निवसत्यन् ब्रह्मा तपस्युग्रं व्यवस्थि-
तः । तल्ललाटोदमूच्छम्भुस्तृणं तन्मृदुर्णं । इति कथप्रवर्तित्याशङ्क्य एवं
विषमप्रादुर्भावस्य भवतस्तत्रैव सम्भवादित्याह । येनेति योगाधिरूढमनसो मा-
दृशो मनुष्यमात्रस्यापि कस्य हृत्पत्रकणैर्ब्रह्मरन्ध्रतालुभूमध्यास्येषु पञ्चसु
त्वदभियुक्तिस्थानेषु तवोपलभ्यो न सर्वस्यापि भोगसमाहितमनसस्तवोपल-
भ्यो न विद्यत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एतद्वै महोपनिषदं वेदानां गुह्यमिति श्रुतिवाक्येनास्य नारायणोपनि-
षदो महत्त्वमुक्तं तत्र कारणमाह —

ब्रह्माणि पञ्च तनवश्चैवमन्तरूपा-

जीवातवः पशुपते शिवसंहितानाम् ।

रूढेषु पुण्यामिव पञ्चक्रमधराणा-

मस्यां महोपनिषदीति महत्त्ववादः ॥ ५३ ॥

शिवसंहितानां जीवातवः जीवनहेतवः प्राणभूता इत्यर्थः । सद्योजातं
प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः । इत्यादि सदाशिवोमित्यन्तं पञ्चब्रह्माण्डेन
शिवमन्त्ररूपास्तनवः तथा च लैङ्गे । ईशानमीशमकुटं पुरुषाभ्यं पुरातनं ।
अथोद्वेगं विद्याद्वामगुह्यं तदभिशतं । मयःपदं महादेवं महायोगीन्द्रपुण-

णे । इति । तथाच वायवीयसंहितायां । ईशानमकुटं देवं पुरुषाभ्यं पुरातनं ।
अथोद्वेगं तद्ब्रह्ममगुह्यं महेश्वरम् । सद्यःपादश्च तन्मूर्तिमष्टात्रिंशत्कलामयं ।
इत्यादि । अस्यां महोपनिषदि रुद्रानुवाकेषु । पुण्यमक्षराणां पञ्चक्रमिव
पञ्चाक्षरमन्त्र इत्यनुपनिषा इति महत्त्ववादः । पञ्चाक्षरीमन्त्रानुपवेशादेव रु-
द्रैकादशिन्याः पावनत्वं तथा पौराणिकाः । तन्मात्रपञ्चाक्षरी विद्या तत्ररुद्री-
यमयमा । पावनी सर्वपापानां रुद्रैकादशिनौ ततः । इति महेश्वर महारा-
जमन्त्रचित्तव्योतनार्थं यथा श्रीरुद्रत्वं नाम पञ्चाक्षराणि निहितानि तद्वत्-
दीयत्वव्योतनार्थं तन्नामरूपाणि पञ्चवृत्ताभ्यम्यादिशरमि विधात्रा धिक्खितानि
तस्मादप्या महोपनिषदेनान्तर्गम्यप्रतिपादितव्येति सम्भावनापि कर्तुं न शक्यं
इति भावः ॥ ५३ ॥

ईशानस्सर्वविद्यानामिति पञ्चब्रह्ममन्त्रगतेन ब्रह्माधिपतिरित्यनेन ब्रह्म-
चासाधिपतिश्चेति निषादभ्यपत्तिवत्कर्मवत्तसमाश्रयणेनेश्वरस्य ब्राह्मणाधि-
पत्यप्रतिपादनेन सर्वथा ब्राह्मणानां कूटस्थानां ब्रह्मणोधिपतेरीश्वरादेव ब्राह्म-
णस्यात्मनो जन्मेति समुत्पन्नहर्षः पञ्चमन्त्रवार्थमन्त्रमाह —

विद्येश्वरस्त्वमसि भूतपतिस्त्वमेक-

स्मृष्टुर्भवानधिपतिस्मृजति मपञ्चम् ।

यद्वाब्रह्मणान्प्रति तव ध्रुवमाधिपत्यं

तद्ब्रह्मणो मम गदाशिव जन्मलाभः ॥ ५४ ॥

त्वं विद्येश्वरोऽसि अष्टादशां विद्यानां कर्ता ऽसि तथाच पुराणवच-
नं । अष्टादशानभेतासां विद्यानां भिन्नवर्त्मनां । आदिकर्ता कविस्साक्षा
चतुष्टयाणिमहेश्वरः । एकस्त्वं भूतपतिरसि सृष्टुः ब्रह्मणो ऽधिपतिर्भवान्
प्रपद्यं स्मृजति यस्मात्कारणान् ब्राह्मणान् प्रति ब्राह्मणस्य तवाधिपत्यं श्रूयते
ब्रह्माधिपतिरिति पदेन ब्रह्म चासाधिपतिरिति कर्मधारयसमासाश्रयणेनेश्व-
रस्य ब्रह्मण्यब्राह्मणाधिपत्यनिपादनान् हे मदाशिव भवतो मम जन्मला-
भः तवोपनिषा ॥ ५४ ॥

ननु वेदस्तत्त्वं ब्रह्मेत्यमरासिखवचनात् ब्रह्मणो वेदस्याधिपतिरित्यर्थ-
सम्भवात्कथं ब्रह्माधिपतिरित्यनेनेश्वरस्य ब्राह्मण्यतदाधिपत्यनिश्चय इत्यत-
आह —

विद्येश्वरत्वपुनरुक्ततया न वाच्यं

वेदाधिपत्यमयमेव महेश देवः ।

विद्या भवन्ति शतशः प्रविभज्यमाना-

स्तोतांसि किञ्च सरितिव पृथक्कृतानि ॥ ५५ ॥

विद्येश्वरत्वपुनरुक्ततया ईशानसर्वविद्यानामित्येतदुक्तविद्येश्वरत्वपौ-
नरुक्त्यप्रसङ्गाद्ब्रह्माधिपतिरित्यनेन वेदाधिपत्यं न वाच्यं ननु विद्याधिप-
त्यवेदाधिपत्ययोः कथं पौनरुक्त्यमित्यत आह । अयमिति हे महेश वेदाः
शतशः प्रविभज्यमानाः पृथक्क्रियमाणा विद्याः अयमेव भवन्ति वेद एव
भवन्ति तथा हि सरिता पृथक्कृतानि स्तोतांसि सरिज्जभवन्ति किं भवत्ये-
वेत्यर्थः ब्रह्म शब्दः परब्रह्मणि कमलासने वेदे ब्राह्मणेषु च वर्तते ब्रा-
ह्मणोधिपतिरित्यनेन कमलासनाधिपतित्वमुक्तं विद्याधिपतिरित्यनेन वेदाधि-
पतित्वमुक्तं ब्रह्म स्वयमेव स्वस्याधिपतिर्भवति तस्मात्परब्रह्मणोऽधिपति-
रन्यः कश्चन वक्तुं न शक्यं तस्मात्परश्चास्तीति श्रुतौ ध्रूयते । यस्मात्परं
नापरमस्ति किञ्चित् । इति । ततो यदुत्तरात्तरं तद्रूपमनामयं । परमेश्वरा-
दधिकं वस्तु नास्तीति वायवीयसंहितायां प्रश्नप्रतिवचनार्थ्यां निश्चयते ।
मुनयः । भगवन्नञ्चकारेण महता वषमावृताः । लिङ्गा विवदमानाश्च न प-
श्यामोऽत्र यत्परं । त्वं हि सर्वत्रगद्वाता सर्वकारणकारणं । त्वया हविर्दितं
नाथ नेह किञ्चिज्ज विद्यते । कः पुमानसर्वतत्त्वैभ्यः पराणामपरः परः । वि-
बुद्धः परिपूज्यश्च शाश्वतः परमेश्वरः । केन वा चित्रकृत्येन प्रथमं सृज्यते
जगत् । अन्तर्काले पुनस्तत्त्वं कस्मिन्प्रलयमेव्यसि । कस्य वक्ष्यानि भूतानि
जन्मार्थं नियोजकः । कथं स पुरुषश्शक्त्यो द्रष्टुमस्माभिराश्वरः । एवं प्र-
ष्टव्यं ब्रह्मा तिस्रमयस्मेरवीक्षणैः । देवानां दानवानां च मुनीनाञ्चैव राशि-
नी । उत्याग मुचिरं ध्यात्वा रुद्र इत्युच्चमुच्चरन् । आनन्दकिञ्चत्तार्थकः

कृताञ्जलिभाषण । ब्रह्मा । यतो याचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसाऽपि न ।
आनन्दं यस्य वै विद्वानधिपेति कृतश्चन । यस्मात्सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुः सन्द-
र्भकं । सह भूमेर्दिश्येतांश्च प्रथमं संप्रसूयते । कारणानां न यो चता भर्ता
परमकारण । न संप्रसूयते तस्मात्कृतश्चन कदाचन । सर्वेश्वरेण संपन्नो नास्ति
सर्वेश्वरस्य । सर्वेषुपुनरित्येयश्चाभुराकाशमध्यगः । यो अग्रे मां विदधे
पुनं दानञ्च प्रह्णिताति मे । यत्प्रसादान्मया लब्धं प्राजापत्यमिदं पदं । ईशो
यस्य इवमन्त्रो य एको द्विवि निष्ठति । तेनेदमन्त्रं पूर्णं पुरुषेण महात्म-
ना । एको बहूनां जन्तूनां निष्क्रियणाञ्च सत्क्रियः । य एको बहुधा बीजं
करोति स महेश्वरः । जगिरेभिरिमान्कोकान्सर्वानांशो य ईशते । य एको
भगवान्बुद्धो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन । सदा जनानां हृदये सज्जिविद्योऽपि
य परैः । आलक्ष्यो लक्ष्येद्विधमधितिष्ठति सर्वदा । यस्तु कालाम्युक्तानि
कारणान्यस्मिन्नापि । अनन्तशक्तिरेको वै भगवानधितिष्ठति । केवलं शिव
एको वै यस्मात्प्रज्ञा विनिस्सृता । यस्य पुंसः परा शक्तिर्भाषगम्या मनोह-
रा । निर्गुणस्त्वगुणैरेव निर्गुडा निष्कल्पा सती । न यस्य कार्यकरणे न
समो नो न चाधिकः । स्वाभाविको परा नित्या बलज्ञानक्रिये अपि । य-
श्चेदं शरमय्यक्तं यदप्यमृतमक्षरम् । तावुभावस्तरात्मासात्विको देवस्त्वयं
हरः । ईशते तमभिध्यानाद्योजनात्यन्तमावतः । भूयो ह्यस्मात्पशोरन्ते वि-
श्वमाया विवर्तते । यस्मान्न मासते विद्युज्ज सूर्यो न च चन्द्रमाः । यस्य पा-
ता विभातीति इत्येषा शाश्वती श्रुतिः । एष देवो महादेवो विज्ञेयस्तु महे-
श्वरः । न तस्य परमं किञ्चित् पदं समधिगम्यते । अयमादिरनाद्यन्तस्व-
भावादेव निर्मलः । स्वतन्त्रः परिपूर्णश्च स्वच्छाधीनश्चाचरः । अप्राकृतव-
पुद्गशीमान् लक्ष्यलक्षणवर्जितः । अमुक्तमोचकश्चायं कालः कालप्रचोदकः ।
सर्वोपरिगतावासः सर्वावासश्च सर्ववित् । पण्डिषाध्वमयस्यास्य सर्वस्य जगतः
प्रभु । उत्तरोत्तरभूतानामुत्तरश्च निरुत्तरः । अशेषविषयमोचगुह्यबुद्धिवि-
गुम्भण । आत्मशक्त्यव्युत्पात्तादप्रमोदरसिको युवा । अनन्तानन्दसन्दोहम-
यः प्रमपृथः । अखण्डनगदण्डानां पिण्डीकस्त्रणपण्डितः । औदार्यवीर्यया-

स्मृतिमाधुर्यमकरालय । नैवास्य महशो वेभु नान्धिकापि कश्चन । भय
लसत्सर्भूतानां राजराजस्यतिष्ठति । इति तस्माद्भाषाधितिहित्यनेन विशेष-
पाद्भाषणप्रतिपत्तिरिति सिद्धं तस्माद्भाषणविशेषतः परमेश्वर एवोपासनीयः ।
तदुक्तं कूर्मपुराणे । विशेषाद्भाषणो रुद्रमीशानं शरणं ब्रजेत् । इति ॥५५॥

इति विंशतिसङ्ख्याकैश्वरैरशस्य लक्षणं । याज्ञिकयोपनिषत्प्रो-
क्तोपास्यत्वप्रतिपादकं । गायत्रीवाच्यत्वोपास्यमुपोद्धाततया ततः । आदित्यो-
पनिषद्भाषां नात्पर्यं वक्तव्यं परम् ॥

आदित्यमृगयन्तुपसामनिधानकोशे

विम्बे निविष्टमधितिष्ठति पूरुषो यः ।

एषा तमेष इति साभिनेया भवन्ते

भूताधिपत्यवचनेन शशंस नाम्ना ॥ ५६ ॥

क्रमयन्तुपसामनिधानकोशे ऋक्ष यन्तुश्च क्रमयन्तु । अचतुरेत्यादि-
मूत्रेणाचप्रत्ययान्तत्वेन निपातितं तच्च साम न क्रमयन्तुपसामानि तान्येव
निधानं निधिः तस्य कोशो भाण्डं विम्बे मण्डलं निविष्टं स्थितमादित्यं यः
पूरुष अधितिष्ठति । पाद्मदिमूत्रेण तिष्ठदेशः । अधिशीङ्गभासां कर्म ।
इति कर्मत्वं । आदित्यो वा एत एतन्मण्डलं तपति तत्र ता ऋक्षस्तदृचा
मण्डलं स ऋक्षां लोको ऽयं य एष एतस्मिन्मण्डले ऽर्चिर्दीप्यते तानि सा-
मानि स साम्नां लोको ऽयं य एष एतस्मिन्मण्डले अर्चिषि पुरुषस्तानि
यजंषि स यन्तुषा मण्डलं स यन्तुषां लोकस्मैषा व्रत्येव विद्या तपति स एषो-
ऽन्तरादित्ये हिरण्यः पूरुषः । इति । एष भूतानामधिपतिरित्येवोपनिषत्
एष इत्येतच्छब्देन साभिनेया अभिनयसंहिता अभिनयो ऽत्र प्रत्यक्षवन्नि-
र्देशः पुरोवर्तितं हस्तादर्शयन्तीव भूताधिपत्यवचनेन भूताधिपतित्वप्रतिपा-
दकेन नाम्ना भूताधिपतिसंज्ञया शशंस उवाच तृष्टावेति वा । ननु । ध्ये-
यस्सदा सवितृमण्डलमभ्यवर्त्ता नारायणस्सरसिनासनमज्जिबिष्टः । केयूरा-
न्मकरकुण्डलवान्किरीटी हारी हिरण्यवयवपुद्गलशङ्खचक्रः । इत्यनेन सवितृ-
मण्डलमभ्यवर्त्ता नारायण एव प्रतीयत इति चेन्न । औदुम्बरी मृदोद्गागे

दिति श्रुतिः । औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृतिः । तत्र श्रुतिविरोधेन
सर्वावेष्टनस्मृत्येर्वाधः तद्वद्दिशोषाधिकरणन्यायेन एष भूतानामधिपतिरिति स-
वितृमण्डलमभ्यवर्त्ता परमेश्वर इति प्रतिपादकश्रुतिविरोधन्यायेन नारायण-
स्य सवितृमण्डलमभ्यवर्त्तित्वप्रतिपादकस्मृत्येर्वाधोपपत्तेः । तस्मात्सवितृमण्ड-
लमभ्यवर्त्ता परमेश्वर एवेति सिद्धं अत एव सौरमण्डलमध्यस्थं ताम्बं
मगारमेधजं । नीलम्रीवं विरूपाक्षं नमामि शिवमध्ययम् । इदमपि स-
ङ्गच्छते ॥ ५६ ॥

तत्प्रसङ्गात्तमो हिरण्यवाहव इति वाच्यस्यार्थमाह—

उक्तो हिरण्यपतिर्गर्गविग्नयवाह-

रुक्तो ऽम्बिकापतिरुमापतिरपि उक्तः ।

आहृभवंतमधिर्देवतमुष्णरदम-

रातस्तदर्थेनविधौभुगवर्त्ताभज्ञाः ॥५७॥

एष ईश्वरो हिरण्यपतिरुक्तः । तत्र श्रुतिः । हिरण्यपतये । इति ।
हिरण्यपतित्वगीश्वरस्यैव सम्भवात् । ग्रह्य रेतमा परस्महस्यं गिरयस्सह
मेरुणा हिरण्यया बभूवुः । इति । यस्य बीर्षादण्डमपि हिरण्यमयं । तथाच
वायवीयसंहितायां । रज्जयित्वा गिरिःसर्वान्काञ्चनीकृत्य मेरुणा । तत्राश्वरेण
कालेन सज्जते तत्र तेजसि । इति । आदित्यपुराणे । नारायणं पुरस्कृत्य प्रमू-
ताः सर्वदेवताः । गर्भेशस्यविनिर्मुक्ताः ज्ञातास्ते सुखिनो जनाः । शार्वणे ते-
जसा तेन रज्जिनो मेरुपर्वतः । ततः काञ्चनतां प्राप्तस्संश्लेष्मवनो महान् ।
शार्वं तेजो धृतं यस्मादेवैदशुक्रपुंगवैः । तस्माज्जरादिनिर्मुक्ता अमराश्च
मुगेत्तमाः । सिद्धाश्च मुनयश्चैव ये केचित्तत्र संस्थिताः । तृणगुल्मलताश्चैव
जलमूलरुहाश्च ये । सर्वे काञ्चनसङ्काशास्सज्जतास्तत्प्रमादतः । इति ।
मनस्सुमारसंहितायामपि निष्णवचनं । विष्णुः । महेश्वरस्य यद्रेतः पवित्रं
शुभशमृषमं । समाकृष्टं पुरा गौरी दुरासर्षमनोन्यतः । देवतानां हिताथोय
प्राप्तिपत्परम् । मुलनेवापिबह्वली रेतशुक्लं पिनाकिनः । ततो जव-
ने वहिः काष्ठमशीं भिषं यत । तदोष्णेन पशितसा मङ्गायां प्राशि-

पशुनः । कथिताय पुनर्गङ्गा ससमुद्रसरिङ्गणा । भूयां निपातयामाग
 पर्वतपद्मपातयन् । तसायःपिण्डवद्भूमिस्तद्वीपकुलपर्वता । ततस्तदीश्वर-
 क्क्यातः स्त्रीसरेणु प्रमाणकं । गन्धवा समस्तभुवनं यातं शरवणं प्रति । तत
 स्कन्दस्समभवत्काशं संपर्कयन्ज्वलन् । तत्स्वच्छस्वर्णमभवद्विप्रो या स्समु-
 त्पिताः । तांश्चैका न्यपतन्मेरौ वायुनात्यन्तसंयुता । वृक्षगुल्मलतागुप्ता
 मेतः परमकाञ्चनः । स देवविण्णयनगरं प्राप्ते जम्बूः काञ्चिद्विरेः । तस्य
 मूलेन संप्राप्ता न्यवर्तत महातरुः । यथा मेरुस्तथा जम्बूयथा जम्बूस्तथा
 गिरिः । तस्य पर्वतमात्राणि फलानि लवुञ्जीनः । महारसानि न्यपतन्म-
 र्बर्तुष्वविशेषतः । ईशितुर्हृदयाज्जातं योक्तृणाञ्च प्रियं नभं । महत्प्रनायने
 हेन्द्रदिशो निष्कं हि निष्कलः । स्थिरसर्पः महादेवी सासाद्रेम सहेश्वरः ।
 शिवलिङ्गादभूदण्डं हिरण्यमयमेज्वरं । यद्यद्विरण्यं तत्सर्वं शिषंरतो न मं-
 शायः । इति । तथा च रामायणेपि । श्रुत्वा त्वशिवो गङ्गा तं गर्भमति-
 भास्वरं । उत्सर्ज्य तदा तेनस्त्रोतोभ्यो हि तदानयम् । तदस्यान्निर्गतस्त-
 म्भातप्रनाम्बूनदप्रभं । काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यमतुलप्रभं । इति । एष
 हिरण्यबाहुः । तत्र श्रुतिः । नमो हिरण्यबाहवे । इति । बाहुशब्दोऽङ्गा-
 न्तराणामप्युपलक्षणं । हिरण्यसर्वावयवः । तत्र श्रुतिः । य एषोऽन्तरादित्ये
 हिरण्यमयः पुरुषः । इति । आन्दोग्येच । य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः
 पुरुषः दृश्यते स हिरण्यश्मश्रु हिरण्यकेश आप्रणवात्सर्वेषु भुवर्णस्त-
 स्य । इति । पुण्डरीकमेव अशिर्णोति त्रिलोचनस्य परमेश्वरस्य लोच-
 नद्वयग्रहणं पुण्डरीकसादृश्यकथनार्थं न तृतीयलोचनापावपरं । तथाहि ।
 पुत्रत्रयवन्तं ब्राह्मणं प्रति द्वौ पुत्रावशिकल्पावित्युक्ते द्विसङ्ख्याग्रहणं न तृ-
 तीयपुत्रनिषेधपरं किन्तु पुत्रद्वयस्याग्निसादृश्यद्योतनपरं तद्वदशापि क-
 मुदकं रश्मिभिः पिबतीति कपिरादित्यः तेनासितं विकसितं पुण्डरीकं यथा
 स्फुरति तथा परमेश्वरस्य लोचनद्वयं तृतीयलोचनं तु मुकुटितपुण्डरीकसम-
 पित्यभिप्रायः तथा च कालिदासवाक्यं । दग्धं यदा मदनमेकमनेवभा ते
 मयः कदाशनिधिर्निकुर्यां चकार । अने तदाप्रभृति देवि लज्जानेने मय

द्विषेव मुकुटोऽकृतमिन्दुर्मोक्षः । इति । एषो अम्बिकापतिरुक्तः । अम्बिका-
 पतये । इति श्रुतिः । उमापतये इति तथा च पुराणवचनं । हिरण्यबाहु-
 भगवान्हिरण्यपतिरीश्वरः । अम्बिकापतिरीशानः पिनाकी वृषबाहनः । ए-
 को रुद्रः परं ब्रह्मा पुरुषः कृष्णपिङ्गलः । वालाग्रमात्रे हन्मन्त्ये विधि-त्ये
 दहरान्तरे । हिरण्यकेशाः पद्मासो हरणस्तात्र एव च । योऽवसर्पत्ययो
 देवो नीलक्रीवो हिरण्यमयः । इति । एवंविधं त्वां भास्करस्येश्वरो देववति
 कल्पविद आहूयित्वाह । आहुरिति उष्णरश्मेर्मूर्धन्याधिदेवनाधिप्रातर-
 माहः हे भगवान् आतः अतः तदवैनविशो मूर्धपूजाकरणे वयमाभिजाः मूर्-
 धन्याधिप्राता परमेश्वर इति बोधायनेनाप्युक्तं । ईश्वरं भास्करं विद्यात्
 स्कन्दमङ्गारकन्तथा । शुक्रं शर्चपति-विद्यादृमां चैव निशाकरं । इत्यादि
 तथा च लैङ्गेऽप्युक्तं । देवर्षयः । भगवन्केन मार्गेण पूजनीयो द्विजाति-
 भिः । कुत्र वा केन रूपेण वक्तुमर्हसि शङ्कर । कस्यधिकारः पूजायां ब्रा-
 ह्मणस्य कथं प्रभो । क्षत्रियाणां कथं देव वैश्यानां गृध्रमयूथन । शूद्राणाञ्च
 कथं कोऽयं कुण्डगोव्यादिनाञ्च वा । हिताय जमतां सर्वमस्माकं वक्तुम-
 र्हसि । मृतः । तेषां भावं समालोक्य मुनीना नीललोहितः । प्राह गम्भी-
 रया वाचा मण्डलस्थस्तदाशितः । मण्डले चाग्रतोऽपश्यं देवदेवं महोदय ।
 देवाश्च मुनयस्सर्वे विद्युत्कोटिसमप्रभं । अष्टबाहुं चतुर्वक्त्रं द्वादशाक्षं महा-
 भुजं । अर्द्धनारीश्वरं देवं नटामकुटधरिणं सर्वैराभरणैश्चितं रक्तमाल्यानुले-
 पन । रक्तान्ध्रधरं लघुस्मितसंहारकरणं । तस्य पूर्वमुखं पीतं प्रमत्त पु-
 रगात्मकं । अशोरं दक्षिणं वक्त्रं नीलज्जनचयोपमं । दंष्ट्राकारालमशुग्र
 न । मालासामावृतं । रक्तश्मश्रुनटागुक्तमुत्तरं विद्रुमप्रभं । प्रमत्तं वामदे-
 वाक्षयं परदं विश्वरूपिणं । पश्चिमं वदनं तस्य गोक्षीरधवकं शुभं । मुक्ताफ-
 लमर्धहारिर्भूषितं निम्बकोज्ज्वलं । सद्योनादमुखं दिव्यं भास्करस्य स्मरारिणः ।
 प्रातिलिखमतोऽपश्यं चतुर्वक्त्रं च पूर्ववत् । भानुं दक्षिणतोऽपश्यं चतुर्वक्त्रं
 च पूर्ववत् । रतिमुत्तरतोऽपश्यं चतुर्वक्त्रं च पूर्ववत् । विस्तारं दक्षिणे एव
 एतत् । इति विवर्तः । बोधिनी पश्चिमे भागे मण्डलस्य पातापते । त

पायिनीश्च कविषो एकवक्त्रां चतुर्भुजां । सर्वोभरणसंपन्नाश्चतुर्भुजस्तत्र
 ममताः । ब्रह्माणं दक्षिणे भागे विष्णुं वामे जनार्दनं । ऋग्यजुस्तसामर्गिण
 मुनित्रयमयं शिवं । वैराग्यैश्वर्यसयुक्तं प्रभवं विमलं तथा । पीतं सर्वेश्वरं
 देवमाराध्य परमे सुखे । दीप्तां दीपशिखाकारां सृष्ट्यां विद्युत्प्रभां शुभां ।
 चतुर्वर्णां चतुर्वक्त्रां देवीं वै सर्वतोमुखाम् । सोममङ्गारकं देवं बुधं बुद्धिमतां
 नरं । बृहस्पतिं बृहद्बुद्धिं भागवं तेजसाम् । निधिः । मन्दं मन्दगतिं सर्वोत्तम-
 न्तात्तस्य देवताः । सूर्यदिशो जगन्नाभसोमस्मात्समुद्रा स्वयं । पञ्च भू-
 तानि शेषाणि तन्मयं च चर, चरं । एवञ्च मुनयस्सर्वे देवदेवमुपासन्ति । कृ-
 ताञ्जलिषुष्टस्सर्वे मुनयो देवतामन्था । अस्तुवन्वाग्भिर्भरर्थाभितरदं नाल्लो-
 हितं । इत्यादि । रामायणेऽपि । ब्रह्मेशानाच्युतेऽशाय सूर्यायादित्यवर्चने । भा-
 स्वेतं सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नमः । इत्यादि ॥ ५७ ॥

आदित्यो वा एष इत्याद्यनुवाकौ कर्मणं सगृह्य दर्शयति ।

यो मण्डलं तपति यच्छ तदन्तरात्मा

या चानयोर्भवति भूतपते विभूतिः ।

जानान एतदपि यन्पञ्चमश्नुते च

सर्वं यथावदिह तत्कथितं क्रमेण ॥ ५८ ॥

य. आदित्य मण्डलं तपति यश्च तदन्तरात्मा ईश्वरः अनयो. मूय
 तदन्तरात्मनो. या च विभूतिर्भवति विद्यते एतज्जानानो विद्वान् यत्फलम-
 श्नुते तत्सर्वमिहादित्यानुवाके क्रमेण यथावत्कथितं । तथा च श्रुतयः ।
 आदित्यो वा इत्यादि । अग्निदित्यो वै तेजो ओतो बलं यशश्चतुर्भुजोऽश्रमात्मा
 मनो मन्मुमुक्षुस्तस्य मिश्रो वायुराकाश प्राणो लोकपालः कः किं कं त-
 त्सात्यमन्नमायुर्मृतो जीवो विश्वं क्रतुमन्मयम्भुप्रजापतिः संतत्सर इति सा-
 त्त्वमो असानादित्यो य एष पुरुषः एष भूतानामधिपतिः ब्रह्मणस्सायुज्यं
 मल्लोकनामाप्त्येतासामेव देवतानां सायुज्यं साष्टिनां समानलोकनामाप्तिरिति
 य एवं वेदेत्युपनिषत् । अग्निदित्यो वा इत्याद्यनुवाकद्वये आदित्यमण्डले अ-
 यामयमग्निर्दक्षिण इति मण्डलप्रमाणमुक्त्वा ऽपि पुरुष इति मण्डलानामाना-

मूय इति अन्तरादित्यो हिरण्यमयः पुरुष इति हिरण्यमयपुरुषमादित्यात्तर्जनि-
 नमुक्त्वा पुनरादित्यो वै तेज इत्यादिना तस्य विभूतिमभिधाय एष भूता-
 नामधिपतिरिति भूतपतित्वेन तस्मिन्निदं पुनः कीदृशः पुरुष इत्याकाशायां
 सर्वो वै रुद्र इत्यारभ्य अभिधापयत्युपापतये नमोनम इत्युपसंहृतः ब्रह्मण
 इत्यन्तानुवाकस्य प्रजापतिस्संततर इतीति शब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् स्त्री-
 पुरुषात्मकं कृत्स्नं जगत्शिवस्य विभूतिरिति वायवीयसंहितायां श्रूयते । श-
 क्रः पुरुषा स्सर्वे स्त्रियस्सर्वे महेश्वरी । सर्वे स्त्रीपुरुषास्समानयोरेव विभूत-
 यः । पुल्लिङ्गमखिलं यत्रो भगवान्पुरशासनः । स्त्रीलिङ्गमखिलं देवी भूते सा
 सर्वमङ्गला । अब्दजानमशेषन् भूते शम्भुमनोरमा । अर्थस्वरूपमखिलञ्चने
 मुभेन्दुशेखरः । इति ॥ ५८ ॥

एतमादित्यो वा इत्याद्यनुवाकान्तर्गममभिधायैतत्प्रदेशपरिज्ञानमेव मा-
 नित्रिमन्त्रार्थपरिज्ञाने कारणमित्याह—

मा नाम भूटखिलमन्यदिमं प्रदेशं

मध्यापितास्तदिनि मन्त्रविदो भवन्ति ।

वाच्यः किमस्य सविता सचित्तुर्वरेण्यः

किं वा भवानिति वितर्कपदं न तेषाम् ॥ ५९ ॥

अन्यत् आदित्यो वा एष इत्यादि वेदान्तप्रदेशादन्त्यदिमं वेदवा-
 क्यजालं माम्भूतं नाम शब्दः प्रकाशो । नामप्रकाशसम्भाव्यक्रोशोपमकृ-
 त्सन इत्यमरः । मा प्रकाशीभवत्तिल्लर्थः इमं प्रदेशमादित्यो वा इत्यादि वे-
 दान्तप्रदेशमध्यापिता अर्थावधारणार्थमध्ययनं कारिता निद्रासम्पत्तिरिति म-
 न्त्रविदः तत्सवितुर्वरेण्यमिति गायत्रीमन्त्रविदो भवन्ति । किञ्च तेषामध्या-
 पितानामस्य गायत्रीमन्त्रस्य किं सविता सूर्यो वाच्यः किं सवितुर्वरेण्यो भ-
 वानिति वितर्कपदं विचारपदं न अयं विचार एव नोदेति आदित्यो वा इ-
 त्याद्यनुवाकानुसन्धानेनैवैश्वरस्य सूर्यान्तरात्मनिध्ये सति गायत्रीमन्त्रेऽपि
 तदन्तरात्मेश्वर एतं प्रतिपाद्यत इति निश्चयो भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

गायत्रीमन्त्रपदार्थविचारिणापीश्वरस्यैव गायत्रीप्रणिपातात्मां पदनीय इत्याह ।

भास्तन्तमेप विषयीकुरुते न मन्त्र-

शक्त्यनोति वक्तुमयिदेवतमीश्वरं त्वाम् ।

यस्मादयं त्वयि निरोदाति भर्गशब्दः

प्रज्ञाप्रचोदकतया तदधीयसे त्वाम् ॥ ६० ॥

एष तत्सवितुरिति मन्त्रो भास्वन्तं न विषयीकुरुते न प्रतिपादयति
किंत्वयिदेवतमीश्वरं त्वां वक्तुं शक्नोति । तथा च आदित्यपुराणे श्रूयते ।
ततो दर्भासने स्थित्वा गायत्रीं प्रजपेद्विजः । त्रैवर्णिकानां सर्वेषां गायत्री-
परमा गतिः । यद्वायव्याः परं तत्त्वं देवदेवो महेश्वरः । इति ज्ञात्वा जपे-
द्विद्वान्गायव्याः फलमश्नुते । यो मन्त्रये अन्ययितुं गायत्रीं शिवरूपिणीं
म पच्यते महाघोरे नरके कल्पमङ्कयथा । पादाश्वत्थामे गायव्या देवा-
श्वत्वार एव ते । रविश्च विष्णुर्दृशाः पादानां देवताः क्रमात् । एवं
ज्ञात्वा विधानेन गायत्रीं वेदमातरं । जपेन्माहेश्वरीं ज्योतिर्नित्यमेव प्रका-
शते । इति । आदित्यपुराणे ऽपि विष्णोर्वचनं । गायत्रीवल्लभः प्राशुः ।
इति । लैङ्गे ऽपि । दिवाकरस्तत्तन्मात्कात्कस्तद्विद्विरीश्वरः । चतुर्विधा-
नां भूतानां प्रवर्तकनिर्वर्तकः । तस्यापि भगवान्ब्रह्माक्षदेव प्रवर्तकः ।
इति । तत्रहेतुमाह यस्मादिति यस्मात्कारणाद्यं भर्गशब्दः त्वयि निरो-
हनि निरूढो भवति । नान्यत्र प्रयुज्यत इत्यर्थः । हरश्चरहरो भर्गः ।
इत्यमरः । भीमो भर्गः कृत्तिवासाः । इति च । तथा च स्कान्दे भृङ्गिव-
चनं । शम्भो शङ्कर शान्त शाश्वत शिव म्याणो भवोनापते भूवेश वि-
पुर्गन्तक त्रिणयन श्रीकण्ठ कालान्तक । शर्वोभ्रातृभय भर्ग भीम जगतां ना-
भाक्षय श्रीनिधे रुद्रेशान महेश्वरेश्वर महादेवेश तुभ्यं नमः । इति ।
पौष्टस्तवचनं । शम्भो भर्ग भव त्रिणेत्र जगतां न्योऽन्वकध्वंसक प्रालेयां-
शुकलावतंभ मदनद्वेषिन् मृडानीपते । ज्योमत्यापित्रपुर्महेश यमिनामाद्य
त्रिलोकीतनो भास्वद्विग्रह विग्रहातिशयन त्वं पाहि नमस्तनूतान् । इति ।
प्रज्ञाप्रचोदकतया यर्माधर्मचद्विप्रैरकतया अभीयते । एष

एष हि साधु कर्म कारयति एष एवासाधु कर्म कारयतीति श्रुतिस्त्वा-
स्मायसे ॥ ६० ॥

ननु कश्चिदिदं मन्त्रं सवितुरेवमेव व्याचक्षते । यस्मिन्निता नो ऽस्मा-
कं भर्गं धर्मादिनिष्पन्ना धियो बृद्धीः प्रचोदयात्प्रेरयेत् सवित्त्राम्यनुज्ञातो
हि सर्वं कर्म करोति । सविता वै प्रसवानामीशः । इति ब्राह्मणं । तस्य
देवस्य सवितुर्वर्ण्यं वाणीयं यद्भर्गः पावानो भर्जनं तदूर्ध्वं धीमहीति तच्छ्र-
द्धो अभ्याहृतव्यः यत्सर्वेषां धियं प्रचोदयादिति तदित्यर्थः । तथा च तेषां
वचनं । यो देवस्मिन्निताम्माकं धियो धर्मादिगोचराः । प्रेरयेत्तस्य यद्भर्ग-
स्तद्भोग्यमुपागमहे । इत्यत्र आह—

नान्तो ऽयमन्तकरिषो यदि भर्गशब्दो

यत्तत्पदद्वयमनन्तुयि लिङ्गभेदात् ।

अन्वेपयेदुभयमन्यमभिज्ञलिङ्ग-

मश्रूयमाणमसमज्जस एष पक्षः ॥ ६१ ॥

हे अन्तकरिषो ऽयं भर्गशब्दस्मान्तो यदि अमुन्प्रत्ययान्तत्वेन स-
कारान्तश्चेत्तत्पदद्वयं य इति तदिनि पदद्वयं लिङ्गभेदात्पुलिङ्गनपुमकलि-
ङ्गभेदादनन्वयि परस्परान्वयरहिते सद्भिन्मन्त्रे ऽश्रूयमाणमभिज्ञलिङ्गं स-
मानलिङ्गमुभयं विशेषणमन्यद्विरोध्यमन्वेपयेदाकाङ्क्षेत् सम्बन्धयोग्यममानलि-
ङ्गपदाश्रवणात्साकांक्षमेव यत्तत्पदद्वयमवतिष्ठत इत्यर्थः । अत एष पक्षो
ऽसमज्जसः । असमीचीनः भर्गशब्दस्य सकारान्तत्वाङ्गीकारेण मूर्धपरत्वेन
व्याख्यानपक्षो ऽयुक्त इति भावः ॥ ६१ ॥

ननु भर्गशब्दो ऽमुन्प्रत्ययान्तत्वेन सकारान्त एव भवतीति वक्तुं युक्तं जि-
त्यादिभित्त्यं । इत्याद्युदात्तो हि नित्स्वरस्तदन्ततायामेवोपपद्यत इत्यत्र आह—

शब्दस्मृतिर्षमुनि वा घञि वा पदान्ते

युक्तं वदत्युभयथा स्वरमायुदात्तम् ।

न्यत्यस्तकारकमवमि पदं घञन्तम्

मैत्रायणश्रुतिपरगहनगान्तभावम् ॥ ६२ ॥

अमुनि वा घञि वा पदान्ते सति शब्दस्मृतिः । जिनित्यादित्यं ।
इत्यादि व्याकरणमूत्रमाद्युदात्तमुपयया युक्तं वदति हि भर्गशब्दस्यामुल-
न्ततायामिव घञन्ततायामप्युदात्तसिद्धेः । ननु च भर्ग्येते संसारदुःखमने
नेति कर्तरि कारके घञ्नासिध्यति । अर्कर्तरि च कारके संज्ञायां इति हि
तद्विधानादित्यं आह व्यत्यस्तेति व्यत्यस्तकारकं विपरीतकारकं मैत्रायण-
श्रुतिपराहतस्मान्ताभावं । भर्गो देवस्य धीमहि सविता वै देवो यो ऽस्य भ-
र्गो रूषस्ते चिन्तयामीति मैत्रायणश्रुत्या भर्गास्य इत्युपादानादकारान्त-
त्वमुक्तं भर्गशब्दस्य यदि सकारान्तत्वमभिधेयत्वं यदस्य भर्ग आस्यं त-
च्चिन्तयामीति वा वक्ष्यन् । अत्र एव पराकृतो निराकृतस्मान्तभावस्सका-
रान्तत्वं यस्य तत्पदं भर्गपदं घञन्तमस्यैव मैत्रायणश्रुतिनिबन्धनेनैकव्य-
त्याममङ्गीकृत्यापि सकारान्तत्वं परित्यज्य घञन्तमेवाङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥

अस्याः मैत्रायणश्रुतेरभिप्राह—

मैत्रायणश्रुतिरसौ तदिति प्रकृत्य

भर्गं भवन्तमभिधाय विचिन्तनीयम् ।

रुद्रस्य भर्गपदगोचरतां ध्रुवाणा

मानं प्रतिक्षिपति भर्गपदं पुरारे ॥ ६३ ॥

असौ मैत्रायणश्रुतिः तदिति गायत्रीमन्त्रं प्रकृत्य भर्गं भवन्तं वि-
चिन्तयामीत्यनेन विचिन्तनीयमभिधाय को वा भर्गास्य इत्याकांक्षायां
एष रुद्रो भर्गास्यो ब्रह्मवादिनः । इत्युपरितनववशोक्तस्य रुद्रस्य भर्गप-
दगोचरतां ध्रुवाणा भर्गशब्दं सान्तं प्रतिक्षिपति भर्गशब्दस्य सकारान्तत्वं
निराचष्टे ॥ ६३ ॥

तलवकारिणः । कस्तविका का वा सावित्री इत्युपक्रम्य तस्या एष

सान्तं पदं रुद्रपि नैव ददाति वक्तुं

यद्वाहणान्तलवकारिण आपनन्ति ।

प्रश्नोत्तरक्रमनिरूपितपूर्वपादं

पादं द्वितीयमपि भर्गमयं ब्रवीति ॥ ६४ ॥

तलवकारिणः । कस्तविका का वा सावित्री इत्युपक्रम्य तस्या एष
प्रथमः पादः द्वितीयः पादो भर्गमयं इति यद्वाहणमपनन्ति तदपि भर्ग-
पदं सान्तं वक्तुं नैव ददाति । सकारान्तत्वेन वक्तुं न सहत इत्यर्थः । तत्र
हेतुमाह प्रश्नोत्तरक्रमनिरूपितपूर्वपादं । कस्तविका का वा सावित्री इति
प्रश्नः तस्य एष प्रथमः पादः इत्युत्तरं तत्क्रमेण निरूपितः प्रतिपादितः
पूर्वपादो यस्य तद्वाहणं अथ द्वितीयं पादं तस्या गायत्र्याः द्वितीयं पादं
भर्गमयं ब्रवीति । द्वितीयः पादो भर्गमय इति ब्रवीति । स यदि सान्तस्या-
त्तर्हि भर्गमय इति न स्यात् किंतु मनोमय इति वदन्नो मय इत्येव स्यादि-
ति तात्पर्यं भर्गशब्दस्याकारान्तत्वं कर्मपुराणे ऽप्युक्तं । प्रथमे तत्परं तत्त्वं
वरेण्यं सवितुर्दशवं । भर्गमपि परं ऽप्योतीरक्ष मां हव्यवाहन । इति । दौ-
वपुराणे ऽपि । सौरे च विष्णे च सुवर्णवर्णे भजन्ति यं वेदविदां वरिष्ठाः ।
वदन्ति तं काळगळं सदा तं स्कन्दं तु भर्गास्यमहं भजामि । इति ॥ ६४ ॥

एव भर्गशब्दस्याकारान्तत्वं प्रतिपाद्य गायत्रीपदानामन्वयमाह—

भर्गः प्रचोदयति यो धियमस्मदीया-

न्तं धीमर्हति घटना विनिमाय लिङ्गम् ।

वाच्यस्य भर्गं भवन्तस्त्वपदाभिधानं

भर्गास्यमित्यापि च साम्बवचोनुशेषः ॥ ६५ ॥

यो ऽस्मदीयां धियं प्रचोदयति तं धीमर्हति तच्छब्दस्य ननुमक-
लिङ्गं विनिमाय विपरिणामं कृत्वा घटना क्रियाकारकयोजना । तथा च
याथवल्त्यः । देवस्य सच्चिदुर्मध्ये यो भर्गो नो धियमभ्ययं । प्रचोदयात्
वरेण्यं धीमर्हतीत्यन्वयक्रमः । इति । तथा च शानातपवास्यं । धर्मादिगोचरा
यो नो धियो भर्गः प्रचोदयात् । देवस्य साधनुर्भाषि वरेण्यं तमुपास्महे
इति । एवं प्रतिपादने सत्तादमपि प्रयोजनद्वयं सम्भवन्त्याह । वाच्यस्येति
हे भर्ग वाच्यस्य भर्गपदवाच्यस्य भवतः स्वपदाभिधानं कृतमात्रं भर्ग इति
ब्रह्मवादिनो वदन्ति पापभजनाद्वाहणानां जगद्भवनाद् एव भर्गो नान्य
इत्याह । याथवल्त्य इति मैत्रायणश्रुत्युक्तप्रकारेण भवत्तु भर्गशब्दस्या-

भिवानन्तद्गोष्ठ्यं किमपि शमं धामेति साम्प्रतुतिवाक्यानुशेषश्चेति श-
योननद्वयम् ॥ ६५ ॥

तदक्षरमिति मन्त्रोपनिषद्व्यमुमेवाय प्रतिपाद्यतीत्याह—

त्वामेव मन्त्रोपनिषद्वयीति

तदिन्द्र्योऽस्याः प्रतिपाद्यमर्थम् ।

तदक्षरन्तस्सचितुर्वरण्यं

प्रज्ञा च तस्मात्प्रमृता पुगणी ॥ ६६ ॥

इति मन्त्रोपनिषच्छब्दैस्सचितुर्वरण्यित्वप्रज्ञाप्रचोदकत्वप्रतिपादकः ।
शब्दैस्त्वामेव तदिन्द्र्यः तदित्यस्या ऋचः प्रतिपाद्यमर्थं ब्रवीति वृत्तभेद-
स्तु मन्त्रानुकरणार्थः ॥ ६६ ॥

ननु भार्गवत्वेनास्या ऋचः कथं सावित्रीति व्यपदेशमन्त्राह—

भार्गोऽपि सन्सवितुश्च मन्त्रव्येन

सावित्रनामपि विगाढत एव मन्त्रः ।

तत्तत्पदान्वययशेन मन्त्रं मन्त्रा-

स्तद्देवतानपि हि मन्त्रविदः पठन्ति ॥ ६७ ॥

अथ तत्सवितुरिति मन्त्रो भार्गो भार्गो देवता अस्येत्यर्थः । सास्यदे-
वता इत्यण् । भार्गदेवताकस्मन्नपि सावित्रनां सचितुदेवताकत्वमपि विगा-
हन एव प्राप्नोत्येव हि यस्मात्कारान्णगन्धविदस्तत्तत्पदान्वयवशेन तत्तद्दे-
वतावाचकपदसम्बन्धवशेन मन्त्रांस्तद्देवतानानपि पठन्ति ॥ ६७ ॥

एकस्या एवार्चनैकदेवतावाचकपदसम्बन्धवशेनाभेकदेवताकत्वं ब्रा-
ह्मणोक्तं दर्शयति --

अप्यर्कदेवतवर्तीमृचमामनाम-

शब्देन विश्व इति शङ्कर वैश्वदेवी ।

पित्र्याश्च मर्त इति पुष्यपदेन पौष्णी-

मेतादृशानि कति नाम निदर्शनानि ॥ ६८ ॥

(क्रमशः)

॥ श्रुतिसूक्तिमाला ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

भार्गवैतपनी विश्वेदेवस्य नेतुरिति पंचस्वात्रेयो नाम ऋषिः अनु-
ष्टुप् । विश्व देवा देवता इति ऋषिधाने विश्वेदेवस्येत्यस्या ऋचः विश्वे-
देवताकत्वमुक्तं तथापि मंत्रवाच्यार्थो देवतेति नैरुक्तवाक्यादर्कदेवता-
कत्वनाम भार्गवैतपनीमपि सवितुदेवताकामपि विश्वेदेवस्य नेतुर्मर्तो वृणीत
तस्य विश्वेराय इषुष्यसि घृन्ने प्रणीत पुष्यसे । इति ऋचं विश्वपदेन वैश्व-
देवी विश्वेदेवदेवताकां मर्त इति पदेनपित्र्यां पितृदेवताकां पुष्यपदेन पुष्य-
मेति पदेन पौष्णीं पुष्यदेवताकामनामः अधीमहे तथाच यजुर्वेदे ब्राह्म-
णवचनं । पिदेवैश्वस्य नेतुरित्याह सावित्र्ये तेन मर्तो प्रणीत सख्यमित्याह पि-
तृदेवत्ये तेन विश्वेराय इषुष्यसीत्याह वैश्वदेव्येतेन घृन्ने वृणीत पुष्यस इत्या-
ह पौष्ण्ये तेन सा वा एषकंसर्वदेवत्येति एतादृशानि निदर्शनानि कति नाम ।
नाम प्रकाशसंभाव्यक्रोपोपगमकुत्सेने । इत्यमरः कानि चित्संभाव्यानी-
त्यर्थः ॥ ६८ ॥

अनेनैव न्यायेन कल्पकौरपि तत्तद्देवताकेषु कर्मसु तत्तत्पदावयवा-
न्वयवशेनापि मंत्रावेनियुज्यन्त इत्याह ।

एषा गतिश्श्रुतिगिरामिति निर्णयेन

तत्तद्गृहार्चनविधौ मुनयस्स्मरन्ति ।

मन्त्रेण शङ्कर शनेशमुपक्रमेण

बुध्यस्वशब्दसहितेन बुधस्य पूजाम् ॥ ६९ ॥

श्रुतिगिरां वेदवचमां एषा गतिः अयं न्यायः इति निर्णयेन मुनय-
स्तत्तद्गृहार्चनविधौ शुभमुपक्रमेण शं इति शब्द उपक्रमः प्रारंभः यस्य तेन ।
शनेशेविरमिष्ये । इति मन्त्रेण शनेः शनेश्वरस्य बुध्यस्वशब्दसहितेन । उ-
द्भवस्याग्नेः । इति मन्त्रेण बुधस्य पूजां स्मरन्ति । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
आलोचनेन इमे देवा अग्निमूर्धा दिवः ककुत् । उद्बुध्यस्वेति चर्चा यथासंख्यं
प्रकीर्तिताः । बृहस्पते अतियदर्थस्तद्देवाः स्तत्परः श्रुतिः । शनोदेवास्तथा
मन्त्रा केतुं कृण्वन्कयानचति ॥ ६९ ॥

ईश्वरवाचकेषु बहुषु वैदिकेषु मन्त्रेषु सत्स्वपि गायत्र्या ईश्वरवाच-
कत्वाप्रतिपादने प्रयीसारत्वं हेतुरित्याह ॥

आम्नायमृग्यनुषसामविषं विचिंत्य

सारं समुच्यतवता परमेष्ठिनापि ।

मन्त्रस्त्रिपादयमदष्टविधान्तरेण

दष्टशराचरगुरो मनुना यथोक्तं ॥ ७० ॥

हे चराचरगुरो ऋग्यजुषसामविषं ऋग्यजुस्सामप्रकारं आम्नाय वेदं
विचिंत्यादष्टविधान्तरेणादष्टप्रकारान्तरेण सारमुत्कृष्टभागं समुच्यतवता परमे-
ष्ठिनापि अपिरेवात्यं परमेष्ठिनेव त्रिपादयं मन्त्रो दष्टः उक्ते ऽर्थे मनुवच-
नसंमतिं दर्शयति यथेति । यथोक्तं मनुना । त्रिम्य एव तु वेदेभ्यः पादं पा-
दमुच्यतवत् । तदित्युचो ऽस्यास्ताविद्याः परमेष्ठो प्रजापतिः । इति । अध-
र्वणस्याप्यत्रैवातर्भावात्त्रिम्य इत्युक्तं ॥ ७० ॥

एवं पंचदशश्लोकैस्सोपोद्धातं महेशितुः । गायत्रीमन्त्रवाच्यत्वं लक्षणं
मुनिरूपितं । अथेशितुः कमप्राप्तं कतुशेषित्वलक्षणं । श्लोकैर्द्वादशसंख्याकैः
प्रतिपादयति स्फुटम् ॥ ।

युक्तातु काममनलस्सकलं हविस्ते

राज्ञो बलिं हरतु भागदुयः प्रजाभ्यः ।

पार्थेन शङ्कर निवेदितमंयुजासे

नैशं हविस्फुटमदृश्यत पादयोस्ते ॥ ७१ ॥

अनलो अग्निः कामं सकलं हविर्गृह्णातु स्वीकरोतु तत्सकलं सोमा-
दिकं हविस्ते तव स्वमिति शेषः अत्र दृष्टान्तः राज्ञो इति भागदुयः भागं करं
देगिष गृह्णातीति भागदुयः शौलक शालिकादिः । दुहः कप पथ । इति
दुहः कप प्रकारदेशश्च राज्ञो बलिं हरतु शौलकशालिकादिगृहीतः करः
राज्ञः एवमनलगृहीतं सोमादिकं सकलं हविस्त्वय स्वमित्यर्थः न हि परकीयं
यन् गृह्णतः स्वं भवति गृह्णतापि स्वामिन एव समर्पणीयत्वात् अत्र किंचि-
द्विहागवचनं प्रमाणमाह पार्थेनेति हे शंकर पार्थेनार्जुनेनानुनासे पुरुषो

त्तमे निवेदितं समर्पितं नैशं हविस्प्रहारस्ते पादयोस्फुटमदृश्यत । तथा च
द्रोणवर्षवचनं । तद्योपहारं सकलं नैशं नैमित्तमात्मनः । ददर्श इयंका-
भ्याशो वामुदेवे निवेदिनं । इति । अत्र वामुदेवस्य हविर्निवेदनाधिकरणत्व-
मुक्तं ईश्वरस्य संप्रदानमुक्तगिति ननु महाभारते पाण्डवानां कृष्णमहायत्वेन
सर्वकार्यभिद्रे कथं तस्य हविर्निवेदनाधिकरणत्वमिति चेन्न पाण्डवानां कृ-
ष्णस्य ईश्वरानुग्रहादेव सर्वकार्यसिद्धिः । भारते आश्वमेधिके पर्वणि ध्रूयते
मीममेनो नृपश्रेष्ठ प्रांनलिर्नयमवब्रवीत् । रोचते मे महाबाहो यदिदं भा-
षितं मया । व्यासाख्यातस्य वित्तस्य समुपानयनं प्रति । तत्प्राप्नुयामहे वि-
त्तं धर्मादान्वीक्षितं प्रति । कृतमेव महाराज भवेदिति मतिर्मम । ते वयं प्र-
णिपातेन गिरीशस्य महात्मनः । तदानयामहे सर्वं तमभ्यर्च्य कर्षितं । तं
विभुं देवदेवेशं शूलपाणिं त्रिलोचनं । अनादिनिबन्धं शंभुं नमस्यामो महेश्वरं ।
तं विभुं देवदेवेशं तस्य ज्ञानचरांसु तान् । प्रसादाद्यमिमांस्यामो मनोवा-
कायकर्मभिः । रक्षन्ति ये च तस्मै किंकरा रंद्रदर्शनाः । ते च वक्ष्याम-
विष्यन्ति प्रसन्ने वृषभध्वजे । स हि देवः प्रमज्जत्वा भक्तानां परमेश्वरः द-
दात्यमरतां वापि किं पुनः कांचनं प्रभुः । वनस्पत्यस्य पुरा जिष्णोरस्थं वाशुप-
तं महत् । रौद्रं बृहत्शिरश्चादात्प्रसन्नः किं न दास्यति । वयं सर्वे च त-
द्भक्तान्सचास्माकं प्रसीदतु । तत्प्रसादाद्वयं राज्यं प्राप्ताः कौरवमन्दन । अ-
भिमन्योर्विषे वृत्ते प्रतिज्ञाते ऽर्जुनेन वै । जयद्रथवधात्प्राप्य स्वमे लोकगुरु-
र्विशि । समासाद्य तु गांधर्वमर्जुनस्सहकेशवः । ततः प्रभातां रजनीं फल्गु-
नभ्याग्रतः प्रभुः । जवान सैन्यं शूत्रेन प्रत्यक्षं सत्यमाचिनः । कर्मां सेनां
महाराज मनसापि प्रथयेत् । द्रोणकर्णमुहूर्त्तं महोत्सवैः प्रहारिभिः । ऋते
देवान्महेष्वासाद्बहुरूपांमहेश्वरात् । तस्यैव च प्रसादेन निहताश्शत्रवस्तव ।
अश्वमेधस्य मंसिद्धिं स तु संपादयिष्यति । श्रुत्वैवं ब्रुवनस्तस्य वाक्यं भी-
मस्य पार्थिव । प्रीतो धर्मात्मनो राजा नमुवातीव भारत । अर्जुनप्रमुखाश्चैव
तपोयोगब्रुवन्मुदा । आनुशासनिके पर्वणि । शत्रुक्रान्तं शार्ङ्गद्वयं स्वयं
बाणाहं शंकरः । विदुः कृष्ण परां भक्तिमममभु तव शत्रुहन्

क्रियतामात्मनश्च्रेयः प्रीतिर्हि परमा त्वयि । वृणीष्वथ वरान् कृष्ण
दातास्मि तव सत्तम । ब्रूहि यादवशार्दूल यानिहेच्छसि दुर्लभान् ।
इति । कृष्णप्रसादस्तु परमेश्वरस्य प्रसादं भवति । तदुक्तं द्रोणपर्वणि । त-
मब्रवीत्ततो जिष्णुर्महदाश्चर्यमुत्तमम् । द्रष्टवानस्मि भद्रन्ते केशवस्य प्रसाद-
जं । महाभारते तु परमेश्वर एव प्रतिपाद्यते । तनुक्तं । शान्तिपर्वणि । यं
विष्णुर्निद्रशम्भुश्च ब्रह्मालोकवितामहः । स्तुवन्ति विविधैस्तोत्रैर्देवदेवं म-
हेश्वरं । तमर्चयन्ति ये शश्वदुर्गाण्यतितरान्ति ते । इति ब्रह्मविष्ण्वादिभिः
परमेश्वर एव सर्वत्रोपास्यत्वेन प्रतिपाद्यते । महाभारते । आद्यं पुरुषमीशा-
नं । इत्युपक्रमानुरोधेनोपसंहारोऽपीश्वराविषय इति समीचीनं । सर्वं वहनि
शुद्धात्मा परं नारायणं प्रभुं । प्रभुर्वहति शुद्धात्मा परमात्मानमात्मना ।
इत्यादि शान्तिपर्वणि नारायणान्तर्गमित्वेन परमेश्वरस्य प्रतिपादनाभिरा-
यणद्वारा परमेश्वर एव प्रतिपाद्यत इति समीचीनं । ननु । इन्द्राय स्वाहा ।
अग्नये स्वाहा । इत्यादादिन्द्रादीनां हविस्संप्रदानत्वात्प्रवणा अवीप्रत-
यादि द्रव्येषु अद्दीन्द्रं पितृ च प्रस्थितस्याग्निरिदं हविरनुपेतत्यादौ हवि-
र्भक्तितृत्वश्रवणात्तु एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीत्यादौ फलदातृत्व-
श्रवणाच्च कथं सकलहविषामीश्वरशोषित्वमिति चेन्नैवं नेन्द्रादिशब्दैरिन्द्राद-
यो यज्ञकर्मणि संप्रदानभूता उच्यन्ते किंत्वधिष्ठातृमहेश्वरसहिता एव यथा
देवदत्तादिशब्दैर्नशरीरमात्रं किंतु शरीरविशिष्टात्मान उच्यन्ते एवमधिष्ठा-
तृमहेश्वरसहिता एवेन्द्रादय इन्द्रादिशब्दैरुच्यन्ते ततश्चाधिष्ठाता महेश्वर एव
यज्ञेन तृप्तस्संतानपीन्द्रादीस्तर्पयति यज्ञकर्तृत्वा स्वर्गादिफलेन संयोजयति यथा
माता गर्भोपणायान्यदत्तेन दौहृदाक्षपानादिना स्वयमुपभुक्तेन तृप्ता सर्वा
स्वजडरगतमपत्यं तर्पयति दौहृदालपानादेः प्रदातारं च प्रत्युपकारेण फ-
लेन योजयति तद्वत् । तथा च कूर्मपुराणवचनं । अहं हि सर्वहविषां यो-
क्तः । चैव फलप्रदः । सर्वदेवतनुर्भूत्वा सर्वात्मा सर्वसंस्थितः । इति । महा-
भारते ऽपि । सर्वेषां देवतानां च धारयत्यवपुर्वपुः । इति । तत्रैव नियो-
गाभ्यामे । हव्यं वहति देवानां कव्यं कव्याशिनामपि । पाकश्चकुरुते बलि

सो ऽपि मच्छक्तिर्नोदितः । सोऽप्यशेषनगच्छास्ता शक्रस्सर्वाभरेश्वरः । य-
ज्वनां फलदा देवो देवदेवमियोगतः । इति । ईश्वरस्येन्द्रादिसर्वशब्दवा-
च्यत्वं वेदे ऽप्युक्तं । नाम नामैव नाम मे । इति । प्रसिद्धं । सर्वज्ञाम मे
नाम भवति । हरिर्वशो ऽप्युक्तं । यानि ते वामुदेवादिनामानि च महान्ति
च । तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा । इति आश्वलायनेनाप्यु-
क्तं । सर्वाणि हवा एतस्य नामधेयानि सर्वास्मेनास्सर्वाण्युच्चरणानि । इति ।
यावन्ति लोके नामधेयानि सन्ति तानि सर्वाण्यस्यैव नामधेयानि यावन्तो
लोके शब्दास्सन्ति तैस्सर्वैरयमेव वाच्य इत्यर्थः । लोके यावन्त्यस्मेनास्स-
न्ति तास्सर्वा अस्यैव सेनाः न ह्यन्यस्याहवभाष्यस्य सेनास्सन्ति । अनेन १।-
जादय इन्द्रादयश्च रुद्रांशभूता इत्युक्तं यावन्ति लोके उच्छ्रयणानि उत्कृ-
ष्टानि ऐश्वर्यवत्तया दृष्टतया तत्पत्तुतया चान्येन वा तानि सर्वाण्यस्यैवा-
ंशभूतानि न ह्यन्यस्योत्कृष्टवत्त्वसंभवः अपवा उच्छ्रयणानि सर्वतो दीर्घाणि
पर्वनादीनि तेष्वयं वसतीति सर्वशब्दवाच्यत्वं वाच्यव्यसंहितायां श्रूयते ।
शब्दनातमशेषं तु घते शंभुमनोरमा । अत्यस्वरूपमसिद्धं घते मुषेन्दुशे-
खरः । यस्य यस्य पदात्यस्य या या शक्तिरुदीरिता । सा सा सर्वेश्वरी
देवी स स सर्वो महेश्वरः । इति ॥ ७१ ॥

प्रतिज्ञानं सोमादिहविषामीश्वरशोषित्वमुपपादयति—

सोमं त्वदर्धमनुश्रुश्रुम मूयमानः ।

मालम्भनं पशुपते नियतं पशूनाम् ।

गव्यञ्च ते गवि सदेव तदध्वरेषु

चण्डध्वरेण सह नाकसतां विवादः ॥ ७२ ॥

मूयमानमधिष्यमाणं सोमं त्वदर्धमनुश्रुश्रुम । तत्र श्रुतिः । अयं
सोमं कपदिने घृतं न पक्वे मधु । इति । हे पशुपते पशूनामालम्भनं नि-
यतं त्वदर्धमनुश्रुम । तत्र श्रुतिः । इमं पशुं पशुपते ते अद्य भक्षाम्यश्वे
मुक्तस्य मध्ये अनुमन्यस्व मुजया यजामनुष्टं देवानामिदमस्तु हव्यं । इति ।
हे पशुपते त्वत्स्वामिकं पशुं मुक्तस्य यज्ञस्य मध्ये भक्षामि अनुमन्यस्व

त्यन्वयः । पशुपतेः पशवो विरूपाः रौद्रा वै पशवो रुद्रा देवपशुक्षीर्या-
ख्यात्मने कर्म कुरुते । इत्यादि । गवि सद्रवि विद्यमानपयोदध्याज्यलक्षणं
गव्यं हविश्च ते त्वदीयमनुशुश्रुम् । तत्र श्रुतिः । रौद्रं गवीति तस्मात्कार-
णादध्वरेषु यागेषु षण्डेश्वरेण सह नाकसतामिन्द्रादीनां विवादः ॥ ७२ ॥

सकलहविषामेश्वरसम्बन्धस्योत्पत्तिभिद्वत्वात्त्वदनुज्ञयैव सर्वदेवानां हवि-
र्गृहणमित्याह—

उत्पत्तितद्विश्वं गृहीतसमन्वयास्ते

सोमः पशुर्गवि च सन्ति हवींषितानि ।

देवाः पशौ हविषि भागमनुज्ञाया ते

गृह्णन्ति तद्वदितरेष्वपि कल्पनीयम् ॥ ७३ ॥

हे शिव सोमः पशुर्गवि च हवींषि पयोघृतदधिलक्षणानि सन्ति ते
पदार्थाः उत्पत्ति उत्पत्तिमारभ्य ग्रहीतममन्वयास्वीकृतमवतसम्बन्धाः
अतो देवाः पशौ वपादिलक्षणे हविषि भागन्ते अनुज्ञया गृह्णन्ति । तत्र
श्रुतिः । इमं पशुं पशुपते ते अय । इति । तद्वदितरेष्वपि हविष्णु महेश्व-
रसम्बन्धविशेषादीश्वरानुज्ञयैव देवा गृह्णन्तीति कल्पनीयं ननु मीमांसकमते
शब्दव्यतिरिक्तदेवताया अभावात्कथमेश्वरानुमतिरिति शब्दव्यतिरिक्तदे-
वताङ्गीकारे युगपदनेकदेशेषु यज्ञेष्वावस्थानेषु सत्सु तत्र तत्र मन्त्रिधाना-
भावात्कथमेवमिति चेन्न देवतानामणिमादिगुणविशिष्टत्वेनाकाशवद्युगपत्सर्व-
त्रावस्थानमम्भवत् । तथा च श्रुतयः । सर्वतः मशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहा-
शयः । सर्वव्यापी च भगवान्तस्मात्सर्वगतदिशवः । सर्वतः पाणिपादोऽयं
सर्वतोऽसिशिरोमुखः । सर्वतश्च्युतिमान्लोके सर्वमाविश्य तिष्ठति । सर्व-
न्द्रियगुणावासस्सर्वेन्द्रियविवर्जितः । सर्वस्य प्रभुरीशानम्सर्वस्य प्रभुरव्ययः ।
इति । शब्दव्यतिरिक्तार्थानङ्गीकारे षट्शब्द एव जलादिहरणादिकं कुर्यात्
षट्शब्द एव चन्द्रकार्यं कुर्यात् लोके तथा नाङ्गीक्रियते वेद एवाङ्गीक्रि-
यत इति चेन्न । अथातो धर्मज्ञासा । इति । वेदवाक्येष्वर्थविचार एव
नोपपद्यते शब्दव्यतिरिक्तार्थाभावात् देवताप्रतिपादकवाक्यव्यतिरिक्तवाक्येषु

शब्दार्थोऽङ्गीक्रियत इति चेन्न देवताप्रतिपादकवाक्ये शब्दव्यतिरिक्तदेव-
तार्थानङ्गीकारे नियामकं वक्तव्यं देवताया अनुपलम्भ एव नियामक इति
चेन्न स्वार्थादयोऽप्यनथा तन्मिध्यात्वे तदर्थानां प्रवृत्तौ विधानानर्थप्रसङ्ग
इति चेदिहापि तदुपासनविधानानर्थक्यप्रसङ्ग इति तुल्यम् ॥ ७३ ॥

इमं पशुं पशुपते ते ऽद्येत्युक्तत्वाच्छ्रुतौ पशवीश्वरानुज्ञया भाव्यमि-
तरत्र कल्पनायां किं मूलमित्याशङ्क्य सर्वकर्मेश्वरानुज्ञाविधायकः प्रप-
दमन्त्र इत्याह—

कर्मकमेव न परं पशुबन्धनन्ते

कर्तव्यमाहुरपलभ्य तवाभ्यनुज्ञाम् ।

सर्वेषु कर्मषु भवत्प्रसवेन पुंसा-

मारम्भणं प्रपदमन्त्रविदो गृणन्ति ॥ ७४ ॥

न परं पशुबन्धनमेकमेव कर्म ते तवाभ्यनुज्ञामुपलभ्य कर्तव्यमाहुः
किन्तु सर्वेषु कर्मषु पुंसामारम्भणं भवत्प्रसवेन भवदनुज्ञया कर्तव्यं प्रपदम-
न्त्रविदोऽग्नन्ति शंसन्ति सर्वकार्मारम्भन्यः प्रपदाकुर्यो मन्त्रमामगैराघ्राय-
न्ते । तपश्च तेजश्च । इत्युपक्रम्य । ब्रह्मणः पुत्राय नमः । इत्यन्तं तत्र ।
विरूपाक्षोऽसि । इति प्रस्तुत्य । त्वां प्रपद्ये त्वया प्रमूत इदं कर्म करिष्या-
मि तन्मे सद्युध्यतां तन्म उपपद्यतां । इति ॥ ७४ ॥

अयं सोमः कर्मादिन इति श्रुत्या सोमभ्येश्वरसम्बन्ध उत्पत्तिसिद्ध इत्यु-
क्तं तस्य होमावस्थायामपेश्वरसम्बन्धोऽस्तीत्याह—

सङ्कल्पतः प्रभृति यज्ञतनुं विभज्य

देवान्प्रजापतिमुखान्प्रति दर्शयन्तः ।

सोमाहुतिं हुतवहार्चिषि ह्यमाना-

मध्वर्यवस्तव गृणन्ति गिरीश भागम् ॥ ७५ ॥

अग्निष्टोमेन यज्ञे । इति सङ्करपादारभ्य यज्ञतनुं यागदेहं विभज्य
विभक्तं कृत्वा वाक्यैः प्रजापतिमुखान्देवान्प्रति दर्शयन्तोऽध्वर्यवः यजुर्वेद-
विदः हुतवहार्चिषि ह्यमानां सोमाहुतिं तव भागं गृणन्ति प्रजापतिवैम-

मा गतः । हिरण्यगर्भो भगवान्विष्णुना कृतलक्षणं । प्रवर्तयामास मत्वं
 दयौचः पुनरब्रवीत् । अपूज्यपूजनं चैव पूज्यानाञ्चावपूजने । अयशो मत्त-
 दामोति मयस्तत्पापजं कष्टं । असत्परिमो यत्र सताञ्चैवावमानता । द-
 ष्णो देवकृतस्तत्र सद्यः पतति दारुणः । तत्र स्थिताऽन्विजानाह दक्षसाहा-
 य्यकारिणः । यस्माद्बहिष्कृतो देवो भवद्भिः परमेश्वरः । भविष्यथ त्रयी-
 वास्यादिशवद्रोहात्कुशास्त्रिणः । दशपेत्यादि बहुशः पार्वती शिवमवर्षात् ।
 देवी । गङ्गाद्वारे ऽयुना देव भवद्रोही महेश्वर । दक्षो यज्ञेन यज्ञेने पिता
 मे पूर्वजन्मनि । विनिन्द्य भवता भावमात्मभूतं सदाशिवं । कुर्वन्ति मुनय-
 स्माह्यं सनारायणकामपुराः । विनाशयाशु तथ्यन्तं वरमेतदहं वृणे । एवं
 विज्ञापितः प्रीतिस्तत्र चैतस्महरामि तं । इत्युक्त्वा सो ऽयुज्ज्वलः भवद्रोही
 महेश्वरः । सहस्रबाहुं संकुन्दं महत्क्षेत्रं महाभुजं । दृष्ट्वा कराळवदनं शङ्क-
 चक्रगदाभरं । दण्डहस्तं महारौरं शार्ङ्गिणं भुविभूषणं । वीरभद्र इति कथातं
 देवदेवममत्विषं । म जातमात्रो देदेशमुपतप्त्ये कृताञ्जलिः । तमाह दक्षं त-
 यज्ञं विनाशय गणैः क्षणान् । म तथेति जगामाशु गणपैर्वैलदपितैः । मन्थु-
 ना गोमया सार्द्धं भद्रकाळी महेश्वरी । अन्ये सहस्रशो रुद्रा रोमजाश्च
 यमुग्रतडा । देवाङ्गनासहस्राङ्ग्यं वेदनादविनादितं । गङ्गाद्वारे गणाभ्यस्ता
 विविशुः परमाद्भुतं । दक्षमाह क मे भागो न दास्यमि हि दास्यमि । ये-
 नाम्मन्तीति ते द्युमन्तं मत्तो न शृणोषि किं । दक्षीचवचनं तद्वदस्य वै
 नाशयाम्यहं । इत्युक्त्वा यज्ञशालां तां ददाह गणपुङ्गवः । गणेश्वराश्च
 मकुटा युवानुत्पात्र्य निक्षिपुः । प्रस्तोत्रा च सह स्तोत्राप्यर्थं चैव गणेश्व-
 रा । गार्गात्वा चर्त्तितमश्चाराद्ब्रह्मस्योत्तमि निक्षिपुः । ततोवन्धनमुक्तेन मि-
 त्तं च नालया । वीरभद्रेण दक्षस्य विनाशमगमत्कृतः । वीरभद्रः प्रदी-
 पमा शास्त्रयोषच्छतः करं विष्टम्भयद्दीनात्मा तथा न्येषां दिवैकसां ।
 गणेशं विनाशाय करजग्रेण लीलय । जवान मूर्ध्निपादेन मुष्टिनापि
 गणेशं । गजान मारया विष्णुं लीलयैव रणान्तरे । अतिष्ठत्तत्स्थितस्तेन
 तत्स्थितः । गणेशं कर्पितं शार्ङ्गं द्विधा भूतं तदाभवत् । शार्ङ्गः

कोटिप्रहाराद्वै विष्णोश्चिच्छेद तच्छिरः । तद्विषं निपपाताशु शिरस्तस्य र-
 सातलं । बायुना प्रेरितश्चैव प्राणेशेन विनाशिता । प्रविशेश क्षणादेव वि-
 नाशयाहवनीयकं तत्प्रविध्यस्तकलशं भग्नयुगं वितोरणं । प्रदीपितमहाशालं
 दृष्ट्वा यज्ञोऽपि दृष्ट्वे । तदा तं गृगरूपेण घातन्तं गहनं प्रति । वीरभद्र-
 स्समादाय छिन्नोरस्कं तदाकरोत् । छिन्नबाहुशिरोरस्का देवा मुनिगणा
 अपि । एवं भूते महायुद्धे भगवान् पद्मसम्भवः । ब्रह्मा । दक्षकतौ गणैर्दे-
 वा हताः पाहि चराचरं । इति स्तुतस्साम्प्रशितः ब्रह्मणा च तद्गो ऽवदत् ।
 वीरभद्रेण निहता दक्षो देवा मुनीश्वराः । जीवन्तु विष्णुर्धृताश्च प्रीतो हं
 भवतां शिवः । संपूज्यस्सर्वयज्ञेषु दक्षमद्भक्तिमान्भव । भविष्यसि गणेशानः
 कल्पान्ते ऽनुग्रहान्मम । तावच्छिष्टं ममादशस्तवाधिकारे मुनिर्वृतः । एवमु-
 क्त्वा तिरश्चक्रे सपत्नीकः सहानुगः । इत्यादि । महाभारते ऽति । विद्वते
 सहसा यज्ञे कुपिते च महेश्वरे । तेन ज्यातलघोपेण सर्वं लोकस्समाहताः ।
 बभूवुर्विवशाः पार्थ निपनुश्च मुरामुराः । आपश्चूभिरं सर्वैश्चक्रे च व-
 मुन्धरा । पर्वताश्च व्यशीर्यन्त दिग्गमाश्च विमोहिताः । अग्नेन तमसा लो-
 का न प्रकाशन्त सुतृण । जघ्निषा-सह गृयेण सर्वेषां ज्योतिषां प्रभाः । जु-
 कुकुः भयभीताश्च चक्रुदशानि तथैव च । व्रतयम्यमर्षभूतानामान्मनश्च मु-
 खैषिणः । पूषणश्चाम्यवर्षन् शङ्करः प्रहमन्निव । पुरोडाशं भक्षयन्तं दक्ष-
 नाश्च व्यपातयत् । ततो निश्चकमुर्देवा वैपमाना भयादिताः । पुनश्च सन्द-
 धे दीक्षं देवानां निशितं शरं । रुद्रस्य यज्ञभागश्च विशिष्टं तत्त्वकल्पयत् ।
 भयेन विदशा राजन्शरणं प्रतिपेदिरे । तेन चैव हि कोपेन मयज्ञस्तम्भि-
 तस्तदा । इति ॥ ७६ ॥

एवं याज्ञियानां सोमादिहविषां यज्ञशिष्टद्रव्यस्याग्निशरीरपितृत्वमुपपा-
 द्य सर्वेषामपि याज्ञियानामाश्वर एश्वर इत्याह—

गव्येन सोमं हविषा चरुभिश्च पक्वै-

स्साध्यान्विमत्तं मुनयो विभजन्ति यज्ञान् ।

सर्वेषु तेज्यपि भवानविशेषतस्त्यां

राजानमश्वरविधौ वयमामनामः ॥ ७७ ॥

गन्धेन पयोदधिघृतलक्षणेन साध्यान् औषागतादीन् सप्त स्थाली-
पाकाग्रयणाष्टकापिण्डविजृम्भणामश्राद्धवैवाश्वयुजीणि समपाकयज्ञान् सो-
महविषा सोमहविषा साध्यान् अग्निर्गोत्रेऽत्यग्निरगोत्रेऽत्यग्नोऽरी वाजये-
यातिरात्रातोर्गाम इति सप्त होमयज्ञान् पक्षेत्रुभिर्मध्यन् अग्नयेऽयशि-
होत्रदर्शपूर्णमासग्रयणेष्टिचानुर्भाष्यगल्लडपतुञ्चवैत्रामभीति सप्तहविर्वैज्ञा-
न् मुनयो विमजन्ति तेषु संवेज्यन्ति भवान्स्वर्गातिं शेषः । तथा च श्रुतयः ।
त्रिंशत्स यदुद्यानि त्वे उत्पद्यन्तिद्विहिता यज्ञियायः । इति । त्रिंशत्स ए-
कविंशत्तद्व्यानि रसस्यभूतानि पदाः पदं यज्ञः त्वे उत् त्वमेव नि-
हिताः निहतानि यज्ञियायं द्युजिनः तान्यविदः आलम्बन्तेति वयमवेशे-
पनः त्वामध्वरविशौ रागानामागतामः । तत्र अतिः गाथपतिमे मय पति ।
इति । आत्रो राजानमध्वरस्य रुद्रः । इति ॥ ७७ ॥

ननु अग्नयेरुद्रवने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । इति विहिते रुद्र-
वदग्निदेवताके कर्मणि विहितयोः । त्वमग्ने रुद्रः । आत्रो राजनं । इति
याज्यापुरोनुवाक्ययोश्च रुद्रोपसर्जनकाग्निप्रकाशकत्वादुद्रम्यापकर्षः प्रतीयत
इत्याह—

अग्निं प्रकाशयन्तु शंकर रुद्रवन्तं

मन्त्रस्त्वमग्र इति वा तदन्तरो वा ।

राजन्वनी क्षितिरितीव विशेषणस्य

नालं प्रतीपमपनेतुमिमां प्रकपेम् ॥ ७८ ॥

हे शंकर । त्वमग्ने । इत्यनुवाक्यमन्त्रस्तदन्तरो वा । आत्रो रा-
जानं । इति पुरोनुवाक्यमन्त्रश्च रुद्रवन्तं रुद्रविशिष्टमग्निं प्रकाशयन्तु । अग्नये
रुद्रवने । इति विविधोक्त्योक्त्युक्त्यन्तमग्निं स्मारयत्वित्यर्थः । तथा राजन्व-
नी क्षितिरितीव वाक्यं विशेषणव्याख्यापि राज्ञः प्रकपं नापनीयतीति तथा
नालो नीयमानवप्येती मन्त्रौ तद्विशेषभूतस्य रुद्रस्य प्रकपं नापनीयत
इत्यर्थः ॥ ॥

किञ्च । रौद्रीं रोहिणीमाउभेत । इति विहितायां रौद्रपद्मव्यतिरि-
क्तावनयोरेव मन्त्रयोर्होत्र्यापुरोनुवाक्यत्वेन रुद्रैकप्रकाशकत्वादुद्रप्रधानावैव-
मौ मन्त्रवित्याह—

या रोहिणी भवति देव तदा सदीया

तस्यां त्वदेकविषयी विषमाश दृष्टी ।

मन्त्रानिषौ तदिह यज्ञपतित्वमीश

स्पष्टं त्वदेकविषयं प्रतियान्ति धीराः ॥ ७९ ॥

प्रतियान्ति जानन्ति तथा च पुराणवचनं । पृथुर्मरुतो भरतश्शशि-
विन्दुर्गयश्शनिः । रामोऽम्बरिषो मान्धाता दिलीपोऽङ्को भगीरथः । सु-
होत्रो रश्मिदेवश्च ययानिम्मगमन्तथा । षोडशैते महीपालादिशवमिद्रा दिव-
ङ्गताः । इति । तथा च रामागणेऽपि । माहेश्वरमिदं सत्रमसमाप्तं दहेत्कुलं ।
ते तु रामस्य तच्छ्रुत्वा नमस्कृत्य वृषध्वजं । अश्वमेधं द्विजास्तेषां पूजय-
न्ति च नित्यशः । इत्यादि ॥ ७९ ॥

अग्नये रुद्रवने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । इति वाक्येऽग्निवि-
शेषणत्वेन रुद्रस्य निर्देशः प्रकपेय गमयतीति मोदाहरणमाह—

पित्रा कुमारमिव भृत्यमिवेश्वरेण

श्रिप्यं गिगीश गुरुणैव गुणार्थिकेन ।

अग्निं त्वया तृताविशेषणमुचिर्वासां

मन्त्रा विमो गमयतः परमं प्रकपेम् ॥ ८० ॥

पित्रा कृतविशेषणं कुमारमिव ईश्वरेण स्वाभिना कृतविशेषणं भू-
त्यमिव गुरुणा कृतविशेषणं श्रिप्यमिव गणार्थिकेन त्वया कृतविशेषणमग्नि-
गृन्विवांमातृकवन्तानिषौ मन्त्रौ परमं प्रकपं गमयतः आज्ञापयतः निर्देशग-
तान्वाक्यं वस्तुगवत्वाक्यं नोपपन्नमिति भावः । अग्निप्रकाशानाग्रेषु रुद्र-
सम्बन्धोद्गमः प्रकपः प्रतीयते इत्यस्य प्रकपः प्रतीयत इति किमुक्त्यर्थः
तथा हि । वारादन्नतदग्निं य एको रुद्र उच्यते अग्न्यानामहम्याणि
स्मर्येदे न च दृश्यते । इति अस्यार्थः । वारादमग्निमग्ने जनय योऽग्नि-

रेक एव रुद्रात्मना सूयते अथवा द्वितीयरुद्रात्मना सूयते असङ्ख्याताः दे-
वतास्मिन् तेषां मध्ये रुद्र एव जगत्कलुषेन स्पर्धते मांसलोचनैर्नृदयते
तादृशरुद्रात्मनाग्निभूयत इति रुद्रोत्कर्षादेवाग्नेः प्रकर्षः ॥ ८० ॥

गाधपतिर्मेषपति । इत्येषा ऋग्भवन्तं मेषपतिं यज्ञपतिं वदति ।
अथो राजानं । इति मन्त्रः भवन्तमध्वरविधेः राजानमाह—

ऋक्संहिता वदति मेषपतिं भवन्तं

राजानमध्वरविधेरयमाह मन्त्रः ।

त्वत्सूक्तमन्त्रगणमण्डनमौलिरत्रं

रूपेण च त्वदभिधानमृहीतशक्तिः ॥ ८१ ॥

गाधपतिर्मेषपति । इत्येषा ऋग्भवन्तं मेषपतिं यज्ञपतिं वदति । अ-
यमथो राजानं । इति मन्त्रः भवन्तमध्वरविधेरारजानमाह अध्वरराजत्वप्र-
तिपादकादयं । आथो राजानं । इति मन्त्रोऽपि । गाधपतिं । इति मन्त्र-
वद्गौद्र एवेति भावः ननु । आथो ऽष्ट दश वामदेवस्त्रिपुत्राग्निः । इति शौन-
काख्यात् । आथो राजानं । इति मन्त्रस्याग्निदेवताकत्वं प्रतीयत इत्यत
आह त्वदिति त्वत्सूक्तमन्त्रगणमण्डनमौलिरत्रं त्वत्सूक्ते रुद्रसूक्ते मन्त्रसम्-
हालद्वारशिरोमणिः शौनकादिभिः पठितो ऽयमर्थव्यभिः इमारुद्रायेति सू-
क्तान्ने पठित इति भावः । स्वरूपपर्यालोचनयाधीश्वरमेव प्रकाशयतीत्याह
रूपेणेति रूपेण स्वरूपपर्यालोचनया त्वदभिधानमृहीतशक्तिः त्वदर्शप्रतिपा-
दनम्याकृतसामर्थ्यः ॥ ८१ ॥

यावन्नयाति मरणं यावन्नाकमते जरा । यावन्नेन्द्रियवैकल्यं तावत्पू-
जय शङ्करं । इति शिवधर्मवचनमूलत्वादपि रौद्र एवायं मन्त्र इत्यह—

त्वत्कं पुरा मरणतस्तनयित्नुकल्पा-

दाकारणं परमकारुणिकं ब्रुवाणः ।

मन्त्रो ऽयमाव इति यावदुपक्रमाय

मूलं महेश विदितं शिवधर्मसूक्तैः ॥ ८२ ॥

(कमशः)

॥ श्रुतिमूक्तिमाला ॥

(पूर्वप्रकाशितापरम्)

हे परमकारुणिक । आत । इत्ययं मन्त्रस्तनयित्नुकल्पामेवमद-
शात् मरणतः मरणात् अव्यवस्थायामनादित्यर्थः पुरा पूर्वं त्वत्कं त्वदीयं
आकारणमाहानं आराधनमिति यावत् ब्रुवाणः यावदुपक्रमायाः यावच्छ-
ब्दप्रारम्भायाः शिवधर्मसूक्तेः यावन्नयातीति वचनस्य मूलं म च मन्त्रस्त-
हितायामेवास्मायते । आथो राजानमद्वरस्य रुद्रं होतारं मत्स्ययज्ञे रौद्रस्याः
अग्निं पुरातनइत्येवचित्ताद्विरण्यरूपमवमे कृणुष्वं । इति । अस्यार्थः ।
अध्वरस्य यज्ञस्य रौद्रस्योद्यावापृष्योद्योक्ष राजानं होतारं दातारं सत्य-
यज्ञं अमेवाराधनं अग्निं अग्निपूर्तिमास्याय स्थितं रुद्रमीश्वरं तनयि-
त्नोः सकारलोपः छान्दस स्तनयित्नुमदशात् अचित्तामरणात् पुरा पूर्वं वः
गुण्माकं अवसे रक्षणाय कृणुष्वं आह्वयत । परिचरतेत्यर्थः एवमूक्तप्रकारे-
ण पंचविधलक्षणस्यापि ण्येश्वरविषयस्यैव श्रुत्यैव स्वरमनः प्रतिपादनात् न
मतां स्तुवतां उपसक्तानां जपनां साक्षात् स्वतन्त्रेण फलदाता परमेश्वरः । त-
था च लङ्गे श्रूयते । मन्त्रयानमेवत्परमे भुवन्नित्यं मशोमनं । तत्पराधनदे-
वेशो पुरा स्वयं हि शङ्करात् । एवं नाम्नां सहयोगेण तृष्टाव परमेश्वरं । स्ना-
पयामास च विष्णुं पूजयामास शंकरं । परं स्तुत्यं हरेस्तपु कमलेषु महेश्वरः ।
गोपयामास कपलं तदङ्कं भुवनेश्वरः । हनतुष्पा हरिस्तत्र किमिदं त्वित्याचि-
न्तयत् । ज्ञात्वा स्वनेत्रमुद्धृत्य सर्वतत्त्वावच्छेदनं । पूजयामास भवेन नः प्रा-
मेन जगद्गुरुं । ततस्तत्र विभुदेवता तथा भूतं हरो हरिं । तस्माद्वतवताराशु
मण्डलं यावत्कस्य तु । कोटिभास्करसंकाशजगामकुटुम्बिदं । दिव्यमात्रा-
तं शिष्यं सौम्यदंष्ट्रं भयानकं । शूलटंकमदाचक्रपाशाङ्कुशधरं हरः । वरदा-
भयहामाग्नं द्विषिचर्मोत्तरीयकं । इत्थंभूतं नदा दद्या भवं भस्मविमूषितं ।
पुनमेव मागदा देवेन जनार्दनः । दुद्रुवुस्तं परित्यज्य सेन्द्रा देवास्त्रिशू-
लिनः । चवालं समवनं चरपि च वसुधरा । ददाह तेजस्तन्धः प्राप्ते च
शतयोजनं । अयमात्रा देवैव हाहेत्युच्यते मुराः नदा । प्राह महादेव
प्रहमजिप शंकर । भेदेभ्यः प्रणयाद्विष्णु कृताञ्जलिपुष्टं स्थितं । मया तथा-

य कर्तव्यं किं वा ब्रूहि जनार्दन । मुदृशनाख्यं चक्रञ्च ददामि तव शोभ-
नं । यद्भूयं भवता दृष्टं तद्वै लोकभयंकरं । हिताय तव लोकानां धृतं भा-
वय मुवते । शान्तं रणानिरे विष्णो देवानां दृष्टसाधनं । शान्तस्य चाख्यं
शान्तस्याच्छान्तेनास्त्रेण किं फलं । शान्तस्य शममूलत्वाच्छान्तिरेव
तपस्विनां । योद्धुं महाबलच्छेदः परस्य बलवृद्धिना । देवैरशान्तं यद्भूयं
मदीयं भावयाच्युत । शमोऽनुद्धिर्नकार्यं योद्धुं देवैरिमुदृन । किंच सर्व-
समाकारं जीवनाय जनार्दन । अनागते ह्यतीते च देवैलेय स्वजनोत्तरे ।
एवमुक्त्वा ददौ चक्रं सूर्यायुतसमप्रभं । नेत्रं च नेता जगतां प्रभोर्वै-
पद्यमधिभं । तदा लोकास्तु तं प्राहूः पद्मास इति मुवताः । दत्तैव
नयनशक्रं विष्णवे नीललोहितः । पश्यंश्च कराम्यां वै मुग्धाभ्या-
मुवाच ह । इति । देवानां देवकार्येषु महेश्वरानुमितमिहाभारते श्रूयते ।
ततोऽग्निहोत्रिकेण पुनःपुनरिदमौ । पुनःपुनश्च संहृष्टौ शिरोभ्यां
तौ महामतौ । गत्वा स्वशिचिरंवीरौ मुदा परमया युतौ । यथाभा-
वेनानुगतौ महानुरनिपातितौ । इंद्रविष्णु पुरा धीर्तौ जंभस्य वषट्का-
णिणौ । यदाऽभ्युदि देवसो ज्यसं शूलधरं शिवं । तदा दास्यामि ते ता-
न विष्णोऽभ्याणि गर्भशः । कियतां दर्शने यत्तः देवस्य परमेष्ठिनः । द-
शनात्म्य बीजैरेव संमिद्धिं द्रुतैर्मथयामि । स्वयं गच्छेत्यनुज्ञातस्यैवकेन
गदानेन । प्रणम्य शिष्वा राज्ञ्यांजलिभैरवैसत । इत्यादि ॥ ८२ ॥

एतज्जगत्प्रभिशेखरैः प्रभुशेखरत्वलक्षणं । प्रतिपादितमाचार्यैस्सप्रपञ्चं
गदशतु । भुक्तिभिः प्रतिपाद्यैवभीतिशुः पञ्चलक्षणं । अथाचार्यैश्चतुर्तीरग्या-
विचारगु । त परः । एषं पञ्चविधलक्षणलक्षितस्य देवतासर्वभौमस्याकुतोप-
गम्य भवेत् । गमयिष्येकस्य परमेधरस्य कथं भीमत्वमित्याशंक्यपरिहरति ॥

भीमो र्गम्य जंकर मुगो नु निदर्शनं ते

तज्जगत्प्रभिशेखरैः प्रभुशेखरत्वलक्षणं ।

नमोऽभिजातमूर्त्योऽपि निजानुभावा-

पापापानुभवा नृपतिर्भयाय ॥ ८३ ॥

हे शंकर उच्चलितसूर्यसहस्रकल्पैः उद्यत्सूर्यसहस्रसदृशः । तत्र भु-
क्तिः । न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्यतो भाति कुतोऽयम-
ग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ।
इति । तेनोभिः भीमोऽपि विभेद्यस्मादिति भीमः तत्र श्रुतिं नि-
दर्शनत्वेनाह मृगमिति । मृगजन्तुभीममुपहर्तुमुग्रं इति । श्रुतिवाक्यं ते
भीमत्वे निदर्शनं । स्तुति श्रुतं गर्तसदं गुवानं मृगजन्तुभीममुपहर्तुमुग्रं ।
इति । भुतं वेदान्तेषु प्रसिद्धं गर्तसदं हृत्पुण्डरीकाभ्यावर्तिभवं गुवानं
मृगं नु सिद्धमिव भीमं उपहर्तुं उपहन्तारं पापानां उग्रं अनभिभवनी-
यं सदाशिवं हे अन्तरात्मन स्तुति । इति तस्यार्थः । मृगजन्तुभीममित्यत्र
तेजःप्रकर्षवत्तया दुरासदत्वेन सिद्धनिदर्शनतया श्रुतस्सन्नपि तथा भवितुं
नार्हसीत्यर्थः अनेन स्वभावसौम्यस्यापि देवस्य तेजःप्रकर्षादेव भीमत्वसंकी-
र्तनमुपपन्नमिति भावः अत्र दृष्टान्ताह । अक्रोधन इति । अक्रोधनः अ-
क्रोधनशीलः स्मितमुखः स्मितं मन्दहासं मुखे यस्येति स्मितमुखोऽपि निजा-
नुभावात् स्वकीयतेजःप्रकर्षात् नृपतिः तनुभूतां आपाततः भयाय भवति
सकलप्रजानंजनधर्मिणोऽपि राज्ञः स्वभावसौम्यं मुखं भयंकरं भवति । श्रू-
यते च । तस्माद्राजमुखं भीमं भावुकं । इति कविभिः इत्युक्तं । द्वारे नि-
युक्तपुरुषानुमतप्रवेशः सिद्धासान्तिकचक्रेण महोपसर्पन् । तेनोभिरस्य वि-
निवर्तितदृष्टिपतिर्वाक्पादौ पुनरिव प्रतिवारितोऽस्मि ॥ इति । न च न परि-
जितो नचाप्यरम्यश्चकितमूर्ध्वमपि तथापि पार्श्वमस्य । सलिलनिधिरिव प्रति-
क्षणं मे भवति स एव नवो नवोऽयमश्वोः ॥ इति च ॥ ८३ ॥

तेजःप्रकर्षदिवास्य भीमत्वमुपाय ब्रह्मत्वात् स्वाभाविकं भीमत्वम-
न्तीत्याह—

अभ्युद्यतं गिरिशं वज्रमधीमहे त्वां

त्वद्विभ्यतः पवनभानुकुशानुसकाः ।

मृत्युश्च तत्तदधिकारभृतस्तथान्ये

ब्रह्मतलक्षणमयं भयहेतुभावः ॥ ८४ ॥

हे गिरिश त्वामभ्युद्यन्ते उद्ग्राणं वज्रं कुटिलमधीमहे । महद्भयं वज्र-
मुद्यन्ते य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति । इति । त्वत् त्वत्तः भवतः पवनभानु-
कुशानुशक्राः वायुमूर्धाग्रांदाः स्वतो विभ्यतो भवन्तीति शेषः मृत्युश्च त-
त्तदधिकारभूतः तथाशब्दश्चात्मे तत्तदधिकारभूतः अन्ये च त्वतो विभ्य-
तीति यत् अयं भयहेतुभावः भयहेतुत्वं ब्रह्मत्वलक्षणं ब्रह्मभावस्याप्राधार-
णो धर्मः । तथा च कठब्रह्मण्यं श्रूयते । भवादस्याग्निरतन्नि भयात्तपति सूर्यः
भगादिद्रश्च वायुः स मृत्युर्वावति पञ्चमः ॥ इति । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ।
एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्ये । इति परस्परसमानाभ्यां भुतिभ्यां ग-
तिमन्यन्यायेन रुद्रब्रह्मशब्दयोः पर्यायत्वमेव सिद्धं । तदुक्तं व्यासमु-
नौ । एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्ये तद्वत्सकं नेह नानास्ति किं चित् ।
यद्यस्यन्यः केन वा कुत्र चिद्वा व्याचष्टां तद्यस्य शक्तिस्समग्रा ॥ इति ।
ननु तन्त्रवार्तिके भट्टाचार्यैः । एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्ये । सहस्रा-
णि सहस्रशो ये रुद्रा अभिभूयां । इत्यत्र श्रुत्योर्विरोधमाशङ्क्य । एक एव
रुद्रो न द्वितीयाय तस्ये । इत्येतद्वार्तिकस्य रुद्रविषयं । एककपालं निर्वपेत् ।
इत्येव । तत्पर्यं न रुद्रस्यैकत्वमिति यदुक्तं एतद्व्यासस्य कर्मपरत्वादिव तत्र
गमः तद्वा भवतु । भेदाश्चोपनिषदि । एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्युः ।
इति । तर्पणशिरस्यपि । एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्ये । इति । श्रू-
यते । तत्र कर्मपरत्वाभावाद्वितीयत्वमेवेति तस्मिन् रुद्रब्रह्मशब्दयोः पर्याय-
त्वमिति पञ्चलपत्रम् ॥ ८४ ॥

रुद्रो वा एष यदभिस्तस्यै ते तनुभौ घोराभ्या शिवज्या । इति श्रु-
तिर्गोराभ्या तनोः कार्यमाह —

गोरा शिवा च भगवन्तुभयी तनुस्ते
गोरा भिषज्जाति भवार्तमुपास्यमाना ।

अभ्या भिषज्जनकृतां रुमीक्षमाणा

अभ्या भवति शिवतामाश्रयात्मनो ऽपि ॥ ८५ ॥

भवतो रुद्रब्रह्मशब्दाभ्या भक्तानुग्रहात्थं बह्व्यस्तनेवसन्ति ता-
स्मृकृतिनां भवदनुग्रहशब्दान्तरूपा आयान्ति दुष्कृतिनां तु ता एव घोरा
घोररूपा आयान्ति हे भगवन् घोराघोररूपा शिवा शान्ता चेति एव-
मुभयी तनुः तन्यते जगदनेनेति तनुः शरीरं । तत्र घोरा तनुरुपा-
स्यमाना मनोवाकायकर्मभिः यागस्तोत्रप्रणामैः आराध्यमाना भवार्तं सं-
साररोगिणं भिषज्जाति चिकित्सति ईश्वरस्य संसाररोगचिकित्सकत्वं श्रु-
तिपुराणेषु प्रसिद्धं । भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि । इति । अध्य-
वोचदधिवक्ता प्रथमो देव्यो भिषक् । इति च । तथा च पुराण-
वचनं । निदानज्ञो यथा वैद्यो रोगस्य विनिर्वाकः । उपार्यैर्भेषजैस्तद्-
त् ज्ञानयोगोपदेशतः । संसारस्येश्वरो नित्यं समुल्लस्य निर्वर्तकः । संसारवै-
द्य इत्युक्तस्सर्वतत्त्वार्थवेदिभिः । इति । अन्या शिवा तनुः भिषज्जनकृतां
संसाररोगिणां तदुपशमनोपायभूतकर्मवृष्टापनं भिषज्जनं तदपि तेषाममल-
मिति मत्वा तेन कृतां रुमं दुःखमीक्षमाणा मती दृष्ट्वा दर्शनमात्रादेव अ-
शिवात्मनो ऽपि शिवतां मङ्गलरूपतां ईश्वरतां वा आपादयति । तथा च पुरा-
णवचनं । यं दृष्ट्वा न पुनर्नेम लभन्ते मानवा भुवि । सो ऽयमायाति
भगवन्शंकरश्शशिभूषणः ॥ इति ॥ ८५ ॥

यच्छत रुद्रीयं जुहोति यै वास्य घोरा तनुस्तान्तेन रामयति यद्रुमो-
द्धारां जुहोति यैवास्य शिवा तनुस्तां तेन प्रीणानि । इति श्रुतेरभिप्राय-
माह —

घोराक्षमां विदधतश्चमयन्ति रुद्र-

रतां हि घोरासुपयान्ति चिकित्सितारं ।

प्रीणन्ति शङ्कर शिवाश्चमकानुवाकै-

र्होमस्य यच्च भवन्त्युभये ऽपि मन्त्राः ॥ ८६ ॥

यद्यस्मात्कारणात्तत्र होमस्य उभयेऽपि मन्त्राः रुद्रचमकानुवाकौ
भवन्ति । तत्र भुक्तिः । यच्छत रुद्रीयं जुहोति यद्रुमोद्धारां जुहोति । इति
च । वाजसंभे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रमितिश्च मे धीतिश्च मे कनुश्च मे

स्वराश मे श्लोकश्च मे श्रावश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे सुवश्च मे ।
इत्यादि । एते दशभिर्मन्त्रैरेकाहुतिं हुत्वा अविलम्बेन । प्राणश्च मे पान-
श्च मे । इत्यादिद्वादशभिर्मन्त्रैरेकाहुतिर्हूयते सा वसोद्धारा । तत्र श्रुतिः ।
सन्तनां वसोद्धारां जुहोति । इति । नमस्ते रुद्र मन्यवे । इत्यादिभिर्मन्त्रैर्न-
मो नमस्तारं विदधतः कुर्वन्तो घोरां तनूं शमयन्ति शान्तां कुर्वन्ति आर्ता
रोगिणः औषधप्रदानेन घोरां रोगनिवर्तकं चिकित्सितारं चिकित्सकं उप-
यान्ति चमकानुषाकैः । वाजश्च मे । इत्यादिभिः शिवां तनूं प्रीणयन्ति ।
तथा च ब्रह्माण्डपुराणे श्रूयते । द्वे तनू तव देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः ।
प्रागप्यन्या शिवा प्यन्या ते प्रत्यक्रमनेकया । घोरा तनूस्तव ब्रह्मन्मूर्धो
विष्णुर्हुताशनः । शिवा तनूस्तव ब्रह्मन्नापो ब्रह्मा च चन्द्रमाः । इत्या-
दि ॥ ८९ ॥

चमकानामीश्वरस्य वाजादिदातृत्वेन प्रतिपादने परिशेषप्रमाणमि-
त्याह—

विष्णु प्रजापति पुरंदर पूर्वकेषु

वाजादिनुत्यमितरेष्वपि दैवतेषु ।

आशांसितेषु चमकाः परिशिष्यमाणं

दातारमीश्वर भवन्तपशुब्दमाहुः ॥ ८७ ॥

विष्णुप्रजापतिपुरंदरपूर्वकेषु इतरेषु दैवतेष्वपि वाजादिनुत्यं अन्ना-
दिनुत्यं आशंसितेषु । विष्णुश्चम इन्द्रश्च मे । इत्यादिधिराकांसितेषु । चम-
काः । वाजश्च मे । इत्यादयो मन्त्राः परिशिष्यमाणं भवन्तपशुब्दं दातार-
माहुः । अग्निश्चम इन्द्रश्च मे । इत्यादिवदशास्यत्वेनाननुवादादातृत्वेने-
षाम् परिशिष्यते । इति भावः । तथा च पुराणवचनं । अहमेव जगत्कर्ता
गुप्तयोः कारणं त्वहं । मत्प्रसादात्पदं लब्धं ब्रह्मन्विष्णो त्वयापि च । इति ।
शिवार्थं उपि । इन्द्रनीलमयं लिङ्गं विष्णुः पूजयते सदा । विष्णुत्वं प्राप्न-
वामान पापं चैतं सनातनं । ब्रह्माण्मन्यते लिङ्गं नित्यं शैलमयं शुभं । त-
स्या तेषु नान्येव प्राप्ते भवत्यनुत्तमं । शक्तो उपि देवराष्ट्रिन्द्रो लिङ्गं मणिम-

यं शुभं । भक्त्या पूजयते नित्यं तेन शक्तत्वात्प्राप्तवान् । इति । तथा च
वायवीयसंहितायामीश्वरं प्रति पार्वतीवचनं । तमाहूय महादेवो तपसा किं
करिष्यसि । त्वत्तो लब्धवदा एते सर्वे ब्रह्मादयस्पुराः । इति ॥ ८७ ॥

अपः परिषिञ्चति रुद्रस्यान्तर्हित्यै । इति श्रुतेरत्यमाह—

युक्तन्तमानयितुमीश्वर सन्निधौ ते

देवान्तराणि महतामिव मर्त्यमात्रं ।

अन्तर्द्धिमध्वरविधौ तदपेक्षमाणा-

स्वत्कर्मसीम्नि परिषेचनमाचरन्ति ॥ ८८ ॥

हे ईश्वर महतां सन्निधौ मर्त्यमात्रमिव नरपतीनां समस्तं प्राकृतनरमात्रमिव
ते परमेश्वरस्य सन्निधौ देवान्तराणि मानयितुं पूजयितुं न युक्तं तस्मात्का-
रणात् अध्वरविधौ अन्तर्द्धिमपेक्षमाणाः स्वत्कर्मसीम्नि स्वधाराधनकर्मसमा-
प्ती परिषेचनं रुद्रोऽन्तर्हितो भूयादिति परिषेचनं आचरन्ति कुर्वन्ति ॥ ८८ ॥

स वै वो वरं वृष्ट्वा इति वृणीष्व इति स एतमेव वरमवृणीत
पशूनामाधिपत्यन्तर्द्धमैतत्पशुपात्रामेति अहमेव पशूनामाधिपतिरित्यादीश्व-
रस्य पाशुपत्यवरणप्रतिपादकश्रुतिवचनसामर्थ्यवाद्भवेन विवक्षितार्थं वक्तुं
जीवानां पशुत्वमीश्वरस्य पतित्वं स्वाभाविकमित्याह—

आत्मान्तराणि पशवः परतन्त्रभावा-

त्स्वातन्त्र्यतः पशुपते पतिरीश्वर त्वम् ।

आत्मानमौपनिषाः प्रवदन्त्यनीश-

मंशं भवन्तमुभयोरुभयं स्वभावः ॥ ८९ ॥

आत्मान्तराणि ईश्वरादन्ये जीवाः परतन्त्रभावात् पगधीनत्वात् प-
शवः तथा च इकांदि विष्णुवचनं । पशवो हि वयं सर्वे सदेवामुरमानुषः ।
पतिस्त्वमेव सर्वेषां लोकानां परमेश्वरः । इति । वायवीयसंहितायामपि । ब्रह्मा-
द्या स्वावरन्ताश्च पशवः परिकीर्तिताः । पशूनामेव सर्वेषां प्रोक्तमेतन्नदर्शनं ।
आदित्यपुराणे ब्रह्मवचनं । स एव ब्रह्माति पशुनस्मदादीन्महेश्वरः । संसा-
रमोक्षो देवः पशूनामिति हि श्रुतिः । इति । हे ईश्वर पशुपते स्वातन्त्र्यतः

त्वं पतिः तेषां पशूनां पालकः । तथा च महाभारते । स मुदा यत्पशुना-
नि तैश्चैव रमते पुनः । तेषां पतिश्च यस्तस्माद्बुद्धः पशुपतिस्मृतः ॥ इति ।
लेखे ऽपि । ब्रह्माद्या स्वावरान्ताश्च देवदेवस्य झूलिनः । पशवः परिकीर्त्य-
न्ते संसारवशात्तार्त्तनः । तेषां पतित्वाद्देवेशिशवः पशुपतिस्मृतः । स एव
मोचकस्तेषां भक्त्या सम्यगुपासितः । इति । तत्र प्रमाणमाह आत्मानमिति
औपनिषदाः उपनिषदमधीयानाः आत्मानं जीवं अनीश्वरं परतन्त्रं वद-
न्ति । तत्र श्रुतिः । आत्माप्यनीशस्मुत्सदुःखहेतोरनीशया शोचति मुह्यमा-
नः । इति । भवन्तमीश प्रवदन्ति । अथर्वशिरमि श्रूयते । अथ कस्मा-
दुच्यते महेश्वरः यस्मत्सर्वलोकांसम्भस्तस्मत्स्यत्यनलं सृजति विमृजति
वासयति तस्मादुच्यते महेश्वरः । इति । अथर्वशिक्षावामपि । सर्वैश्वर्यसंप-
पन्नसर्वेश्वरश्च शंभुः । इति । उभयोः जीवेश्वरयोः उभयं अनीशत्वमीश्व-
रत्वं च स्वभावः । तथा च श्वेताश्वतरोपनिषदि । य ईश अस्य जगतो नि-
त्यदेव नाहेनुविद्यत ईशानाय । इति । न हीश्वरस्येश्वरस्ते जीवानामनीश्व-
रत्वे च स्वभाववादमन्तरेणान्यत्किञ्चिन्निमित्तमर्गत् तया हि अनादिमलनिर्गु-
णत्वात्परमेश्वरस्य सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वजगन्निर्मातृत्वं पशुपतिवत्त्वं वा-
यवीयगमिहः । यमुक्तं । अनादिमलसंश्लेषप्रागभावस्तत्स्वभावतः । अत्यन्तं परि-
शुद्धात्मत्यतो य एव उच्यते । इति । आत्मानन्तराणः स्वभावमिदमलान्तरत्वा-
त् अनीशत्वं पशुत्वं असर्वज्ञत्वञ्च एतद्वयमपि स्वाभाविकमेव तथा च वाय-
वीयमहितायां । स्वभावविमल्यो यद्वत्सर्वानुग्राहकशिवः । स्वभावविमलान्त-
रद्वयमानो जीवसंज्ञिताः । अन्यथा संसरन्त्येते निगमाज्ञ कथं शिवः । कर्म-
मायानुबन्धो ऽस्य संसारः कथ्यते बुधैः । अनुबन्धो ऽयमस्येति न शिवस्येति
वृत्तम् । य हेतुगत्त्वमात्रेव निजानामनुको ऽमलः । अगन्तुकत्वे तस्यापि
भावः केनापि हेतुना । इति । ईश्वरस्येश्वरत्वमप्येवामनीश्वरत्वं स्वाभाविकं
न । गोकारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरं । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वामुं शा-

इत्यादिगीतावचनानां कथमर्थवत्त्वमिति चेन्न गीतामु मामित्यस्म-
च्छब्दस्य वक्ता परमेश्वरः कृष्णस्तु प्रवक्तव्यं केवलमस्मच्छब्दार्थः प्रव-
क्ता अस्मच्छब्दज्ञात्सो न भवति प्रवक्ता अस्मच्छब्दार्थश्चेत् गीताध्यायि-
नानि ईश्वरत्वमुपास्यत्वञ्च स्यात् ईश्वरस्यैवकृतृत्वं कृष्णस्य प्रवक्तृत्वं
कथमिति चेदुच्यते । सर्वविद्येश्वरात्सर्वज्ञात्परमेश्वरात् गीतां श्रुत्वा विष्णु-
स्तामवार्जुनायोक्तवान् । तथा च कूर्मपुराणे । सनत्कुमारो भगवान्मन्वन्तीय
महामुनिः । दत्तवानैश्वरं ज्ञानं सो ऽपि सत्यव्रताय तु । सत्यव्रतो ऽपि योगीन्द्रः
पुलहाय महर्षये । प्रददौ गौतमायाय पुलहो ऽपि प्रजापतिः । अंगिरा वेदविदु-
पे भारद्वाजाय दत्तवान् । जैमिण्ययाय कपिलस्तथा पञ्चशिखाय च । पराशरो
ऽपि मनाकात्पिता म सवनत्वविन् । लेभे तत्परमं ज्ञानं तस्माद्ब्रह्मलीकरमि-
वान् । ममोवाच पुरा देवस्यैवदेहाद्भूमातिचव । महादेवो महायोगी रुद्रः
विलिपितानकभृक् । नारायणो ऽपि भद्रवान्देवकीतनयो हरिः । अर्जुनाय स्यथं
मासादुक्तवानिदमुत्तमं । इति । श्वेताश्वतरोपनिषद्यपि । ऋषिं प्रभूतं कपिलं
यस्मत्प्रजे ज्ञानैर्नर्षिर्भानि जायमानश्च परयेत् । इति । ईश्वरादिष्णोर्विद्यालाभ-
दश्रूयते शान्तिपर्वण्यपि अष्टादशानां विद्यानामादिकर्ता परमेश्वरः परमेश्वर-
मकाशादेव विष्ण्वादिमकलदेवानां विद्यालाभदश्रूयते । त्वं हि सर्वविधानज्ञ
मत्त्वानां त्वं गतिः परा । मं करो न भवेदत्र यथावद्वै विचार्यतां । न तस्म
भगवान्ध्यात्वा तदा शूलवरायुधः । देवदेवो महादेवः कारणं जगतां परं ।
ब्रह्माविष्ण्वन्द्रमहितस्मर्त्यैव समुगपूरैः । लोकमेश्वरणात्यं च लोकसंकरना-
शनं । आत्मानमात्मना दण्डमसृजहेवसत्तमः । तस्माच्चयमन्तरणातीनां दे-
वी मरस्वती । असृजदण्डनीतिं वै त्रिषु लोकेषु विश्रुतां । यया म नीयते
दण्डममृतं पापकारिषु । दण्डस्य नयनात्मा हि दण्डनीतिरिहोच्यते । भू-
यस्य भगवान् ध्यात्वा चिरं शूलधरः प्रभुः । असृजसर्वेशास्त्राणि महर्षेणो
मन्त्रेण । दण्डनीतिः प्रयोगेन प्रमाणानि च सर्वज्ञा । निशाश्वतश्च परमेश्वरः

स्नांसां भेदविकल्पना । अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या लोकाश्चतुर्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो वेदो गांधर्वकल्पयः । अर्त्यशास्त्रश्च विद्या स्याष्टाशैव तु । दश चाष्टौ च विख्याता एता धर्मस्य संहिताः । एनामामेव विद्यानां व्यासमाह महेश्वरः । शतानि त्रीणि शास्त्राणामाह तन्मणि ममर्ति । व्यास एव तु विद्यानां स्मर्ता देवेन कीर्तितः । तन्त्रं पाशुपतज्ञाप पाञ्चगानं तु विश्रुतं । योगशास्त्रश्च सांख्यश्च तन्त्रं लोकायतं तथा तन्त्रं ब्रह्मवृत्ता नाम तर्ह्यविद्या द्विवैकमां । सुखदुःखात्यनिज्ञासाकारणश्चेति विश्रुतं । तर्ह्यविद्यामन्या चाष्टौ समासो न तु विस्तरः । दश चाष्टौ च विद्या पाँराणां यज्ञसंहिताः । पुराणानि प्रणीतानि नावेदं हि संहिताः । धर्मशास्त्राणि तद्वच्च लोकात्यानि तु नामन्या । एकात्यानि पुराणानि वेदाश्चैकात्यमंहितः । नानात्यानि च शास्त्राणि तर्ह्यशास्त्राणि शंकरः । प्रोवाच भगवन्देवः कालज्ञानानि यानि च । चतुष्पष्टिप्रमाणानामायुर्वेदश्च सोत्तरं । अष्टादशवैकल्पानां दण्डनीवीं च शाश्वतीं । गांधर्वमितिहामं च नानाविस्तरमुक्तवान् । इत्येताश्शंकरप्रोक्ता विद्याश्शब्दार्थसंयुताः । पुनर्हंदमहस्वस्य तामामेव तु विस्तराः । ऋषिर्मिर्द्वगंधर्वैश्मविकल्पमविस्तरः । शिवेन ब्रजणा चैव विष्णुना च विकल्पिताः । इत्यादिवर्षर्येश्वरस्येव कर्तृत्वादि, तर्ह्यनामचब्दार्थः प्रवक्ता इत्यां न भवतीतीत्यत्र न्यायकुमुदान्तो उदयनाचार्यमत्यर्थेन । तद्यथा । अपि चास्मत्पदं लोकवेद्वेदेऽपि प्रयुज्यते । तस्य च लोके न वा चेतनामात्रमर्थः तत्र सर्वधैवाप्रयोगात् नान्यात्ममात्रमर्थः परमात्मन्यपिप्रयोगप्रसंगात् अपि तु यस्वतन्त्रेणोच्चरति तमेवाह तथाऽन्यस्यतिरेकाध्यामवमायात् ततो लोकद्व्युत्पत्तिमनतिक्रम्य वेदेऽप्यनेन स्वप्रयोजितं वक्तव्यः अन्यथाप्रयोगप्रमेगात् न च यो यदाच्चारयति वैदिकमहं शब्दं स एव तस्यात्यर्थ इति युक्तं तथा सति मामुपास्नीत्यादौ स एवैवाप्यम्यात् । अहं सर्वस्य प्रहारी मत्तममेव प्रवर्तते । इति उपाध्यायदिश्वरपरिवारान्मन्यैश्वर्यमधिगच्छेत् तथा च उपासनीयं प्रथि उग्नतनोऽग्नौ म्यात् लोके व्यवहारश्चोच्छिद्यते न

स्मान्नात्र प्रवक्तव्यं वाच्यं अपि तु वक्तव्येति व्यवस्थितेः प्रयुज्यते वेदेऽप्यस्मच्चब्दः प्रयोक्तव्यवचनः अस्मच्चब्दत्वात् लौकिकवादिनि एवमन्येऽपि यः कः इत्यादयो द्रष्टव्याः इति किञ्च । वृष्णीनां वामुदेनोऽस्मि पाण्डवानां धननयः । इति धननय इत्यादिवत्कृष्णस्यापि तद्विभूतित्वेन श्रवणात् कृष्णव्यतिरिक्तो विभूतिमान्परमेश्वर एनास्मच्चार्थ इति युक्तमुत्पद्यामः अनः प्रकृतमनुमरामः ईश्वरस्य पतित्वे । पशुपतये नमः । इत्याद्याऽश्रुतयः प्रमाणं । पुराणेषु श्रूयते च । ब्रह्मविष्णुमूर्त्तद्वयाः पशवः परिकीर्तिता । तेषां पतित्वादेवेशः शिवः पशुपतिस्मृतः । इति । स्वाम्भित् पतित्वं मे युष्माकं पशुतापि च । इत्यादि ॥ ८९ ॥

ननु यदीश्वरस्य पाशुपत्यवरणं स्याभाविकं । स वै वो वरं वृणा इति वृणीष्येति स एतमेव वरं वृणीत पशूनामाधिपत्यन्तदस्येतत्पशमन्नामेति अहमेव पशूनामधिपतिरिमानोति तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिः । इतीश्वरस्य पाशुपत्यवरणप्रतिवादाकाश्रयः कथमुपपदेरन्तित्यतआह —

संप्राप्त एव सति शंकरपापाशुपत्ये

कस्मै वरेण्य वरणं कृपणांचितं ते ।

विध्यर्थमध्ययनचोदनयागृहीता

जन्वन्ति यत्किमपि वन्दिवदर्थवादाः ॥ ९० ॥

हे वरेण्य शंकर पाशुपत्ये संप्राप्त एव सति नित्यमिद एव सति कृपणांचितं वरणं कस्मै प्रयोजनाय विद्यमानस्य पाशुपत्यस्य वरणं प्रयोजनं न दृश्यत इत्यर्थः वरणप्रतिवादकानां धुनीनामत्यवादात्वात् न वरणप्रतिवादेन तात्पर्यमित्याह विध्यर्थमिति अध्ययनचोदनया । तस्मात्स्याध्यायोऽप्येतद्वयः । इत्यध्ययनविधिना गृहीता अर्थवादाः विध्यर्थं विधेयपुरुषप्रवृत्त्यर्थं वंदिवत् यत्किमप्यविद्यमानं विद्यमानं वात्यं जन्वन्ति । एतमुक्तं भवति । विधिवार्क्यं तु पुरुषं प्रेरयितुं विधेयात्यर्थस्य प्रादास्त्वमपेक्षते अर्थवादाकार्यं च फलवत्यावबोधपर्यवसिताध्ययनविधिपरिगृहीतत्वेन पुरुषात्यर्थमपेक्षते ततः पुरुषात्यर्थपर्यवसितविधेयसिन्प्राशस्त्यं लक्षणयावृत्त्या समर्पयदर्थवादत्वा

वयं विधिवाक्येन महैकतामाच्यते न तु स्वतः किंचिदर्थं विधत्ते बोधयति वा अतो नार्थवादस्त्वार्थं प्रमाणं यद्यपि प्रमाणान्तरविरोधाभावे वैयामिकमते-
नार्थवादप्रतीतिः स्पर्धाऽङ्गीक्रियते तथाप्यत्र । पशुपतये नमः । इति ति-
त्यमिद्धपाशुमत्यप्रतिपादकश्रुत्यन्तरविरोधः तद्वरणवाक्यानां न स्वार्थपरता
इति ।

ईश्वरस्य पाशुपत्यवरणाभावं प्रकरान्तरेण प्रतिपादयति ।

नानापदानवचनादपि वाग्णीय-

स्वत्पाशुपत्यवरणमनिलम्भवादः ।

लब्धं वरीतुमथवा कथमेक एव

वारावहन्पि महेश्वर शक्यते ऽर्थः ॥ ९.१ ॥

त्वत्पाशुपत्यवरणमनिलम्भवादः पाशुपत्यप्राप्तेनातत्प्रतिवादः नाना-
पदानवचनात् त्रिष्णवादिदेवतान्तरदुष्करत्रिपुरदहनप्रजापतिशामनाद्यद्वतक-
र्मप्रतिपादकश्रुतिवचनबलादपि वारणीयः परिहरणीयः न स्वार्थपर इति
व्याख्येय इत्यर्थः त्रिपुरदहनापदाने । सो ऽवरीतुं वृणा अहमेव पशुनाम-
विपतिरसानि । इति । प्रजापतिशामनापदाने । स एतमेव वं वृणीत प-
शूनामाधिपत्यन्तदस्यैतत्पशुमालाम् पशुमानभवति सो ऽस्यैतदेवसाम वेदः ।
इति । मृगयुवेपग्निरहापदाने च । मार्गीयं भवति न देवा एव मृगयुमिति
वदन्त्येते नैव स उभयेषां पशूनामाधिपत्यमश्नुते । इत्यादिबचनं अधवा
एक एव पाशुपत्याख्यो ऽर्थः । बहुवचनवरीतुं लब्धं कथं शक्यते लब्ध-
स्य च पुनर्लोभवरणासम्भवात् अतः पाशुपत्यवरणप्रतिपादनपराणि वाक्या-
नि । प्रजापतिरात्मनो वषासुस्मिदन् । इति वाक्यवदमन्तमेवार्थं अभिद-
धातीति गुणवाद एवाङ्गीकरणीय इति भावः ॥ ९.१ ॥

स्थिरेभिरङ्गैः पुरुरूप उग्रः इति श्रुतेस्तात्पर्यमाह—.....

अङ्गस्थिरेभिरिति रूपमनश्वरन्ते

भूमीणि तानि च भुजङ्गमपालभारिन् ।

मन्त्रेण चान्तरिति युष्मदुपासकाना-

मार्गैर्दिका यदशनं तदमोघमाहुः ॥ ९.२ ॥

हे भुजङ्गमपालभारिन् भुजङ्गमश्वर । मालभारिन् । इत्यत्र माला-
शब्दस्य । इष्टकेपिकामालानां चित्तमूलभारिणु इति । भारिशाब्दे परे ह्रस्व-
त्वं स्थिरेभिरङ्गैः । इति श्रुत्या ते अनश्वरं रूपं तानि च रूपाणि भूमीणीति
आर्गैर्दिकाः ऋग्वेदमर्थीयानाः आहुः । स्थिरेभिरङ्गैः पुरुरूप उग्रो बभू-
व्दशुकेभिः विपिशे हिरण्यैः । इति । हिरण्यैः हिरण्यमर्थः स्थिरेभिः अनश्वरैः
शुकेभिः निर्मलैः निर्मलत्वा देवानश्वरादिमत्त्वं प्राकृतानां मलमायादिमत्त्वादेव
नश्वरत्वं तस्मादप्राकृतानीश्वरशरीराणि तादृशैरङ्गैः ईश्वरः पुरुरूपः बहुरूपः
बभूः बहुवर्णः उग्रः परैरनभिभवनीयः विपिशे प्रकाशत इति तस्यार्थः ।
ईश्वरेपासकानामुपासनोपाधिकशरीरधारणनिबन्धनत्वादमोघान्नमिद्विप्रतिपा-
दिकायाः । अन्तरिच्छन्ति । इति श्रुतेस्तात्पर्यमाह मन्त्रेणेति यदशनं
भक्ष्यभोज्यलेशचोप्यात्मकं तत् अन्तरिति मन्त्रेण युष्मदुपासकानां मोघ-
माहुः म च मन्त्रस्महितायामेवास्नातः । अन्तरिच्छन्ति तं जने रुद्रे परो
मनीषया गृह्णन्ति जिह्वया समं । इति । अन्तः हृदयाकाशे इच्छन्ति
अन्विच्छन्ति उपासते जने जनेषु परः परं विभक्तिव्यत्ययः परस्मान् स्थितं
पर्वतं कृष्टं रुद्रं मनीषया बुद्धिपूर्वकं गृह्णन्ति उपासते समं सम्यक्विचारपूर्वं
अंशं अयमर्थः । ये नाम जनेषु मध्ये सर्वस्मादधिकं रुद्रमीश्वरं बुद्धिपूर्वकं
हृदयाकाशे स्थिततया उपासते त एवाज्ञमश्नन्ति । इति ॥ ९.२ ॥

आन्तराराधनं बहिराराधनस्य पूर्वाङ्गत्वात्तस्याप्युपलक्षणमित्ययमेव
मन्त्रः प्रागेव भोजनादस्यर्चनप्रतिज्ञाप्रतिपादिकायाः शिवधर्ममूकैः । वरं
प्राणपरित्यागः छेदनं शिरसो ऽपि वा । न त्वनस्यर्च्ये भुञ्जीयाद्भगवन्तं
त्रिलोचनं । इति । इदमेवार्था मूलमित्याह—

भार्वापचमनसां त्वदुपासकानां

पुंसांमोघमशनं भगवन्नुवाणः ।

मन्त्रोऽयमन्तरिति नः प्रतिभाति मूलं

प्राग्भुक्तमर्चनविधेरनुवासरं ते ॥ ९३ ॥

हे भगवन् भावोपपन्नमनां तात्पर्ययुक्तान्तरङ्गाणां पुमां अमोघम-
शानं ब्रुवाणः । अन्तरित्ययं मन्त्रः अनुवासरं प्रतिदिनं भोजनात्प्राक् भवतः
अर्चनविधेः अर्चनविध्यायिकायाः । वरं प्राणपरित्यागः । इति शिवधर्ममूकेः
मूलं नः प्रतिभाति ॥ ९२ ॥

कृष्णमन्त्रप्रयोगात् । यज्ञैस्संमिश्राः । इति मन्त्रे भरतशब्दस्येश्वरप्र-
वृत्तौ निमित्तमाह—

नाथ त्वया पितृमृतो मरुतस्तुवाना-

स्त्वामामनन्ति भरतं नटनाभियोगात् ।

वैशेषिके सति खलु व्यपदेशहेतौ

साधारणेन भरणेन न कश्चिदर्थः ॥ ९४ ॥

हे नाथ त्वया पितृमृतः मरुतः स्तुवानाः बह्वचः नटनाभियोगात्
नटनसम्बन्धात् त्वां । यज्ञैस्संमिश्राः । इति मन्त्रे भरतमामनन्ति म च
मन्त्रः संहितायामास्नातः यज्ञैस्संमिश्राः पृथक्पिठिभिर्ग्रामिभ्यश्चुभ्रासो ऽजिगु
प्रिया उत । आसाद्य बर्हिर्भरतस्य सूनवः पौत्रादासोमं पिबन् दिवो
नरः । इति । यज्ञैः यज्ञेषु । मुपां सुतुक् । इति विभक्तिव्यत्ययः संमिश्राः
सम्भूय वर्तमानाः रलयोरभेदः पृथगेभिः नानावर्णैः कृष्टिभिः शक्तिभिः
यामन् यात्रायां शुभ्रामः शोभनगमनाः अजिगु आभरणेषु प्रियाः उत अ-
पि च आसाद्य आगत्य बर्हिः यज्ञं भरतस्य सूनवः मरुतः पौत्रान् पौत्रच-
मसात् आसोमं पौत्रचमससंभृतं सोमं पिबन् दिवः द्योतमानाः नरः शूराः ।
अयमर्थः । हे मरुतः शूराः द्योतमानाः यज्ञेषु सम्भूय वर्तमानां नानावर्णैः
आयुधविशेषैः उपलब्धिताः यात्रायां शोभनगमनाः प्रियालंकाराः भरतस्य
सूनवः यूयं इमं यज्ञं आसाद्य आगत्य पौत्रचमससंभृतं सोमं पिबन् । इति ।
भरतस्य सूनवः इति प्रायेण शोभमानाः प्रियालंकाराश्च भवन्तीति शोभन-

गमनत्वादिकं भरतमनुत्वात् तेषामुपपन्नमिति भावः भरतशब्दो नर्तकवचनः
आहुश्च नैषण्डिकाः । जायाजीविश्च भरतो नटो नटी रयात् । इति ननु । अ-
ग्रे महां असि ब्राह्मण भारत । इत्यत्र भरणशब्दप्रयोगात् अग्नौ भरतश-
ब्दः तद्वदत्रापि किं न स्यात् अत आह वैशेषिक इति वैशेषिके अमाधा-
रणे व्यपदेशहेतौ सति साधारणेन भरणेन न कश्चिदर्थः किंचिदपि प्रयो-
जनं नास्त्यतीत्यर्थः अग्रावपि न भरणशब्दमात्रेण भरतशब्दव्यपदेशः किंत्व-
साधारणेन हविर्भरणेन । एष हि देवेभ्यो हव्यं भरत । इति । भारतेत्यत्र
वृद्धिच्छादमः ॥ ९४ ॥

अग्निमारुतशस्त्रे वक्तव्यं । आत पितः । इति रुद्रदैवताकं मन्द्रम-
धिकृत्यास्नातस्य । त्वन्नो वीरो अवेति क्षमेथा इति ब्रूयान्नाभिन इत्यनभि-
मानको हैप देवः प्रजा भवति प्रजायेमहि रुद्रीयप्रजाभिरिति ब्रूयानरुद्रे-
त्यनस्यैव नासः परिहृत्यै । इति बह्वचब्राह्मणवाक्यस्य तात्पर्यं श्लोकद्वये-
नाह—

हिंसाप्रतीतिरभिमानपदकदेशा-

च्छब्दाद्धेरिति भयेन सुमुद्रपन्ति ।

कामान्तकत्रिपुरदक्षमत्यादिभंग

विरुद्धातविक्रमतया कथिनो ऽसि वीरः ॥ ९५ ॥

अस्ति हिवाचनो ऽप्यभिमानशब्दः । विश्वरूपं त्वां द्रष्टुमभ्यमन्त ।

इत्यादौ तत्प्रतीतिः अभिमानशब्दादपि भयं भवति यथोक्तं दशग्रीवं प्रति
रामभद्रभीतेन मारीचेन । रत्नादादीनि नामानि त्रासं संजनयन्ति मे । रत्ना-
नि च रगाश्चैव । इति । एतादृशत्वाद्भीतिः अत्राप्यभिमानपदस्य हिंसावा-
चकस्य एकदेशान् अमेरिति शब्दाद्विमाप्रतीतिरिति भयेन । अभिनो वी-
रो अवेति क्षमेन । इत्यत्र अभिशब्दमुद्रपन्ति उद्धरन्ति तत्त्वान् । त्वन्नः ।
इति पदं आवपन्ति । आत पितः इति मन्त्रे वीरशब्दस्येश्वरप्रवृत्तौ निमित्त-
माह कामोक्तं कामान्त कत्रिपुरदक्षमत्यादिभंगविरुद्धातविक्रमतया आदिशब्दे-

न गेयकजलधराधय उध्यन्ते मन्मथमृत्पुत्रिपुरदक्षयागादीनां भोगेन प्रसि-
द्धविक्रमतया वीरः कथितो ऽसि ॥ ९९ ॥

हिंसाभिधातृपदसन्निधिना ज्वरार्थं

रुद्रेति नाम परिशंस्य परावपन्नः ।

पत्रे यथान इति मङ्गलवाचि हृष्ट-

न्दवेश रुद्रिय पदं पुनरावपति ॥ ९६ ॥

हिंसाभिधातृपदसन्निधिना हिंसावाचकाभिशाब्दमान्निधयेन रुद्रेति
नाम प्रजायेमहि रुद्र प्रजाभिः । इत्यत्र रुद्रशब्दं ज्वरार्थं ज्वरवाचकं परि-
शंस्य परावपन्नः उद्धरंतः यथा नो अदितिः करत्पश्ये नृभ्यो यथा गवे
यथातोकायरुद्रियं । इति पदं पुनरावपति स च । आतेपितः इति मन्त्रम्
हिंसायामाप्नायते । आने पितमेरुतां मुष्मन्मेतु मानस्मृष्य संदशो युयो-
थाः । अभिनो वरिो अर्नति क्षमेन । प्रजायेमहि रुद्र प्रजाभिः इति मरु-
तां देवानां पितः हे रुद्र ते तव मुष्मं मुष्मं एतु आगच्छतु नः अम्भकं मू-
र्यस्य संदशः सूर्यावलोकनां मा युयोथाः मा वियोजय किंच हे वीर त्वं नः
अम्भकं अर्नति अश्वादिबन्तु अभिप्रेतमेतत् क्षमेन क्षमेथा इति वर्णयत्य-
यः महिष्णुमूर्ता अस्मदीयानि अश्वादिवस्तूनि मा विनाशयेत्यर्थः हे रुद्र
त्वदनुज्ञाया वयं प्रजाभिः प्रजायेमहि पुत्रपौत्रादिरूपेण उत्पद्येमहि इति
ब्राह्मणवाक्यस्याप्ययमेवार्थः त्वज्जोवीर इति पाठादभिर्शंसिता ब्रूयात् अद-
मिन इति पाठस्तद्व्यात् त्वज्जो वीर इति पाठे एष देवः प्रजा अनभिमान-
को भवति अभिमानको हि हन्ता पाठान्तेर अभिशब्दस्य विद्यमानत्वात्
पुत्रादिकाः प्रजा अभिष्यनाशयिष्यामीति रुद्रो मनुजे त्वज्ज इति पाठे तु
न तथेत्यर्थः प्रजायेमहि रुद्रयेत्येव पाठं ब्रूयात् न तु रुद्रेति हे रुद्रियम-
न्मथमृत्पुत्रिपुरदक्षयागादीनां भोगेन प्रसिद्धविक्रमतया वीरः कथितो ऽसि ॥ ९९ ॥

गामवेदोक्तमीश्वरभ्यानुभावं तत्पार्षदानां चानुभावं दर्शयति ।

शाखासु शंकर सहस्रतयीषु साम्ना

साम्नायते नर न केवलमानुभावाः ।

सर्वात्मनामधिपतेरविशेषणम्

देवव्रणादिषु गणाः कथितानुभावाः ॥ ९७ ॥

हे शंकर सहस्रतयीषु सहस्रावयवामु साम्नां शाखामु तवानुभावा
महिमा न केवलसाम्नायते न कथ्यते किन्तु अविशेषणः सर्वात्मनामधिपतेः ।
अधिपातायि मित्रापातायि शत्रुपातायि सुवः । इत्यनेनाविशेषेण श्रवणात्
सर्वपामधिपतेः ते गणाः प्रमथाः । ये देवा विशिषदम्भ । इत्यादिषु देवम-
तादिषु कथितानुभावाः । तथा च पुराणवचनं । ते हि साक्षाद्विशिषदस्व
न्तरिक्षमदस्ततः । प्रथिवीपद इत्येवं देवा देवग्रतेऽस्तुता । इति । यान-
धिकृत्य महाभारते श्रूयते । शूलहस्ताः स्वहस्तास्पर्षाच्छिन्नकिरीटिनः ।
महासर्पाक्षदधराश्चित्राभरणधारिणः । रजोऽधस्ताः पंकदिग्धाः सर्व निवार-
स्वजः । नीलांगाः कमलांगाश्च मुण्डवक्त्रास्तयैव च । भेगिशंखमृगैर्माने प्रद-
र्यान्तकगोमुत्तमान् । अवादन्यपारिमदासंल्लष्टाः कनकप्रभाः । गायमनास्तथा-
न्ये च संल्लष्टाः पुरुषप्रभाः । लंघयन्तः प्लवन्तश्च वल्गन्तश्च महाबलाः । धाव-
न्तो जघनाश्चण्डा पवनोद्धतमृदुजाः । मत्ता इव महानागा विवदन्तो मुहुमु-
हुः । सुभीसा घोररूपाश्च शूलपट्टमपाणयः । चरांगवमनाश्चित्राश्चित्रमाल्या-
नुलेपनाः । रक्तचित्रांगदधराः समुद्यन्करास्तथा । हंतागे द्विपतां संपं प्रम-
ह्यामस्रविक्रमाः । पानारो ऽसृग्रसानां च मांसाद्रुतभोजनाः । चूडालकार्णि-
काराश्च प्रकृशा मंदरोदराः । अनिहन्त्यानिदीर्घाश्च प्रलेखाश्चातिभैरवाः । का-
मकारकाराभिमृदास्त्रैलोक्यस्येश्वरधराः । नित्यानेदाः प्रमुदिता त्रयीशा
वीतमत्सराः । प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न याति च विस्मयं । येषां विस्मयते
नित्यं कर्मभिर्भगवान्भवः । मनोवाक्कर्मभिर्भक्तान्पाति पुत्रानिवौरसान् । पित्र-
न्तो ऽसृग्रानन्ये क्रुद्धा ब्रह्मद्विपां सदा । चतुर्विंशत्सकं सोमं ये पिबन्ति
च नित्यशः । ध्रुवेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च । ये समासाद्य शूलाङ्गं
भवसासुज्यमागताः । सैरात्तमैर्भगवान् पावित्या च महेश्वरः । सहभूतगणो
मुक्ते भूतभन्धभवप्रभुः । इति । तथा च लिंगे ऽपि । स्मरणादेव रुद्रस्य
संप्राप्ताश्च गणेश्वराः । सर्वे सहस्रहस्ताश्च सहस्रायुवपाणयः । पित्रेणाभा म

हात्मानस्त्रिदशैरपि बंदिताः । कोटिकालाग्निसंकाशा जटामकुटधारिणः । दं-
 हाकाशालयदना नित्यनुद्धाश्च निर्मलाः । कोटिकोटिगणैस्तुल्यैरात्मना च ग-
 णेश्वराः । असंख्याता महात्मानस्तत्राजगमुमुदा युताः । गायन्तश्च द्रवन्तश्च
 मृत्यन्तश्च महाबलाः । मुखाडंबरवाद्यानि वाद्ययन्तस्तथैव च । रथैर्नागैर्हयै-
 श्वैश्च वायुमर्कटवाहनाः । विमानेषु तथारूढा हेमचित्रेषु वै गणाः । भेरीमृ-
 दंमर्मसंश्च पणवानकगोमुखैः । वादित्रैर्विविधैश्चान्यैः पट्टहैः केकपुष्करैः ।
 भेरीमुखसज्जादेराडंबटकडिण्डिमैः । मर्दलैर्वज्रवीणाभिर्विविधैः पणवैरपि ।
 दर्पस्तलवातैश्च कल्लवैः पणवैरपि । वाद्यमौनमहायोगा ह्याजमुद्वेगसंमदं ।
 ते गणेशा महासत्त्वास्सर्वदेवेश्वरेश्वरं । प्रणम्य देवं देवीं च इदं वचनमब्रु-
 वन् । भगवन्देव देवेश व्यंक्क वृषध्वज । किमर्थं च स्मृता देव ह्याज्ञापय
 महाद्युते । किं सागरं शोषयामो यमं वा सह किंकरं । हन्म मृत्युमुतामृ-
 त्त्वं पीठवर्द्धनपंकजं । चत्वेदं सहदेवैश्च सहविष्णुं मनाततं । आनयामोय
 संकुडा दैत्यान्वासहदानवैः । क्रम्याद्य व्यसनं धोरं करिष्यामस्तवाज्ञया ।
 कस्य वाद्योत्सवं देव सर्वकामममान्वितं । तांस्थता वादिनस्सर्वांगणेशान्भ-
 यममतान् । उवाच देवस्संपूज्य कोटिकोटिशतान्प्रभुः । शृणुध्वं यत्कृते यू-
 यमिहाहूता जगद्धिताः । श्रुत्वा च प्रयतात्मानः कुरुध्वं तद्देशाकिताः । न-
 दीश्वरोऽयं पुत्रो नस्सर्वेषामीश्वरेश्वरः । प्रियोऽग्रनायकश्चैव सेनानीवैरस-
 मृद्धिमान् । तमिमं मम संदेशाख्यं सर्वं च संस्मृताः । सेनान्यमभिषिचतु
 महायोगपतिः परं । एवमुक्ता भगवता गणपाम्सर्व एव ते । एवमस्त्विति
 संमन्य संभारानाहरंततः । तस्य संप्रश्रयं दिव्यं जांबूनदमयं शुभं । आ-
 मानं मेरुसंकाशं मनोहरपुषाहरन् । शातकुंभमयद्याधि चारुचामीकरप्रभं ।
 मुक्ताशामावर्जं च मणिगजावभासितं । स्तंभैश्च वैडूर्यमयैः किंकिणीजालसं-
 गुत । चतुरश्रसमायुक्तं मण्डपं विश्वतोमुखं । कृत्वा चक्रं च तन्मध्ये द-
 त्तामानवरं शुभं । तस्याग्रतः पादपीठं नीलवज्रावभासितं । चक्रुः पादप्रति-
 स्थाप्य तल्लक्ष्मीतम्यपार्श्वगौ । संपूर्णौ परमांभोभिरारविंदवृत्ताननौ । कलशा-
 नां यक्ष्य च गोवर्णं राजतं तथा । तांश्च रजतं चैव सर्वतोऽर्थांनुत्पूरितं ।

छत्रं शतशालाकं च जांबूनदमयं शुभं । शंखहारांजुगैरिण पृष्टेन च विरा-
 नितं । व्यननं चंद्रशुभ्रं च हेमदण्डं सुचामरं । ऐरावतं सुप्रतीकं गजाव-
 न्तौ च पूजितौ । मकुटं कांचनक्षेत्र निर्मितं विश्वकर्मणा । कुण्डले चामरे
 दिव्ये वज्रं चैव वरायुधं । जांबूनदमयं सूत्रं केयूरद्वयमेव च । हारं च म-
 णिचित्रांगं निर्मितं विश्वकर्मणा । संभाराणि तथान्यानि विविधानि बहून्य-
 पि । समंतान्निन्युरख्यग्रा गणया देवसंहताः । तनो देवास्सहेन्द्राश्च स ना-
 रायणकास्तथा । मुनयो भगवान् ब्रह्मा नव ब्रह्माण एव । च । देवैश्च लो-
 कावर्षैर्विस्ते तत्रान्यमुमुदा युताः । तेष्वगत्येव देवेषु भगवान् परमेश्वरः । स-
 र्वकार्यविधिं कर्तुमादिदेश पितामहं । पितामहोऽपि भगवान्जियोगादेव त-
 स्य तु । चकार सर्वं भगवानभिषेकं समाहितः । अर्चयित्वा ततो ब्रह्मा स्व-
 यमेवाभिषिच्य तं । ततो विष्णुस्तत्रशक ऋषयश्च सहामरैः । वासोयुगं त-
 था दिव्यं चित्रपट्टपरिष्कृतं । केयूरं कुण्डलं चैव मकुटं हारमेव च । छत्रं
 शतशालाकं च बाल्ययनमेव च । दत्तं महात्मना तेन ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 ऋषयस्तुष्टुबुध्नं पितामहपुरोगमाः । स्तुतवन्तु ततस्तेषु विष्णुस्सर्वजगत्प-
 तिः । शिरस्यंजलिमाधाय तुष्टाश्च समाहितः । प्राजलिः प्रयतो भूत्वा
 जयशब्दं चकार ह । ततो गणाधिपाम्सर्वं ह्येते तेषाम्महामुराः । एवं स्तु-
 तश्चाभिषेको देवैस्सब्रह्मकैस्तदा । उक्ताहश्च कृतस्तत्र नियोगात्परमेष्ठिनः ।
 मरुतां च मुता देवीं सुयशान्या वभूव ह । लब्धं शशिप्रभं छत्रं तथा र-
 त्रविभूषितं । चामरे चामरद्वयग्रहस्ताग्रस्त्रिगीणावृता । सिंहासनं च परमं त-
 या चाधिष्ठितं मया । अलंकृता महालक्ष्म्या मकुटाद्यैर्विभूषणैः । ल-
 ब्यं च हारं परमं देव्याः कण्ठगतन्तथा । वृष्टेहश्च सितं नागं सिंहां सिंहा-
 ध्वजं तथा । रथं च हेमहारं च चंद्रविचमप्रभं । अद्यापि सदृशः कश्चि-
 तश्चित्रासादितः पुनः । सान्वयं च गृहीत्वैशस्तथा संवेधवांघ्रैः । आरु-
 ह्य गृध्रीद्वयः मायोदज्या गतदिशवः । तदादिदैवैर्बभूवु मया च प्रार्थि-
 यमाणैः । मृतिदेवर्षिमिद्धाश्च आज्ञां पशुपतेर्द्धिन । अथाज्ञां प्रददौ तेषां

प्रगन्नात्मा विभुर्हरः । तस्माद्धि मुनयो लब्ध्वा तदाज्ञां मुनिपुंगव । भव
पक्षस्तथासंस्तस्माद्देवं समर्चयेत् । इति ॥९७॥

ईश्वरकुमारयोष्कंदविनायकयोः आनुभावातिशयं सामविधिब्राह्मणो-
क्तं दर्शयति—

स्कंदं विनायकमुभावपि ते कुमारौ
सर्वगुणैः पितरमेव निदर्शयन्तौ ।
सामोपगायमुपगायमृचां गणेषु

संप्रीणयन्ति शिव सामविधौ यतोक्तं । ९८ ॥

हे शिव सर्वगुणैः पितरमेव निदर्शयन्तौ अनुकुर्वन्तौ स्कंदं विनाय-
मिति उभावपि ते कुमारौ ऋचां गणेषु संप्रीणयन्ति यतोक्तं समाविधौ ।
मुपाणास आत्मन इति वर्गाः मृग्यमानं स्वहस्तेति प्रथमं पठेति त्रैपा वै-
नायकी संहिता एतां प्रयुञ्जन्विनायकं प्रीणाति । इति । अगमन्द्वैरिद्रहरि-
भिरानोविश्वामुह्यं प्रसेनानीरिति वर्गाः पवित्रन्त इति द्वे एषा स्कंदस्य
संहिता एतां प्रयुञ्जन् स्कंदं प्रीणयति । इति । विनायकस्योत्पत्तिरानुभाव-
श्च । लैंगे धूयते । * प्रणम्य चाह वात्पतिः पतिं निरीक्ष्य निर्धयः सुरे-
तरादिभिस्सदा विविघ्नमर्चयेत् भवान् । समस्तकर्मसिद्धये मुरापकारकारि-
भिस्ततः प्रदेहि चांगनं विविघ्नकर्मकारकं ॥ ततस्तदा निशम्य वै पिनाकधृ-
तमुश्वरः मुरापकारिणां द्विपां वधाय भीमविग्रहं । दया रतां मृशन्प्रिया-
मगादिशय्या वपुः सुरेश्वरी मुभैरवं पपुर्दधार सा च वै ॥ गणेश्वराश्च तु-
ष्टुममुरेश्वरा महेश्वरं समस्तलोकसंभवं भवं भवार्तिहरिणं । उभौ तदा त्वि-
माननौ त्विप्रहात्तदा भवः प्रविश्य तेजसा प्रियां वहिस्थितो गजाननः ॥
हृषाननौ त्विमानना त्रिशूलधारिणं गता सवर्नं लोकसंभवं गजाकृतिं तदा-

विका । * ततः पुष्पवृष्टिं च सिद्धा मुनीन्द्रास्तदा खेचरा देवसंघा ववर्षुः ।
तदा तुष्टुवुः खेचरास्तान्प्रभेदः गणेशो महेशो महेशप्रियां च ॥ + तथा धृतः
क्षणं तनै मुभैरवस्सुमूर्तिमान् स्थितो ननतं बालकस्समस्तमंगलालयः । विचि-
त्रवस्त्रभूषणैरलंकृतो गजाननः गिरा विचित्रवर्णया स्तुभन् तदा पदांबुजे ॥
महेश्वरस्य पुत्रकोऽभिवंध बंध चांविनां इत्यादि । अपिच । जातमात्रं सुतं
दृष्ट्वा चकार भगवान्भवः । गजाननाय कृत्यांस्तु सर्वान्स्वैश्वरस्वयं । आ-
लिङ्गाघ्राय च सुतं महादेवो जगद्गुरुः । तवाकोरो हि देवतानां विनाशाय
ममात्मज । देवानामुपकारार्थं द्विजानां ब्रह्मवादिनां । यज्ञस्तु दक्षिणाहीनः
कृतो येन महीनले । तस्य धर्मस्य विघ्नं च कुरु स्वर्गपदस्थितः । अध्या-
पनं चाध्ययनं व्याख्याश्रवणमेव च । यो न्यायतः करोत्यग्निमन तस्य प्रा-
णान्सदा भर । त्वां गन्धपुष्पधूपार्घ्यैरनन्यर्च्य जगत्रये । देवैरपि तथान्यैश्च
लब्धव्यं नास्ति पुत्रक । ये हरिं चैव मां चापि शक्ताशांश्च मुरानपि वि-
घ्नैर्नाथय चाग्रे त्वां नार्चयन्ति फलार्थिनः । तथेश्वरस्सर्वगणेशो भद्रेश्वर
भोज्यैस्सुरैस्समुगन्धैः । आलिङ्ग्य च घ्राय सुतं तदानीमप्यन्यत्सर्वमुरेन्द्रमु-
ह्यः । संपूज्य पूज्यं सह देवभर्तृविनायकं नायकमोश्वराणां । गणेश्वरैरेव
तदाद्रिधन्वा पुरप्रथं दग्धुमै जगाम । इति ॥ ९८ ॥

सर्वैरदेवतापरित्यागेन शैथिल्यपयं ध्याने निश्चयमहेतुतयैवोपादि-
शतो अथर्ववेदस्याभिप्रायमाह—

ब्रह्मादिकं सकलमन्यदपोह पुंसां

ध्यातव्यमेकमभिधाय शिवंकरं त्वां ।

वक्तव्यमन्यदपेक्ष्य विमोक्षहेतु-

मार्थवेणः परिसमाप्तिमुवाच वेदः ॥ ९९ ॥

हे शंकर आर्यवेणो वेदः अन्यत् ब्रह्मादिकं सकलं देवतानां अ-
पोह्य परित्यज्य पुंसां ध्यातव्यं शिवंकरं त्वां एकं वक्तव्यं अन्यत् त्वदध्या-

नव्यतिरिक्तमन्यत् अनपेक्ष्य विमोक्षहेतुं मोक्षसाधनमभिधाय परिसमाप्ति-
मुवाच ब्रह्मविष्णुवादीनां ध्यानप्रसक्तौ । ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रमूयन्ते न
कारणं । इति ब्रह्मादीनां ईश्वरशक्तित्वात् कार्यत्वाभिधानेन तेषां ध्यात-
व्यत्वं विरानिकृत्य । कारणं तु ध्येयः सर्वैश्वर्यसंपन्नसर्वेश्वरशम्भुः । इति ।
ईश्वरस्य ध्यातव्यत्वमभिधाय । समाप्तायर्वशिवा । इति समाप्तेति भावः ।
तथा च पुराणवचनं । सर्वमेतत्परित्यज्य शिव एव शिवक्लृरः । परो ध्येयो
महादेवस्समासायर्वणी श्रुतिः । इति । तथा च स्कान्दे कालिकास्तण्डे । तत्र
शृङ्गिमुने सम्यगुवाचं तु वदाम्यहं । सर्वान्देवात् परित्यज्य शरणं भज श-
ङ्करं । प्रदक्षिणं च तस्यैव कुरु कार्यार्थमाप्ससि । समस्तनीर्यन्मालानि शि-
वस्थानानि ते मुने । तत्प्रदक्षिणतर्त्तार्यथात्राफलमवाप्स्यते । बहुनात्र किं-
मुक्तेन शिववाक्यप्रमाणतः । शिवप्रदक्षिणादेव ज्ञातं मोक्षं च लभ्यते ।
सर्वान्देवान्परित्यज्य गन्तव्यदशरणं शिवः । इत्ययर्वश्रुतिः प्राह तत्कुरु त्वं
प्रदक्षिणं उपदिष्टो मयार्थोऽयं त्रिवर्चा त्वं ब्रदक्षिणं । कुरुष्व सर्वदेवांश्च
परित्यज्य शिवं भज । इति ॥ ९९ ॥

महेश्वरधर्मपत्न्या यजुर्वेदोक्तमानुभावं श्लोकद्वयेनाह —

यामामनन्ति तत्र शंकर धर्मदारा-

नधर्ववस्सहजसिद्धतया स्वसारं ।

आधर्वणा यदुपमृष्टतया भवन्त-

न्यातव्यमादुरपहाय पितामहादीन् ॥ १०० ॥

हे शङ्कर अध्वर्यवः यजुर्वेदविदः । अधर्वैर्द्वान्नहोतारो यजुस्साम-
विदः क्रमात् । इत्यमरः । तत्र धर्मदारात् धर्मपत्नीं दारशब्दो नित्यगुह्यि-
हो बहुवचनान्तश्च स्वसृष्टवदसमाविष्टायां शिवां परमेश्वरस्य निष्कलसक-
लमायसि सहजसिद्धतया स्वभावसिद्धतया नित्यसमवेततया च स्वसारमा-
मनन्ति तथा च यजुषि । प्रति पुरुषमेककपालं निर्वपति । इत्यादौ आसु-
तान् पशुान् जुषस्येति रुद्रभागसहस्रं स्वस्वाम्बिकयातं जुषस्व । इति ।
तत्र आसुतान् अश्वराणे । महीं महीधरादिनां स्वननीत्यासु-

वराहः पारंपर्येण महावराहो विष्णुरित्यर्थः । ते पशुः तं जुषस्व स्वस्वा अ-
म्बिकया सह हे रुद्र ते एष पशुः भागः इति श्रुतेरर्थः कैरातमीधरेत्यल-
वेपानुरूपमनुसन्धेयं वेदरहस्य एवायमर्थः न पशुर्वैद्यो लौकिक इत्यर्थः ।
तथा हि । देवा यद्यज्ञं तन्वानाः अन्नपुरुषं पशुं तं यज्ञं बर्हिषि प्रौषन्
पुरुषं जातमग्रतः तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये । देवाः ब्रह्मा-
दयः यष्टारः यज्ञं ईश्वरान् तन्वानाः पुरुषं विष्णुं पशुं वधन् अग्रतो
जातं यज्ञपुरुषं विष्णुं बर्हिषि यज्ञे आलम्बनार्थं प्रौषन् तेन ऋषयः सा-
ध्याश्च देवाश्च अध्वरराजानं महेश्वरं अजयन्त । इति कथं तद्यज्ञं पुरुषवि-
ति प्रतिमन्धानात् । यज्ञो वै विष्णुः । इति श्रुतेः । यज्ञ देवपूजायां देव-
द्विशवः यज्ञेर्णिजि यज्ञाः क्रियाः यज्ञपुरुषो विष्णुः पशुरूपेण यज्ञोपक-
रणं न क्रिया देवा ब्रह्मादयो यष्टारः यज्ञोपकरणानि विष्णुप्रभृतयः
यज्ञः क्रिया तथा सन्तोषणीयः हहेश्वरः अपि च आलम्बनार्थं प्रौक्ष्यमाण-
स्य बर्हिरूपस्य पशोः । न ग्राभ्यान् पशून् हिनस्ति नःरण्यान् । इति
श्रुतिप्रकारेण न ग्राभ्याद्वनारण्यभ्यावशं पशुपतये निवेद्यमानस्य सिद्धेः ।
इमं पशुं पशुपते ते अद्य । इति । पशुना रुद्रं यजत । इति किल विधिः ।
एवं यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । इत्यत्रापि देवाः यजनक्रियाकर्तारः यज्ञो-
पकरणभूतन विष्णुना पशुना यज्ञमयजन्त महेश्वरस्य पूजाक्रियां निर्वर्तयन्त
इत्यर्थः । यथाविधिं विधत् इत्यत्र विक्रोतीत्यर्थो नान्यार्थः । अन्यथा
स्वेन स्वयजनं अत्यन्तहामकरत्वात् न सज्जायतीति कथं । यज्ञो वै विष्णुः ।
इत्युच्यते विष्णुस्त्वयं न क्रिया तस्य द्रव्यरूपत्वात् किं तर्हि यज्ञोपक-
णत्वादुपचरितयज्ञनामा हरिः अतस्मिन्तद्भव उपचारः । प्राणावा आपः ।
इत्यत्र प्राणसाधनत्वादप्यां तन्नामता इत्यलमतिप्रसङ्गेन आधर्वणा इति ।
आधर्वशिरसि । अथ कस्मादुच्यते ईशानः । इति । यस्मन्मन्त्रोक्तानीशत
ईशानोभिः जदनीभिः परमशक्तिभिः अभित्वा शूरानो नुमोऽदुग्धा इव धे-
नव ईशानमस्य जगतस्सर्वदशमीशानमिन्द्रतभ्युपः तस्मादुच्यते ईशानः ।
इत्यादि भागवतः यदुपमृष्टतया यथा महाशाक्तरूपांस्त्रिकायुक्ततया पिता-

महादीनपहाय भवन्तमीशानमेव ध्यातव्यमाहुः कथमीशानीभिरिति बहुवचनं ।
एकैवानेकतां याति शिवशक्तिरुपाधितः । इति पितामहादीनपहायेति । अ-
थर्वशिक्षायां पूर्वस्य माया नामार्ति इत्यारभ्य विष्णवादीन् ध्येयानवभूय
ध्येयमागत्ये शांप्रथक्य ध्येयैतित्युक्तं । ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्संप्रपूज्यन्ते ।
इत्यारभ्य । कारणं तु हेयसर्वश्रयसेपन्नसर्वेश्वरश्च शंभुराकाशमध्यगो ध्रुवं
स्तवध्यात्रिकं क्षणमेकं क्रतुशतस्य फलसंपत्तिरसर्वमन्यत्परित्यज्य । इति
पितामहादीनपरित्यजेयति । सर्वमन्यत्परित्यज्य शिव एव शिवंकरः । इत्या-
दिकं पूर्वमेवेदाहृतम् ॥ १०० ॥

एकश्च श्रुतो ऽसि परमेश्वर सद्द्वितीयं

मन्त्रा यया व्यपदिशति पुनः पुनस्त्वां ।

तस्याः प्रभावमतिवाङ्मनसं शिवायाः

कार्त्स्न्येन वक्तुमनलं कमलासनो ऽपि ॥ १०१ ॥

एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽपि तस्यै । इति । एको रुद्र उच्यते ।
इत्यादिश्रुतिषु एकश्च श्रुतो ऽपि सद्द्वितीयं शिवाद्द्वितीयं यस्य तं मन्त्राः । सह
स्यश्चाविद्यया अवांवरुद्रमदि महि । अविकापतय उमापतये पशुपतये
नमो नमः । ईशत ईशानीभिः परमशक्तिभिः । परास्य शक्तिर्विवैषैव श्रू-
यते । तां ब्रह्मविद्यां ब्रह्मयोगिनि । ब्रह्मज्योतिर्ब्रह्मपत्तनीषु गर्भे । इत्यादिका
मन्त्राः त्वां यय' युक्तं पुनः पुनः व्यपदिशति अतिवाङ्मनसं वाङ्मनसे
अनिक्रान्तं शिवयाः प्रभावं कार्त्स्न्येन साकल्येन वक्तुं कमलासनो ऽप्यनलं
न समर्थः अपिशठरश्ममूचये नारायणो ऽपीत्यर्थः । तदुक्तं । यस्याः प्रभा-
वमखिलं भगवाननन्तो ब्रह्मा हरश्च न हि वक्तुमलं बलं च । इति वक्तुमि-
त्यप्राप्यावृत्त्यापिशठो द्रष्टव्यः वक्तुं गमना तुलितुमपीत्यर्थः । तथा च
ययवीयमन्त्रिनामां देव्या आनुभावश्च श्रूयते । ब्रह्मा । अस्य मक्तिमविज्ञा-
य प्राकृतं ते निवेदितं । भक्त्येवमस्य किं पापैः न ते भक्तः प्रणश्यति । पु-
ण्यकारणं किं कुर्यात्त्वदीमज्ञानं पक्षया । आज्ञा प्रज्ञा पुराणी च त्वमेव प-
रमा । त्वदीना हि सर्वेषां बंधमोक्षव्यवस्थितिः । त्वामृते परमां श-
क्तिं सामाज्यं कर्मणः । त्वमेव विविधा शक्तिः भावानां भावना मय्यं ।

(समग्र)

॥ श्रुतिमुक्तिमाला ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परम्)

अशक्तः कर्मकरणे कर्ता वा किं करिष्यति । विष्णाश्चे मम वा-
न्येषां देवतानां च रक्षसां । तत्तद्देश्यसंप्राप्तेस्तवैवाज्ञा हि कारणं । अ-
तीताः स्वप्नसंख्याता ब्रह्मणो हरयो भवाः । अनागताश्चासंख्याताश्च
दाज्ञानुविधायिनः । त्वामनाराध्य देवेशि पुरुषार्थचतुष्टयं । लब्धुं न शक्य
ते ऽस्माभिरपि सर्वमुग्धैः । व्यत्यासो ऽपि भवेद्व्यवस्थित्वम्भावरत्वयोः ।
मुक्तं दुष्कृतं चापि त्वदवस्थापितं यतः । त्वं हि सर्वनगत्कर्तुं शिवावस्य
परमात्मनः । अनादिमध्यनिधना शक्तिराद्या सनातनी । समस्तलोकयात्रार्थं
मूर्तिमाविश्य कामपि । क्रीडसे विविधैर्भावैः कस्त्वां जानाति तत्त्वतः । शक्ति-
राद्या परा शैवी चिद्रूपा परमेश्वरी । शिवो ऽधितिष्ठत्यखिलं यया कारणभूत-
या । नात्मा नैव च मायैषा न विकारो विचारतः । न बंधो नापि मुक्तिश्च
बंधमुक्तिविधायिनी । सर्वैश्वर्यपराकाष्ठा शिवस्याव्यभिचारिणी । समान-
धर्मिणी नम्य तैस्तैर्मावैरशेषतः । म तयैव गृहीत्वापि तेनैव ग्रहीणी सदा ।
तयोरपत्यं यत्कार्यं परप्रकृतिकं जगत् । स कर्ता कारणं सेति तयोर्भेदस्य
वस्थितिः । अपरा तु परा शक्तिश्शिवस्य समवायिनी । प्रमेव भावोऽधिद्रु-
पा भिन्नैवेति व्यवस्थितिः । न शिवेन विना शक्तिर्न शक्त्या रहितश्शिवः ।
शिवो नित्यं शिवा चैव भुक्तौ मुक्तौ च देहिनां । यामाहुरखिलेशस्य ते
स्तैरनुगुणैर्गुणैः । समानधर्मिणांमेव शिवस्य परमात्मनः । यथा न भावो
पुत्रः पितरं मातरं विना । तथा भवं भवानीं च विना नैतच्छराचनं । एव
मुक्तविभूतिर्वै प्रकृती सा परा स्मृता । अप्राकृती परामन्यां गुणां गुणाविशो
विदुः । यतो वाचो निर्वर्तते मनसा चैदियैस्सह । अप्राकृती परा सैषा वि-
भूतिः परमेश्वरी । इति । तथा च कूर्मपुराणे । मेना । पश्य भावमिमा
राजन् राजीवसदृशप्रमां । हिताय सर्वभूतानां जातां च तपमानयोः ।
ऽपि दृष्ट्वा ततः पुत्रीं तरुणादित्यसंनिभां । कपदिनीं चर्पुरीं च विना
तिलालसां । अष्टहस्तां विशालाक्षीं चंद्रावयवभूषणा । निर्गुणां तां तां
शतसदमद्व्यचिन्तनां । प्रणम्य शिरसा भूमौ तेजसा चार्त्तितः ।

तः कृताञ्जलिस्तस्याः प्रोवाच परमेश्वरी । का त्वं देवि विशालासि शंकरा-
वयवाकिता । न जाने त्वामहं वत्से यथाबद्धहि पृच्छते । गिरिद्रवचनं
श्रुत्वा तनूमा परमेश्वरी । व्याजहार महाशैले योगिनाभयप्रदा । मां
विद्धि परमां शक्तिं महेश्वरममाश्रयां । अनन्यामव्ययामेकां मां पश्यन्ति
मुमुक्षवः । अहं वै सर्वभावानामात्मा सर्वान्तरा शिवा । शाश्वतैश्वर्यविज्ञान-
मूर्तिस्सर्वप्रवर्तिका । अनन्तानन्दमहिमा संसारार्णवनाशिनी । दिव्यं ददामि
ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरं । एतावदुक्त्वा विज्ञानं दत्वा हिमवते स्वयं ।
स्वरूपं दर्शयामास दिव्यं तत्पारमेश्वरं । सर्वकोटिप्रसीकाशं तेनोच्चैर्नि-
राकुलं । ज्वालामालामहस्याह्वं कालानलशतोपमं । दंष्ट्राकराळं दुर्दृष्टं ज-
हःपण्डितमण्डितं । विशुद्धवस्त्रहस्तं च घोररूपं भयावहं । प्रशान्तमौर्म्यवदन-
मनन्ताधारमयुतं । चन्द्रावयववल्गुमाणं चन्द्रकोटिसमप्रभं । किरीटिनं गदाहस्तं
नूपुररूपशोभितं दिव्यमालाञ्चरधरं दिव्यगंधानुलेपनं । शोषककरं काम्यं त्रि-
णेत्रं कृत्तिवामसं । अण्डस्थं चाण्डमध्यस्थं बाह्यमाभ्यन्तरं परं । सर्वशक्तिम-
यं शुभ्रं सर्वाकारं मनाननं । ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रयोगीन्द्रतन्त्रमानपदांबुजं । सर्वतः पा-
णिपादं तं सर्वतोक्तिशिरोमुखं । सर्वेगावृत्य तिष्ठतं ददर्श परमेश्वरं दृष्ट्वा तदै-
श्वरं रूपं देव्या महेश्वरं परं । भयेन च समाविष्टस्म राजा हृष्टमानसः । आ-
त्मन्याप्य य चात्मानमोकारं समनुस्मरन् । स्तुत्वा तासां महत्त्वेन देवीं तां
परमेश्वरी । भूयः प्रणम्य भूतात्मा प्रोवाच ये कृताञ्जलिः । यदेतदैश्वरं रूपं
गौरं ते परमेश्वरि । भीतोऽस्मि माप्रनं दृष्ट्वा रूपमन्यप्रदर्शय । एवमुक्त्वा
तु सा देवी तेन शैलेन पर्वती । मन्त्रेण दर्शयामास स्वरूपं परमं पुनः ।
नीलात्पल्लवप्रमथं नीलात्पल्लमुगंधिकं । द्वित्रेण द्विपुनं सौम्यं नीमालकवि-
भूषितं । रक्तपादांबुजवलयं सुरत्तकरपंकजं । श्रीमद्विशालमद्भूतललाटनिल-
कोज्वलं । भूषितं चारुमवांगं भूषणरतिकोमलं । दधानमुरमा मालां विशा-
लां हेमनिभितां । ईषत्स्मिन् सुविचित्रं नूपुरारवसंस्थितं । प्रमत्तवदनं दिव्य
मननमहिमास्पदं । तर्जहारं ममालोक्य स्वरूपं शैलसत्तमम् । भीतिं मत्तज्जग

हृष्टात्मा वभाषे परमेश्वरी । ज्ञानेन कर्मयोगेन भक्तियोगेन वा नृप । सर्व-
संसारमन्त्रत्यर्थगीश्वरं मननं त्रय । इत्यादि ॥ १०१ ॥

एतावत्प्रं श्रियमनं शङ्करादिकर्मनिभं । अथः कणाद्विनये वि-
नायकमय पर । एतावत्प्रं श्रियमनं शङ्करादिकर्मनिभं । अथः कणाद्विनये वि-
नायकमय पर । एतावत्प्रं श्रियमनं शङ्करादिकर्मनिभं । अथः कणाद्विनये वि-

एकं मुमुं त्रितयमेश्वरं लोचनं च

चत्वारि दौपि विशदं वपुरद्भुतं ते ।

नित्यं तमेव भजतामुपकारहेतोः

नाना भवन्ति तनवस्तत्र दिव्यरूपाः ॥ १०२ ॥

एतं मुमुं त्रितयं चत्वारि दौपि बाहवः विशदं निर्मले
शङ्करादिकर्मनिभं अद्भुतमाश्चर्यभूतं वपुरस्ति तदेव तत्र समुपम्य ते नित्यं
स्वाभाविकं अनश्वरं रूपं निर्गुणस्य शरीराभावात् भजतामुपकारहेतोः उ-
पकाराय । पृष्टी हेतुप्रयोगे । इति पृष्टी । दिव्यरूपाः जराभरणरहिताः
नाना नवतः तनवः तत्र भवन्ति । तत्र श्रुतिः । स्थिरैर्भिरंगैः पुरुषैरुपमैः ।
इति ॥ १०२ ॥

स्वशक्त्या परमेश्वरस्य कल्पकारोक्तं साकंमधाराधनं दर्शयति ॥

कैरातधीश्वरं पिनाकधरं वपुस्तं

कृत्तिं वसानमुभया सह धर्मदरैः ।

आराधयन्ति खलु पर्वणि साकमर्थैः

पुण्यैस्त्र्यंशकं हविर्धिरनन्यभावाः ॥ १०३ ॥

पिनाकधरं अजगवधरं कृत्तिं गजचर्म वसानं परिदधानं कैरातं वपुः
धर्मदरैः उभया सह साकमेवे अधिकृत्य मह माकं एषते महादेवः इति
साकमेवो यागविशेषः तस्मिन् पर्वणाले अनन्यभावाः अनन्यमनस्काः पु-
ण्यहविर्भिः । त्र्यंशकं यजामहे । इति मन्त्रेणाराधयन्ति खलु । तथा च कल्प-
मये । तत्रश्रुतं मापेपु पूर्वग्निसर्वग्युपक्रम्य । त्र्यंशं साकमर्थैर्यजते । इत्या-
दयः । गतिपठते पिण्डवितृयते । इत्यन्तेन देवतांतरयजनमुक्त्वा अथाह ।

प्रतिपूरकमेकपात्रे निर्यपति यावन्तो यजमानस्यामात्यास्सखीकाः । इत्या-
रभ्य । पिनाकहस्तः कृत्तिवासाः । इत्यन्तं मन्त्रं सन्नाम्येति श्रैवकं यजन-
मुपवाग्न्यकारः मन्त्रस्यान्यथाकारस्सन्नामः अनन्यभावा इति श्रुतिषु ब-
हुशः परमेश्वरार्चनमुपलभ्य अवधूतेतरदेवताभक्तय इत्यर्थः तत्रैव । व्यंबकं
पञ्चामहे । इति वर्तमानप्रयोगादजलमराधनीयदशंकर इति भावः ॥ १०३ ॥

यजुर्वेदे । उपस्पृशत मीदुषे मीदुष्ये स्वाहा । इत्यादिमन्त्रैः कर्त-
व्यमीशानबलिविशेषं दर्शयति ॥

मीद्वासंमन्तविनिवेशितमीदुषीक-
मन्तर्जयन्तमजरामरविग्रहं त्वां ।

त्वद्वारपं दयितया सह देवसेनं

क्षेत्रस्य नाथमपि नाथ यजन्ति धन्याः ॥ १०४ ॥

मीद्वासं वर्षयितारं जगदुपादाने स्ववीर्यसेत्कारं वा अंतविनिवेशि-
तमीदुषीकं समीपस्थापितवर्षयितृपत्नीकं अंतर्नयंतं मध्यस्थितम्कंदं अनरा-
मरविग्रहं नरामरणरहितशरीरं त्वां त्वद्वारपं भवद्वारपालं दयितया द्वार-
पदेव्या द्वारपाल्या सह देवसेनं देवसेनासहितं क्षेत्रस्य नाथं क्षेत्राधिपतिं
केत्यर्थः धन्या यजन्ति एतानुद्दिश्य द्रव्यत्यागं कुर्वन्ति । तत्र श्रुतिः । य-
जुषि ईशानबलिविशेषे । उपस्पृशत मीदुषे मीदुष्ये स्वाहा नयन्तोपस्पृश
नयन्ताय स्वाहा भवाय देवाय स्वाहा । इत्यादयः देवसेनाउपस्पृशत देव-
सेनाभ्यस्वाहा द्वाराधिपोपस्पृश द्वाराधिपाय स्वाहा द्वारप्युपस्पृशद्वारप्यै
स्वाहा निषंगिस्तुपस्पृश निषंगिणे स्वाहा नमो निषंगिण इषुषिमेते क्षेत्रस्य
पनिना वयं । इति चेति उपस्पृशत स्वीकुर्वन्तिवत्यर्थः ॥ १०४ ॥

देवस्यायने प्रतिदिशं प्रचोतयति । इत्यादिबोधायनोक्तं बलिविशेषं
तत्फलं चाप—

पन्था समं सह गणैस्सह वा सुताभ्यां
गार्हं तथा परिक्षदा विपमेक्षण त्वां ।

अध्यष्टमीतिथिनिशामुखमर्चयन्तः

पापं तरन्त्यपि जयन्ति मरेश मृत्युम् ॥ १०५ ॥

पञ्चया समं पार्वत्या समं गणैस्सह वीरभद्रादिभिर्गणैस्सह सुताभ्यां
स्कंदविनायकाभ्यां च सह तथाशब्दश्चात्थं परिषदा च सार्द्धं हे विपमेक्षण
त्वां अध्यष्टमीतिथिनिशामुखमर्चयन्तः । सममीविभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः ।
अष्टमीतिथिप्रदोपसमये । व्यंबकं यजामहे । इति मन्त्रैः पूजयंतः पापं त-
रन्ति अपि च मृत्युं नयन्ति अयं तु बोधायनोक्तो बलिविशेषः पूर्ववदेव
दृष्टव्यः ॥ १०५ ॥

एवमनेकश्रुतिविहितं शंभुपूजनमनुवर्त्य तत्प्रकाशमंत्राणां महा-
त्म्यमाह—

मन्त्रा भवन्ति विरळा विबुधान्तराणां

सज्जाव एव शिव दर्शितशक्तयस्ते ।

त्वन्नामरूपगुणवर्णनलब्धवर्णा-

मन्त्रा न शक्यमवगंतुमियत्तया ते ॥ १०६ ॥

विबुधान्तराणां मन्त्राः विरळाः स्वल्पाः ते मन्त्रा विबुधान्तराणां
सज्जावसत्तायामेव दर्शितशक्तयः दर्शितप्रभावाः न तु नामरूपवर्णनसमर्थाः
इयत्तयावगंतुं शक्यमस्माभिरित्यर्थः त्वन्नामरूपगुणवर्णनलब्धवर्णाः भवन्ना-
मभेद्यस्वरूपगुणप्रतिपादनविचक्षणाः ते मन्त्राः इयत्तयावगंतुं ज्ञातुं न श-
क्यमिति विशेषार्थः विवक्षायां सामा यार्थे एकवचनं नपुंसकलिङ्गश्च ॥

तानेवाह—

रुद्रानुवाकपठितानि परस्सहस्रं

नामानि दिव्यमपि रूपमनेकशस्ते ।

शक्यं गुणा गणयितुं गणना यदि स्या-

द्रौमेषु पांशुषु विना तव देव मायां ॥ १०७ ॥

नमस्ते रुद्र मन्यसे । इत्यादि रुद्रानुवाकपठितान्येव नामानि पर-
मार्थं दिव्यं ते रूपं अनेकशः अनेकसंख्यं हे देव तव मायां विना भौ-

स्वरूपः प्रकटस्वरूपः । सर्वेश्वरसर्वकृत्सर्वदर्शिसमस्तशक्तिः परमेश्वराकारः । स ज्ञायते येन निरस्तदोषदशुद्धं परं निर्मलमेकरूपं । सन्दश्यते वाप्यधिगम्यते वा तदज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तं । ईश्वरविषयज्ञानं जानतामन्यत् ज्ञानं न रोचत इति । महाभारते आनुशासनिकेऽप्युक्तं । यत् ज्ञात्वा न पुनर्नेम मरणं वाऽपि विद्यते । यं विदित्वा परं वेद्यं वेदितव्यं न रोचते । इत्यादि । एवं पशुपतिपाशाख्यत्रिपादार्थं ज्ञानयोगक्रियाचर्याख्यं चतुष्पादं शिवागमप्रमाणं जानन्तीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

एतदेव प्रपंचयति ।

ध्यानं यथा भवति तद्विषयो यथा त्वं
यादृशगुणश्च भगवन् अधिकारिवर्गः ।

सर्वाणि तानि भवदागमसंहिताभिः

कल्पैरिवाध्वरविधेरुपपादितानि ॥ ११० ॥

ध्यानं ध्येये चित्तस्यैकविधप्रत्ययसन्तानं यथा भवति यादृशं भवति तद्विषयो ध्यानविषयः त्वं शिवः यथा यादृशः अधिकारिवर्गः यादृशः गुणः यादृशगुणो भवति तानि सर्वाणि तन्त्राणि भवदागमसंहिताभिः अध्वरविधेस्तन्त्राणि कल्पैरिव कल्पमूर्धैरिव उपपादितानि ऋषिच्छन्दोदेवताविधियोगादिरूपेणोपपादितानि ॥ ११० ॥

आगमप्रमाणयोरोद्धतित्वेदप्रामाण्यं प्रतिपाद्य प्रणवपरमार्थमहेश्वरार्चनयोग्यत्वापादकदीप्ताप्रार्थनवाक्यं कल्पकारमुत्तेनाह—

अध्वानमध्वपमध्वनि तारतम्यं

श्रेष्ठाध्वपारगमनं च फलं ब्रवीति ।

मन्त्रोऽध्वनामिति महेश्वर गृह्यकारः

पित्रा कुमारमुपनीय वेदेन्द्रि वाक्यं ॥ १११ ॥

(रूपः)

हे महेश्वर गृह्यकारः पित्रा कुमारमुपनीय उपनीतं कारयित्वा वाक्यं वाक्यरूपं यन्मन्त्रमाह । अध्वनामध्वपतो श्रेष्ठस्याध्वनः पारमर्शाय । इति मन्त्रः अध्वानं गायानां गायनं वर्णपदकलातत्त्वबुवनगमानः पदधानः अध्वपति वर्णपदकलातत्त्वबुवनगमानं तारतम्यं श्रेष्ठस्याध्वपमनं वर्णाध्वसारभूतप्रणववाक्यमहेश्वरप्रामिख्यं फलं ब्रवीति मन्त्रस्य व्ययमेवार्थः हे अध्वपते वर्णपदतन्त्रकलातत्त्वबुवात्मकः पदध्वपाकला अध्वना श्रेष्ठस्याध्वनः वर्णाध्वमारभूतप्रणवस्य पारं परमार्थं महेश्वरं । यो वेदो ह्यसौ ह्यसौ वेदोति च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिहीनस्य यः परः स महेश्वरः । इत्यादिना प्रणवपरमार्थभूतं महेश्वरं अशीय प्राप्तवामि । इति ॥ १११ ॥

ऋषिमात्रप्रणीतकल्पसूत्रप्राप्त्यवादिनां महर्षिदिवप्रणीतकामिकाद्यानमतन्त्राणां प्राप्त्याणं सूत्रामङ्गीकार्यमित्याह—

कल्पाः प्रमाणमृषिभिरेदि नः प्रणीताः

किञ्च प्रमाणमृषिणा महता महर्षे ।

वाक्यं न वक्तुमपस्मिन्निहृदिनामि

तन्त्रान्तराणि भवता शिव कर्तुमन्ति ॥ ११२ ॥

ऋषिभिः आश्वलायनसंवादिभिः प्रणीताः कल्पाः नः अस्माकं प्रणयं यदि हे महर्षे । त्विवादिनां रुद्रे महर्षिः । इति मुनेः महता ऋषिणा भवता प्रणीतं किं न प्रमाणं प्रमाणमेवेत्यर्थः । अतो भवता महता कर्तुमन्ति कामिकादीनि तन्त्राणि अर्वाचीनापरिग्रहेण मृषिभिः भवतीति वक्तुमशक्यमस्माभिरित्यर्थः ॥ ११२ ॥

महर्षित्वं स्वभावसर्वज्ञतामूर्त्तं तच्च सर्वद्रष्टृस्त्वीव नान्यन्देत्या

आचक्षते यमृषिमर्षिद्वन्द्वस्तपोभि-

रैकैकमन्त्रदृशमीश्वर वेदराशेः ।

द्रष्टारस्य निमित्तेन निजानुभावा

दन्यान्तृपीननि महर्षिमतो विदुस्त्वाम् ॥ ११३ ॥

आपविदः वेदविदः तपोभिः वेदराशेः एकैकमन्त्रदशं पुरुषमृषि-
माचतते कथयन्ति । अतः कारणात् निजानुभावात् स्वभावभिद्वयम-
स्यात् निश्चितेन साकल्येन वेदराशेर्दृष्टारं अन्यान्पीनति अतीत्य वर्तमानं
महर्षि विदुः ॥ ११३ ॥

सांख्यशास्त्रपतमतयोः नाममात्रे विप्रवृत्तिः नार्थ्यत इति सांख्यमत-
स्य प्रामाण्यमाह—

उक्तं प्रधानपुरुषेश्वरमेव सांख्यै-

राज्याय पाशपशुपत्यभिधानभेदात् ।

जेयं त्वदागमविदश्चिन्तयसांज्ञान्तग-

मेतावता किमिति नस्तदुपेक्षणीयम् ॥ ११४ ॥

सांख्यैः कपिलादिभिः सूरिभिः पञ्चशिखादिभिर्मुक्तं प्रधानपुरुषेश्वर-
मेव प्रधानं प्रकृतिः प्रकृतेः परिणामो विश्वं पुरुषो भिन्नः प्रकृतिचक्षुःसामारी
तन्मुक्त उदासीनः प्रसन्नः परमेश्वर इति पतञ्जलिना तु । श्लेशकर्मविपाकाश-
येपरानृष्ट उपात्म्य ईश्वरः । इति । समाहारे द्वन्द्वैकवच्चावः पाशपशु पत्य-
भिधानभेदात् जेयं ज्ञातव्यमाद्यस्य त्वदागमविदः सज्जितान्तां प्रार्थनायां
छेदः । ममः प्रतिज्ञाने । इति गिरितेरात्मनेवन्दं । एतावता भेदेन तत्प्रधा-
नपुरुषेश्वरं नः किमिदमुपेक्षणीयं पशुपशुपति प्रकारप्रतिपादकत्वाद्गुरुरी-
कतव्यमिति भावः ॥ ११४ ॥

ईश्वरार्चनस्य गृह्यकारानुक्तत्वादनृष्टेयत्वशंकां निगकरोति—

प्रत्यक्षवेदविहितं प्रथितं पुराणै-

यंधायनेन मुनिना बहुशः प्रणीतं ।

मर्वर्धदेशनपरैरपि गृह्यकारै-

यश्चोपर्वतामिवा विस्मृतमर्चनन्ते ॥ ११५ ॥

तमुद्युहि । आनो राजानं । अजरिच्छन्ति । इत्यादिप्रत्यक्षवेदवि-
हितं । अनेन परोक्षवेदपराहतिः पुराणैः प्रथितं बोधायनेन मुनिना महाभि-
षेकशूलगतादिक्रमेण प्रणीतं बहुशः प्रणीतं ते अर्चनपाराधनं सर्वार्थदर्शन-
परैरपि गृह्यकारैः यज्ञोपवीतमिति अनुमतमपि विस्मृतं यज्ञोपवीतकालश्च
केन चिन्मुनिना विहितं तदेव सर्वैर्गृहीतमनुष्ठितं च । यज्ञोपवीतकालस्याद्य
चने कृत आशिषां । पुरस्तात्समिदाधानाच्छिवस्वामिमेतेन तु । इति । श्रुतै-
स्तु सर्वैरनुपनोऽपि विस्मरणादोक्तः पञ्चाच्छिन्ना प्राग्भूतिमित्यर्थः ॥ ११५ ॥

वेदपुराणप्रसिद्धस्य शिवार्चनस्य गृह्योक्तमात्रानुक्तमात्रेण न कि-
ञ्चिद्वैकल्यमित्याह—

वेदोपबृहत्तमक पुराणवचःप्रपञ्चै-

राधोष्यते विषमनेत्र समचेनन्ते ।

तन्मैरलं तदुपबृहत्तमकवेदमूलै-

वात्याहं न हि गुणानिलसव्यपेक्षम् ॥ ११६ ॥

हे विषमनेत्र ते ममर्चनं वेदोपबृहत्तमपुराणवचःप्रपञ्चैः वेदार्थप्रका-
शकपुराणवाक्यनादैः आधोष्यते कण्ठतः प्रतिपाद्यते अतस्तदुपबृहत्तमकवेद-
मूलैः तत्प्रकाशकवेदा इत्यमूलैः तत्रैः गृह्यतन्त्रैः नालं न प्रयोजनमित्यर्थः ।
श्रुतिपुराणसिद्धत्वाच्छिवार्चनस्य गृह्यतन्त्रानुक्तमात्रेण नादरणीयत्वज्ञास्वी-
ति भावः उक्तमर्थमर्थान्तरन्यायेन दृष्टव्यं वात्याहन्मिति वात्याहन् वातम-
मूहामिदं वातं वस्तु मुणानिलसव्यपेक्षं मुणोद्भववाताकांक्षं न भवति हि ॥

श्रुतिपुराणसिद्धस्य शिवार्चनस्य यजवल्क्यादिस्मृतिकारानुक्तत्वा-
दननृष्टेयत्वशङ्का न कार्येत्याह—

वेदार्थनिर्णयविशौ हि पुराणमग्न-

न्निर्णीतवेदविषया स्मृतयो भवन्ति ।

आतश्श्रुतेरिव पुराणागिरस्मकाज्ञे

नालं प्रकाशयितुमात्मवत्त्वावच्छेपम् ॥ ११७ ॥

वेदाधीननिर्णयविधौ वेदार्थनिर्णयकरणे पुराणमङ्गं साधनं स्मृतयः नि-
 षीतवैविध्याः पुराणनिर्णीतार्थवेदमूला भवन्ति आतः अतः श्रुतेस्तत्काश
 एव पुराणगिरमकशो आत्मवलावलम्बे स्वचलद्वये प्रकाशयितुं प्रकटीकर्तुं
 नाशं न ममर्षाः पूर्वतनश्चक्रे पुराणवचःप्रपञ्चेदिशार्चनभावेऽप्यत इत्यु-
 क्तं । स तु वायवीयसंहितायां । एककाले द्विकाशे वा त्रिकालस्त्वमेव वा ।
 ये ऽवैयन्ति महादेवं त्रितोयास्ते महेश्वराः । जतिनात्मद्वारा गेह तार्क्षिणो
 भगुवाञ्छिवः । सुचिरं तत्त्वस्त्वस्मिन्संसारं दुःखागारे । दुर्लभं प्राप्य मा-
 नुष्यं मूढो नार्चयेत् तु यः । निष्कण्ठे तस्य तज्जन्म मोक्षान न भवेद्यतः ।
 दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं ये ऽवैयन्ति त्रिनाशिनः । तेषां हि सकलं जन्म कृता-
 र्थास्ते गोभराः । इत्यादि । छन्दो ऽपि । तस्यांशकं संपूज्य देवा देव-
 त्वमागताः । ब्रह्मा ब्रह्मस्वभावो ह्यहं विष्णुत्वमेव च । स तं पूज्य जप-
 त्यस्मिन्कः पुमान्सिद्धिचुच्छति । इति । ब्रह्माण्डे ऽपि । यस्य ब्रह्माहमिन्द्रा-
 द्या ऋषयो ब्रह्मवादिनः । अर्चयन्ति सदा लिङ्गं विश्वेशः सत्तु दृश्यते ।
 इति । पाम्ने ऽपि । उपास्यतां महादेवो विश्वेशश्चिपुरान्तकः । श्रीकण्ठो
 मेरुतल्लङ्घ्यध्वजपापहरो हरः । शिवकलं द्रुतात्पुष्पमणिमाद्यष्टमिदयः । च-
 तुर्यमकलप्रातिदिशवपूजाविधेः फलं । इति । वामनपुराणे ऽपि । एकामन-
 ममागच्छो कृत्वा गौरीमहेश्वरौ । पूजयामास विजित् पाण्डुरूपचारकैः ।
 इति । मार्कण्डेयपुराणेऽपि । अत्मशुद्धिं पुरा कृत्वा संयमी विजितेन्द्रियः ।
 शम्भुपाराययामगं सृत्योर्विजयकांक्षया । शिवधर्मं ऽपि । यावत्प्रायाति म-
 रणं यावत्तत्कमते जरा । यावत्तेन्द्रियवैकल्यं तावत्पूज्य शङ्करं । इति ।
 स्कान्दे ऽपि । पूजयन्तं महं लिङ्गं मदीयं मन्त्रजर्जना । ततो ऽचिरेण काले-
 न भिमुक्ता ममवाप्स्यस्य । ब्रह्मात्र लिङ्गे हरिश्च जातस्सुरा नराश्चेदमिहा-
 र्चयन्ति । तथापि मूढा न विचारयन्ति को वाधिको वास्ति समो हरस्य ।
 तस्मैर्त्तं ऽपि । पापक्षयं दर्शनमीश्वरस्य तत्स्पर्शने भूतगणत्वदे स्यात् ।

तदर्थं न मोक्षफलप्रदं स्याद्यथाविधानं श्रुतिमप्रपूर्वः । पूर्वैश्च मन्त्रैर्गिरिजैश्च
 वन्यैस्त्वारात्मजैर्षिवदलैस्सुकोमलैः । नवर्नभूमौ पतितैश्च शुद्धैः पूजाखिला-
 नां मनुजैर्विधेया । शैवे एकादशरुद्रसंहितायां । हृदयं विषयं परमेश्वर-
 स्य यद्वैश्वभूतं कमलं पुरम्यं । तथापि दृष्टं गगनं तु यच्छुभं तदेव नित्यं
 सकलैरुपास्यं । आदित्यपुराणे ऽपि । कृष्णो ऽपि देवकीमून् । परमात्मा
 सनातनः । कतकृत्यो ऽपि योगात्मा मायावी विश्वभुस्त्वयं । तथापि पूज-
 यत्येव महादेवमुमापति । लिङ्गे सर्वतमकं मत्वा महादेवं पितृकितं । ती-
 र्थगिरिमाहात्म्येऽपि । शिवाराधनतो नान्यदिति संसारभेषजं । यदि सत्यं
 तथा वाक्यं तेन शम्भुः प्रसीदतु । सनत्कुमारसंहितायां । वाराणसी तमा-
 साद्य लिङ्गमैश्वरमुत्तमं । प्रतिष्ठाप्य स्वनाम्ना च भविष्यति महातरुः । वि-
 रिञ्चय चकाराज्ञामलमद्वा स्तुवन् हरिः । सौरसंहितायामपि । उमापतिर्नम-
 स्कार्यस्मर्द्धर्षयो हृदम्बुजे । शिवो ध्येयो हरिर्ब्रह्मप्रभुर्गैर्गुणमूर्तिभिः । तस्य
 ध्यानाद्धरिस्संशान्नायणममाह्वयः । देवस्महमशीर्षा च विश्वाप्तो वि-
 श्वतोऽपुवः । विश्वो विश्वस्य निर्माता पालकश्च परात्परः । अक्षरः परमो
 नित्यो हरिर्मायापतिः प्रभुः । पुरुषश्च पुराणश्च तं विश्वमुपजीवति । सो
 ऽयं सर्वमहस्त्वेन तथा सर्वस्मिनापि च । यो यः परायणत्वेन परब्रह्मात्मना-
 पि च । यच्च किञ्चिज्जात्यभिन्नं दृश्यते श्रूयते ऽपि वा । अन्तर्बहिश्चत-
 त्सर्वं व्याप्य तिष्ठत्ययं खलु । साक्षाद्देवान्नावायानां निष्ठा रुद्रः पशोः
 पतिः । अम्बिकापातिरानन्दस्त्वयमेव न संशयः । सदा नारायणस्यापि ब्र-
 ह्मणः परमेष्ठिनः । रुद्रस्यापि शिवो ध्येयः किं पुनस्मर्वदेहिनां । तं सर्व-
 कारणं रुद्रमणीयांसमणोरपि । महान्तं महत्सत्ताक्षात्प्रणवेनः प्रपूजयेत् ।
 इति । कूर्मपुराणेऽपि । श्रीकृष्णः । भवता कथितं सर्वं तथ्यमेव न संशयः ।
 तथापि देवमीशानं पूजयामि सनातनं । न मे विप्रास्ति कर्तव्यं नानवांसं
 कथयन् । पूजयामि तथापीशं जानन्नपि परं शिवं । नैव पश्यन्ति तं देवं

मन्मायाभोहिता जनाः । ततोऽहं स्वात्मनो मूलं ज्ञापयन्पूजयामि तं । न
 च लिङ्गार्चनात्पुण्यं लोके ऽस्मिन् भीतिनाशनं । तथा लिङ्गे हिता वेषां
 लोकानां पुनरेच्छितं । यो ऽहन्तलिङ्गमित्याहुः वेदवादविदो जनाः । ततो
 ऽहं देवमोशानं पूजयाम्यात्मनैव तु । तस्याहं परमामृतिस्तन्मयोऽहं न सं-
 शयः । देवदेवो महादेवस्सदा संसारभोरुषिः । ध्येयः पूज्यश्च वन्द्यश्च
 ज्ञेयो लिङ्गे महेश्वरः । इति । एवमुक्तप्रकारेण सर्वपुराणेष्वपि शिवाचन-
 माचोच्यते ॥ ११७ ॥

स्मृतिरपि ध्रुत्यनुमानापातितया प्रमाणमित्याह—

मूलश्रुतेरनुपलम्भपराहताया-

दूर्ताव या न भवति स्वरसात्प्रमाणं ।

प्रत्यक्षवेदविहितं यजनं त्वदीयं

तस्यास्मृतेरपि किमिच्छासि दृष्टिपानम् ॥ ११८ ॥

अनुपलम्भपराहतायाः अनुपलब्धियोग्यायाः मूलश्रुतेः या स्मृतिः
 नायिकाया अनुपलम्भे तदनुसन्धायिका दूर्ताव स्वरसात्प्रमाणं न भवति
 प्रत्यक्षोदविहितं त्वदीयं यजनं तस्यास्मृतेरपि अनुपलम्भपराहताश्रुतिमूल-
 ास्मृतेरपि दृष्टिपानमिच्छति किं नेत्यर्थः प्रत्यक्षवेदविहितं त्वदाराधनमनुमेय-
 श्रुतिमूलस्मृतिविधानं नापेक्षत इति भावः ॥ ११८ ॥

स्मृतावपि त्वदाराधनमुक्तमेवेत्याह—

पूर्वाहिकानुपदिशन्मियमान्यदेत-

दभ्यर्चनं मनुजैश्चैत देवतायाः ।

तन्मि पुनस्तव महत्यसि देवतात्वे

मृग्ये च काचशकलेन मणेत्येषा ॥ ११९ ॥

गीतिता । पूर्वार्हिकानुपदिशन् नियमान् उपदिशन् देवताया वदेत-
 । मनुजैश्चैत उक्तान् । मनुजैश्चैत उक्तान् । मनुजैश्चैत उक्तान् । मनुजैश्चैत उक्तान् ।

इति तदर्थं न तव किं पुनः त्वदाराधनमेवावोच्यते देवताविशेषात् तत्त्वं
 महती देवतामि तदुक्तं भट्टाचार्यैः । महादेवो देवस्सकलजगदाध्यक्षरण-
 स्वधीमार्गो मार्गः कुपयपथवृत्तिप्रमथनः । तयो योवा कुर्याद्भुजिनमनयोस्तस्य
 निद्रे शिरस्थं चि वादिप्रच्छवदहनो ऽहं वृषसत्वे । इति । तथाहि काचश-
 कले मृग्ये ऽति मणेरूपेणा बालिशस्यापि न सम्भवति ॥ ११९ ॥

पुनरपि बोधायनोक्तमीश्वराराधनं दर्शयति—

पत्न्या समं सह वृषेण वृषेन्द्रकैतो-

मुष्मद्ग्रीनुपदिशं स्विदशावकाशे ।

अभ्यर्चनं भवनकल्पनपूर्वकं ते

बोधायनः कथितवानवयुत्य मृग्ये ॥ १२० ॥

हे वृषेन्द्रकैतो वृषो धर्मः स एव केतुश्च वाहनं च । तथा च स्वा-
 न्दे । कल्पान्ते संहतिं कृत्वा स्वयमेको महेश्वरः । नन्तं परमं भावं स्वा-
 तन्त्र्यं चात्मनस्ममृन् । एकोणा साक्षिणी त्रिधा चतुष्पाष्टिकेश्वरी ।
 तस्यां वेदाश्च मन्त्राश्च संस्थिता व्यङ्गतां गताः । तदा नाहो न रात्रिश्च न
 विष्णुर्न प्रजापतिः । नाकाशादीनि भूतानि किं पुनर्भौतिकं जगत् । धर्मो-
 परा तनुदशम्भेर्हृष्टा नष्टे चराचरं । नाशो भवेति भीयुक्तः वृषो भूत्वेश-
 माश्रितः । सा भूनाशो वृषम्येति तं चक्रे वाहनं शिवः । सर्वदा त्वविना-
 शाय वाहनत्वं भजन्म मे । कृते चर चतुष्पात्वं परिपूर्णमनोरथः । त्रेता-
 यां तु त्रिभिः पादैर्द्विपरे त्वं द्विपाद्भूत । त्वं चैकेन पादेन कलौ पादं
 त्रिभिश्चर । अत एव कलौ सर्वं प्राणिनः पापकारिणः । मूलाधारां च ध-
 र्मेभ्य मान्नानानि कथ्यन् । धारणाद्धर्म इयुक्तः पाननात्पातकन्तवहं । म-
 तिमितकृतं पापमपि पुण्याय कल्पते । मामनादृत्य धर्मो ऽपि पापं म्यात्प्र-
 त्यक्षयकृत् । मान्धारयसि धर्मत्वं वृषरूपेण सर्वदा । त्वाच्चाहं धारयिष्या-
 मि मन्त्रैर्व्योपवृद्धितं । इत्येवं परमाज्ञाप्य वाहनत्वमकल्पयन् । तेन एव
 त्वं पादो दातो न विगृणां पुरां । विष्णुवृषेन्द्ररूपेण दधार शिरसा मृग्ये ।

तस्माद्दर्मसदा शम्भोः वृषरूपेण बाहनं । इति । तथा च महाभारते द्रो-
णपर्वणि । कपर्दिनं वृषावर्तं वृषनाभं वृषध्वजं । वृषदन्तं वृषपतिं वृषभं
वृषभध्वजं । वृषार्जं वृषभोरस्कं वृषभं वृषभेक्षणं । वृषायुधं वृषाधारं वृष-
भूतं महेश्वरं । इति । हे वृषध्वज पत्न्या समं वृषेण धर्मेण सह त्रिदशा-
वकाशे त्रिदशानुवाकशे । अथशूलगवसंवत्सरे संवत्सरे । इत्यारम्य प-
ञ्चाङ्गकरणे ईशानस्यालीपाकपुरस्तरमीशानबलिमुपादिस्तु तन्मतोपजीविना
आपस्तेवेतापि समानेनोक्तं यथा । ईशानस्यालीपाकं श्रपयित्वेत्युपक्रम्य ।
अपरेणाग्निं द्वे कुटी कृत्वा । इत्युपक्रम्य उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाह-
यति लौकिकया वाचा उत्तरस्यां मीदुपं मध्ये जयन्ते । इत्यादि तत्र मन्त्राः ।
अत्वावन्तु हृद्यममचनमर्धधैर्यमसहकेतुमद्रिः । वाताजितैर्बलवद्भिर्मनो-
जयैरायाहि शिघ्रं मम हृदयाय शवा । इत्यावाह्य । उपपृष्टात मीदुपे
मीदुप्यं स्वाहा जयन्नोपपृष्टा जयन्नाय स्वाहा भवाय देवाय स्वाहा ।
इत्यादि । भवस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहा । इत्यादि । भवस्य देवस्य
पुत्राय स्वाहा । इत्यादि । बोधायनीयेत्यादि बल्लिशपग्रहोपपृष्टा ग्रहायै
स्वाहा । इत्यादि क्षेत्रस्य पतिना वयं । इत्यन्ते पार्थदपूजनं दृष्टव्यं
पर्वणे । नृशानकदीपायुपस्थामितिशाननत्पञ्चोवृषबलीनुपदिशन्नपुत्र्य अय-
र्धं तस्य पुत्रकृत्येति वा भागकल्पनपूर्वकमावाहनकल्पनपुरस्तरं ते ऽभ्यर्चनं
यथा । इति ॥ १२० ॥

इत्यम्य महादेवस्ते किं प्रमाणमित्याशंक्यापर्वशिरोवचनं प्रमाण-
मि —

भावान्तराणि परिहाय महस्तु नित्यं

विज्ञानयोगविभवेषु महीयसे यत् ।

देवां महानभिहितो ऽपि ततः कपर्दि-

श्राम तदायमिदमाक्षिरसा निराहुः ॥ १२१ ॥

(कमण्डः)

॥ श्रुतिमूक्तिमात्रा ॥

(पुर्वप्रकाशितात्परम् ।)

भावान्तराणि अवित्याकल्पितत्वेन मृगान्तराणोपमानिषयान् परिहाय
परित्यज्य महस्तु विज्ञानयोगविभवेषु विज्ञानमात्मवैषे तेषु योगान्तरस्य
विभवः अनादिसिद्धमैश्वर्यं तत्र विभवेषु प्रशमायां बहवचने यथाम्भकार-
णान्महीयमे तत्तस्मात्कारणान् हे कपर्दिनं कं शिरः पिपारं पूयतीति क-
पर्दी जटाजूटः सोस्यास्तीति कपर्दी तस्य मन्त्रोपनं मां पिपारं ऽभिहितोऽपि
त्वदीयमिदं महादेव । इति नाम आक्षिरसाः अर्धशिरः अर्धोपायाः । अय-
कस्मादुच्यते महादेवः यस्मन्वीन्मावान्तरिरित्युज्यात्मज्ञानयोगैर्भावे मानि
महीयते तस्मादुच्यते महादेवः । इति शक्येन निराहुः । यत्तु मृदीयते
इति महादेवः छान्दस्तत्वादमानाधिकरण्ये ऽप्यान्वयम् ॥ १२१ ॥

शिवार्चनमेव भोगमोक्षसाधनमित्याह —

देवा तवार्चनविधिस्तरुणैर्दमाले

कामाय कश्चिदपरो दुरितक्षयाय ।

अप्यग्निहोत्रमुभयं वयमात्मनाम-

स्वर्गाय यज्ज्वरिणं यदुरितं क्षिणोति ॥ १२२ ॥

हे तरुणदुर्मांसे तव र्चनविधिर्देवा द्विप्रकारः । तमुद्युहि । आत्मा
राजानं । तव श्रेष्ठं । ज्यम्बकं यन्मणहं । अन्तरिच्छन्ति । इत्यादिश्च नामदं
शिवलिङ्गार्चनं । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत । इत्यादिशिहोत्रानुष्ठानं
तत्र कश्चिदर्चनविधिः कामाय काम्यत इति कामस्वर्गकलं तत्कामना
ष्टितस्मत्सम्यै भवति अपरो ऽर्चनविधिः दुरितक्षयाय दुरितक्षयार्थं मां
क्षाय भवति । कथमेकस्योभयविवत्त्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमूलेन पण्डित्या
अपीति यत् स्वर्गाय यदुरितं क्षिणोति तदुभयं शिवलिङ्गार्चनं भविता
पि अग्निहोत्रशब्देन ज्योतिष्टोमादिकमुच्यते वयमात्मनाम । यानि मा
स्वर्गकामो यजेत तमेतं वेदानुवचनेन द्रावणा विधिनिर्दिष्टं । तत्र
तपसा नाशकं । इत्यादि श्रुतिषु महागानि कामानां वयमात्मना

अग उगोतिष्टोमादेव स्वर्गापवर्गहेतुत्वं शृणुमः । तथा च । महाभारते आ-
नुशामनि कपर्दीणि श्रूयते । एवं नानाविधैर्दिव्यैश्चिदावलिङ्गं समर्चयेत् । म-
रुतमानो मनुष्येण न पुनर्जायते नरः । दत्तं संप्रीणयेदेवी भक्तैर्मद्वतमानसैः ।
मया हि परितुष्टम्य नास्ति लोकेषु दुर्लभं । एवं देवा यजन्तो हि सिद्धाश्च
परमर्षयः । प्रार्थयन्ते परे लोके म्यानमेव हि शाश्वतं । कृष्ण एव हि यष्ट-
व्यो यज्ञ एष सनातनः । सर्वरूपं भवं ज्ञात्वा लिङ्गे ऽर्चयति यः प्रभुं ।
तस्मादध्ययिकां प्रीतिं करोति वृषभध्वजः । पूजयेद्विग्रहं यस्मिन् लिङ्गं
स्थाप्य महात्मनः । तस्माद्यजयिता नित्यं महतीं श्रियमश्नुते । इत्यादि ।
यो न पूजयते मोहालिङ्गं त्रिभुवनेश्वरं । स तु स्वर्गस्य मोक्षस्य न च रा-
ज्यस्य भाजनं । अनिष्टमिष्टमिश्रञ्च त्रिप्रकारमिदं कलं । भवेत्तत्त्वागिनां प्रत्य
न च सन्धासिनां कल्प्ति । इति ॥ १२२ ॥

शिवसंस्कारहीनानां शिवप्रसादस्य निषिद्धत्वात् परिहरणीयत्वमाह—

यद्वास्त्रणस्त्वमसि नाकवचतां निकाये

तुभ्यं निवेदितमभाज्यमिति स्मरन्ति ।

उच्छिष्टप्रीतिं च विशिष्टमपि द्विजानां

भूमौ निवेद्यमपात्रांभसि मज्जनीयम् ॥ १२३ ॥

नाकवतां देवानां निकाये समूहे गन् यस्मात्कारणात् त्वं ब्राह्मणो
ऽसि तत्र श्रुतिः । त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽसि अहं मनुष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्म-
णमुपधावन्मुपत्वा धावामि । इति । तथा च पुराणवचनं । ब्राह्मणो भग-
वान् रुद्रः क्षत्रियो विष्णुरुच्यते । ब्रह्मा वैश्यस्तथा प्रोक्तः वामवदशूद्र उ-
च्यते । इति । अतः कारणात् तुभ्यं निवेदितं प्रसादं समापितं शिवसं-
स्कारहीनानामभोज्यं स्मरन्ति तथा । आदित्यपुराणे । जिह्वाचापल्यसंगु-
ताश्चित्रावन्तारवर्जितः । शिवनिर्गोलपमोजी च रौरवं नरकं व्रजेत् । द्वि-
त्रागामुच्छिष्टं विशिष्टमपि भूमौ निवेद्यं अथवा अम्भासि मज्जनीयं निक्षेप-
णीयं । तथा च कल्पसूत्रं । ब्राह्मणस्वकीयमुच्छिष्टमप्यु वा निक्षिपेत् भूमौ

वा निक्षिपेत् कस्मै चित्तं दद्यात् यदि दद्यात्पुत्राय वा शिष्याय वा न दा-
न्तायानाम्येव धार्मिकाय । इति । अतः खलु महेश्वरानुज्ञया पुत्रतुल्यैश्च-
ण्डेश्वरादिभिर्मृहीतं शिवसंस्कारयुक्तैश्चिदावमनुज्ञाप्य भोक्तव्ये पुराणवचनं ।
मामनुज्ञाप्य देवेशि चण्डेशो ब्राह्मणश्शुचिः । गृहीत मत्प्रसादन्तु मक्त्या
पापनिवृत्तनं । आदिशब्देन ब्राह्मणैः । अनुज्ञाप्य महादेवं चण्डेशश्चात्मशु-
द्धये । धारयेन्मतिमान्मक्त्या प्रसादं पापनाशनं । इति । जगदलोपनिषद् ।
रुद्रभुक्तं भुञ्जीत रुद्रपीतं पिबेत् रुद्रघ्नं न मिमेत् । इति ॥ १२३ ॥

परमेश्वरस्य ब्राह्मणत्वात् ब्राह्मणैस्त्वदुपासनमेव कार्यं नान्यदेवतोपास-
नमित्याह—

त्वं ब्राह्मणस्त्वदुपासनमेव कार्यं

तद्ब्राह्मणैस्त्वदितरे न भवन्त्युपास्याः ।

न ब्राह्मणानवर्णानिपेयणेन

संभाव्येम यदि न भयदं प्रमाणम् ॥ १२४ ॥

त्वं ब्राह्मण, तत्तस्मात्कारणाद्ब्राह्मणैस्त्वदुपासनमेव त्वदुपासनमेव
कार्यं त्वत् भवतः इतरेऽप्युपास्या न भवन्ति । त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽसि
अहमिति प्रपदाक्यः सामवेदमन्त्रः प्रमाणं अमन्दिगवे सन्दिग्यवचनमेत-
त्प्रमाणमेवेत्यर्थः अवर्णनिपेयणेन अत्मनो हीनवर्णादिष्वेवादिदेवतानिपेय-
णेन ब्राह्मणान्न सम्भाव्येम प्रत्युत अब्राह्मणानेव सम्भाव्यामेत्यर्थः उक्तं
हि सामवेदे प्रपदाक्ये । तपश्च तेनश्च । इत्युपक्रम्य मध्ये । त्वं देवेषु
ब्राह्मणोऽसि अहं मनुष्येषु ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावति उपत्वा धावामि ।
इति । ऋद्रं सत्यं । इति श्रुतौ विस्वासास्त्वादिरूपविशेषस्योत्पत्तिशिष्टतया
ब्रह्मण्यन्वयावगमात् नान्यगामि कर्तुं शक्यमिति तादृशान्वयवानयुग्मेनैवः
अद्वितीयं ब्रह्मेत्येव धारणादपि प्रपद्ब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणोत्तमो ब्राह्मणैरुपा-
स्य इति प्रतिपादनादपि । महोपनिषदि । ब्रह्माधिपतिः । इति पदेन
ब्राह्मणस्मन् ब्राह्मणानामधिपतिरिति कर्मधारयसमासश्रयणेन तैर्वा ब्रा-

क्षाणां कूटस्थ इति प्रतिपादनादपि ब्रह्माद्यैस्सर्वैर्ब्राह्मणैस्त्रयीसारभूतगायत्रीमन्त्रवाच्यगर्भपरिशिलनादर्थाश्रयोपासकानामेव ब्राह्मण्यं नान्येषामित्यवगन्तव्यं परब्रह्मस्वरूपस्य मम्यक् निर्द्धारितत्वात् सामवेदप्रपदमन्त्रेऽपि स एव साक्षाद्ब्राह्मण इत्यभिधानात्तदुपासकानामेव ब्राह्मण्यं । एवं पराशरपुराणेऽपि । ततो त्रिप्रस्य मन्त्रन्वदिशन्नेव हि युज्यते । मंकरास्सर्वदेवाश्च वृषलश्च पुरन्दरः । पितामहस्तु वैद्यश्च क्षत्रियः परमो हरिः । ब्राह्मणो वै सदा लोकं ब्राह्मणं चोपधावति । महाब्राह्मणमीशानमुपधावेन्नचेतरं । इति । यजुर्वेदेऽपि । यो वै स्यां देवतामतिरयजते प्रस्थाप्यै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति । इति । अतिरयजते अतिक्रम्य यजते स्तस्य देवतायाः देवतान्तरयजनमेवातिक्रमः तस्मात्स्वायै देवतायै प्रच्यवते परां गतिमपि न प्राप्नोति पापीयान्भवति । इति तस्यार्थः । यजुर्वेद एत । एष वो भरताराना सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्याह तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः । इति । यजुर्वेदं क्षत्रियस्याहुर्गोभि सामवेदो ब्राह्मणानां प्रमूगिः । इति । अनेन रुद्रदेवत्वसामवेदप्रमूता ब्राह्मणाः तस्मात्तथां रुद्र एतोपास्य इति श्रुतिषु बहुधा श्रूयते अग्नेदं प्रसङ्गाङ्गमूचिरे यस्य पितृपितामहप्रपितामहा यं देवमारापयन्ति अमावपि तं देवमारापयेदिति नियम इति तन्न पिचाद्यारायिते भक्त्यभावात् तथाहि वैष्णवस्य दशरथस्य पुत्रो रामो माहेश्वरः माहेश्वरस्य हिम्यकशिपोः पुत्रः प्रह्लादो वैष्णवः वैष्णवस्य वसुदेवस्य पुत्रः कृष्णो माहेश्वरः वैष्णवस्य पराशरस्य पुत्रः व्यासो माहेश्वरः । इति । प्रतिष्ठाप्य महादेवं सेतुमध्ये स राघवः । अवाप परमां सिद्धिं शिवे शोभोऽनुग्रहात् । इत्यादिना रामचन्द्रस्य माहेश्वरत्वमवगम्यते व्यासकृष्णयोगस्त । तस्माद्ब्रह्मात्मपरो नान्यदिशवभक्तो जगत्पते । न कृष्णादधिकस्तस्मात्पिता माहेश्वराग्रणीः । नार्जुनेन समदशशोभोर्भक्त्या पूतो भतिष्यति । मुनिना यथायमिमुं कृष्णं वा देवकीमुतं । इत्यादि ॥ १२४ ॥

ननु शिवसंस्कारहीनानां शिवप्रमादस्याभोज्यत्वे को हेतुरिति श्लोकत्रयेणाह --

उत्कर्षतः परिहरन्त्यपकर्षतो वा

का वासना भवति कस्य कृते न विद्वः ।

यदीक्षितस्य पतितस्य च तुल्यरूपं

प्रत्यादिशन्नि भुतयः कमनीयमन्नम् ॥ १२५ ॥

उत्कर्षतः उत्कृष्टात् शिवप्रमादं परिहरन्ति अपकर्षतः निकृष्टाद्वा अत्र च का वासना भवति कस्य प्रयोजनस्य कृते कारणायेति न विद्वः न जानीमः वचनव्यतिरिक्तं किंचिदपि निमित्तं न दृश्यत इत्यर्थः यत् यस्मात्कारणात् भुतयः दीक्षितस्य पतितस्य पतनीयब्रह्महत्यादिपातककारिणश्च कमनीयमन्नं तुल्यरूपं प्रत्यादिशन्ति प्रत्याक्षते अभोज्यमिति वदन्तीत्यर्थः । तथा च हागीतः । यदन्नं प्रतिलोमस्य शूद्रजस्योत्तमस्त्रियां । महापातकिनश्चैव यदन्नं स्वीकृतं तयो । अत्र कृच्छ्रं चरेद्भुक्त्वा प्रमादाद्ब्राह्मणममकृत् । इति । वर्ज्यालो दीक्षितो विधेयान्नद्राजपरिग्रिया । इति ॥ १२५ ॥

चण्डालचण्डिलचितानलशौण्डिकानां

गोब्राह्मणज्वलनदीक्षितयोपितां च ।

स्पर्शः कया भवति वासनया निषिद्धः

स्पृष्टेषु वा शिव कया चिहिता विप्रद्विः ॥ १२६ ॥

चण्डालचण्डिलचितानलशौण्डिकानां अत्यन्तनापितचितान्निमद्यविकथिणां । समौ चण्डिलनापितौ । इत्यमरः । गोब्राह्मणज्वलनदीक्षितयोपितां च स्पर्शः कया तामनया निषिद्धो भवति एतेषु स्पृष्टेषु कया तामनया विमुद्धिः प्रायश्चित्तं विहितं गोब्राह्मणादीनामकारणस्पर्शो निषिध्यते प्रायेण गुरुशुश्रूषणाद्यर्थेनेति अत्रापि च वचनादते नान्यत्कारणमस्तीति भावः ॥ १२६ ॥

वर्ज्यान्नाहुरपि दीक्षितमधिकल्पं
भोज्यान्ममेव कृतराजपरिक्रयं तं ।
शंखास्थि पावनमपावनमस्थि तृणा-
मित्थं स्थिते वचनमत्र परायणम् ॥ १२७ ॥

अधिकल्पमपि दीक्षितं वर्ज्यान्नाहुः कृतराजपरिक्रयं कृतसोमवि-
क्रयिणं तं दीक्षितमभोज्यान्ममेवाहुः । तत्र श्रुतिः । कृतराजपरिक्रयो ऽभो-
ज्यान्नः । इति । पुराणवचनं च । वर्ज्यान्नो दीक्षितो विप्रैः यावद्वाजप-
रिक्रयः । इति शङ्खास्थि पावनं तृणां अस्थि अपावनमाहुः । तत्र स्मृतिः ।
नारं स्पृष्ट्वाग्निं सस्त्रहे मवामा नलमविशेत् । इति । इत्थं स्थिते नः अ-
स्माकं वचनमेव परायणं परमकारणं न युक्तिः ॥ १२७ ॥

इदानीं शिवप्रसादव्यतिरिक्तं ब्राह्मणानां भोज्यमित्याह—

अब्राह्मणैः क्षुद्रपयातकमस्तु भोज्यं
यद्देवतान्तरनिषेदितमुक्तमग्नं ।

तद्ब्राह्मणैरपि किमीश्वर वैश्वदेवे
भार्यो बलिर्बलिमतामशितेन तेन ॥ १२८ ॥

देवतान्तरनिषेदितमुक्तं विष्णवादिदेवताभुक्ताङ्गिभ्यो यदन्नं तद्ब्राह्म-
णैः ब्राह्मणव्यतिरिक्तैः सत्रियादिभिः क्षुद्रपयातकं भोज्यमस्तु तेन अशितेन
विष्णवादिदेवताभुक्ताङ्गिभ्यो वैश्वदेवे बलिमतां अग्न्यादीनां ब-
लिर्भार्यः किं दातव्यं नेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

अत्रैव मतान्तरमुपक्षिप्य दूषयति—

देवान्तैरशितमुक्तमनगशासि
नश्रन्ति चेदनाशितेन बलिं हरन्तः ।

आद्यैकदेशविहितो बलिरन्यथास-

कालं फलाय विपरीतफलश्च तेषाम् ॥ १२९ ॥

हे अनङ्गशासिन् परमेश्वर अनशितेन देवान्तरभुक्ताङ्गिभ्यो दान्येन
बलिं हरन्तः बलिहरणं कुर्वन्तः देवान्तैः विष्णवादिदेवान्तैः अशितमुक्तं

भुक्तोङ्गिभ्यो न अश्रन्ति चेत् बलिः आद्यैकदेशविहितः आद्यमशनीयमन्नमि-
त्यर्थः तदेकदेशकृतस्मन् एतेषां फलाय नालं न समर्थः किन्तु विपरीतफ-
लः आभिचारफलजनकः तदन्तरदेवताभुक्तोङ्गिभ्यो ब्राह्मणाभोज्यमिति
वचनादर्थोपत्तिप्रमाणेन । अप्रतिषिद्धमनुमतं । इति न्यायेन महेश्वरप्र-
सादो ब्राह्मणैरेव सकलपापनिर्हरणार्थं ब्राह्म इति भावः अनेन ब्राह्मणै-
रिदं प्रसाद एव भोक्तव्यः नान्यदेवताप्रसाद इत्युक्तं । तथा च ।
शैवे । शम्भोर्निर्माल्यकं शुद्धं भुञ्जीयात्सर्वतो द्विजः । अन्यदेवस्य निर्मा-
ल्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं करोत् । इति । रुद्रभुक्तं भुञ्जीत । इति श्रुतिसाम-
र्थ्याधीश्वरभुक्तोङ्गिभ्यो न तु वैश्वदेवभोजनयोः कर्तव्यतेति हि स्थितं विशेषत-
दिष्टाष्टाह्मणैरेव शिवप्रसादभोक्तव्यत्वे जावालीया श्रुतिः । रुद्रेण भुक्त-
मश्रन्ति रुद्रेण पीतं पिबन्ति रुद्रेणाघातं जिघ्रन्ति । तस्माद्ब्राह्मणाः प्रशा-
न्तमनसो विद्वांसो निर्माल्यमेव भक्षयन्ति निर्माल्यमेव निषेधे निर्माल्यमे-
वाश्रीयादिति । तथा च स्कान्दे । शिष्टादशान्नाश्च रुद्रेण भुक्तमेव हि
भुज्यते । घातमेव हि जिघ्रन्ति पीनमेव पिबन्ति च । शिवप्रसादस्य ब्राह्मणै-
रेव भोक्तव्यत्वमकरणे प्रत्ययायं बाह । कठश्रुतिः । त्रिगुप्साममश्रीयाद्यदि
पाप्मन् शिवे नार्पितं भुञ्जु तदेनो भुञ्जु कृमिं भुञ्जुषो गच्छेत् । इति । अ-
स्यार्थः । त्रिगुरुनि ब्रिहः गावः यस्येति त्रिगुः अत्र गोशब्देन चक्षुरिन्द्रि-
यभुज्यते व्यञ्जक इत्यर्थः तेन त्रिगुणः प्सातं प्सा भक्षणे प्साधातोः कर्म-
णि निष्ठा ततः प्सातन्व्यञ्जकेन भक्षितं अश्रीयात् भुञ्जीयात् हे पाप्मन् शि-
वे नार्पितं यदि भुञ्जु यद्यश्रीयाः तत्कारणादिनो भुञ्जु एनदशब्देन महापा-
तक्रानो यत् फलं शिवानर्पितभोजने भवतीति तात्पर्यं किमिं भुञ्जु अत्र
कृमिभक्षणे अयमक्षणे यदुपपादकं तत्फलं च शिवे नार्पितभोजने भ-
क्षणि अप्रयोगच्छेति वीप्सायां अधो गच्छ नरकं गच्छ पुनः पुनः सर्वका-
लं नरकपाती भवेत्यर्थः । तथाचपाप्मवचनं । असमर्प्योदत्तं शंभोर्भुक्तं
पादति पाति चेत् । श्रमाममस्थि मूत्रं च भुङ्क्तेष्वदति पाति च । निर्वि-

कल्पयिष्यां शोभोर्भुकोच्छिष्टाक्षपानकं । योभुङ्क्ते स गणाधीशो यावज्जीवं
प्रतिज्ञया । इति ॥ १२९ ॥

इदानीमीश्वरस्य ब्रह्महनननिमित्तं भिक्षाटनमिति भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं ब्रह्म-
हननाभावं प्रतिपादयति—

ब्रह्माणमीश्वर पुरा हनवानसीति
भिक्षाटनं विमृशतः प्रतिभानमात्रं ।

यत्पंचमे शिरसि पुष्पसमं निकृते

जीवंतमेनममितायुषमाहुःगप्ताः ॥ १३० ॥

हे ईश्वर ब्रह्माणं पुरा हनवानसीति भिक्षाटनं विमृशतः पर्यालोच-
यतः पुराणस्य प्रतिभानमात्रं यत् यस्मात्कारणात् पञ्चमे शिरसि पुष्पसमं
यथा भवति तथा निकृते छिन्ने सति जीवन्तमेनममितायुषं आत्मा आहुः
तस्मिन्मृते खलु तद्भवनप्रायश्चित्तवत्या भिक्षाटनं स तु न मृतः अतो न
तद्भवननिमित्तं भिक्षाटनं किंतु लोलैवेति भावः ॥ १३० ॥

ब्रह्मसो वसनं शाणं कपालशकलं करे । केतुयष्टौ शवशिरो भैक्षं मा-
तेनिकृतं । इति स्मृत्युक्तप्रायश्चित्तवृत्तलक्षणानां कार्त्स्न्येनादर्शनाच्च न
ब्रह्मवधनिमित्तं भिक्षाटनमित्याह—

आनाभिजानु वसितं वसनं न शाणं
पाणौ कपालशकलं न विलोकितं ते ।

नालंबने शवशिरस्तव केतुयष्टौ

भैक्षं न साप्तभवनं सकलं तदास्नात् ॥ १३१ ॥

आनाभिजानु नाभिपारम्य जानुपर्यन्तं शाणं वसनं न वसितं न
परिहितं ते पाणौ कपालशकलं न विलोकितं न दृष्टं श्रुत्या न श्रुतमित्यर्थः
त। केतुयष्टौ ध्वजदण्डं शवशिरो नास्त्वने न सज्जेते साप्तभवनं सप्तभ-
वेण कियत इति । शोषे । इत्यण् भैक्षं भिक्षासमूहः । तस्य समूहः । इत्यण्
ममता । वसनं । इत्यादि स्मृतिकथितं लक्षणं कार्त्स्न्येन न विद्यते तत्सकल
ममता लोके वेदावरुद्धब्रह्मवधतत्प्रायश्चित्तव्रतमकललक्षणाङ्गीकारेऽपि नेश-
्वरस्य प्रत्ययाय इति भावः ॥ १३१ ॥

(क्रमशः)

अहं ते स्तोत्रीयं स्तोत्राय हितं । तस्मै हितं इतिष्ठः । अर्थं स्वप्न-
निषादकश्चरितपुराणवचनार्थं उपपादितवान् हे भक्तवत्सल शिष्या शिष्यावान्
श्रुतिनाम्बरेण उपलक्षितः श्रुतत्रिपुष्टः यज्ञोपवीतमुपवीय उपवीतं कृत्वा
भक्त इति भाषमाणः आविर्बभूविष कृतस्मरणे लिङ् प्रादुर्भूतः किलासीः
इत्यर्थः ॥ १४८ ॥

प्रसन्नस्य भूतवनेः प्रसादं स्वीकृतवतः आत्मनः तत्स्वीकरणञ्चाह—

भक्तं भवानदित् पार्श्वचरोपनीतं

ममं महेश्वर पयश्श्रपितं प्रसन्नम् ।

भुञ्जान एव तदहं श्रद्धितिप्रबुद्ध

स्वप्नस्समाधिरिति युक्तधियामभिन्नः ॥ १४९ ॥

हेमहेश्वर पार्श्वचरोपनीतं भक्तपार्श्वचरोपनीतं पयश्श्रपितं पयःपकं
पायसं भवानदित् दत्तवान् तद्भक्तमहं भुञ्जान् एव श्रद्धिति प्रबुद्धः स्वप्नोत्थित-
एव प्रसादं स्वीकृतवानस्मि स्वप्नलब्धस्य पायसस्य कथं प्रबुद्धेन स्वीकार
इत्यन आह स्वप्न इति युक्तधियां योगिनां स्वप्नसमाधिरिति अभिन्नमेककथं
यथा समाधि लब्धस्य न मिथ्यात्वं तथा स्वप्नलब्धस्याप्यित्यर्थः ॥ १४९ ॥

एतत्स्तोत्राध्ययनफलमाह—

स्तोत्रमेतद्व्याधाय गृह्यतामर्थमस्य निखिलेन ज्ञाननाम् ।

श्राद्धमन्यदपि नावशिष्यते ज्ञेयमन्यदपि वा न किञ्चन ॥ १५० ॥

अवधाय समाहितचित्तनयावधाय एतत्स्तोत्रं गृह्यतां पठतां तस्य
स्ते प्रत्ये निखिलेन साकल्येनार्थं जानतां पुंमन्यद्वाद्यमपि नावशिष्यते
पठनीयमन्यद्वास्ति अन्यदपि ज्ञेयमपि वा किञ्चन नास्ति सर्वमन्यधीनञ्च
भवनीत्यर्थः ॥ १५० ॥

श्रुतिमूक्तिमालापरिमाणोक्तिपूर्वकं स्तोत्राध्ययनस्य फलान्तराण्यथाह—

पञ्चाशदुत्तरशता श्रुतिमूक्तिमाला

भोगावली भुजगगजनादोदगा ने ।

वेदेषु भक्तिमपरागमवैदिकेषु

तन्त्रेषु भक्तिमनुलां त्वयि च प्रमूते ॥ १२१ ॥

पञ्चाशदुत्तरशतलोकशतं यस्यास्सा पञ्चाशदुत्तरशता भुजराजपनो-
हरा भोगावली कीर्तिपरंपरा ते श्रुतिभूमिमात्रा श्रुतयो वेदा एव कल्पद्रुमा-
स्तेषां मूक्तय एव कुसुमानि तैर्गंधिता माला वेदेषु भक्ति साङ्गेषु आदराति-
शयं अवैदिकेषु मिद्वान्तेषु अपरागं अग्रेहं त्वयि अनुलां च भक्तिं संप्रमूते
जनयति ॥ १२१ ॥

॥ समाप्ता श्रुतिभूमिमात्रा ॥

मिथ्याकल्पितभोगमोक्षद्वयचस्मन्तानसत्त्वापन

व्यग्राणामचिरप्रभावविबुधप्रेम्णा महेश्वरिणाम् ।

मूर्ध्निष्वेकदुरात्मनां विरचिता निर्घातवाताः परै-

र्विद्वद्भिः परमेश्वरश्रुतिकथातात्पर्यसङ्काटकैः ॥

तत्त्वप्रकाशिका व्याख्या शिवलिङ्गभूषुजा रचिता ।

प्रख्यातमेवभक्तिः पुरहरपादाम्बुजापिता सततम् ॥

अद्यतितघटनापटवे प्रकटितकरुणाय गगनसिन्धुभूमे ।

वटतरुमूलावस्थितये विप्रटितनमसे महेश्वराय नमः ॥

॥ समाप्ता चतुर्वेदात्पर्यसङ्काहस्या व्याख्या ॥

मयै साम्नाशिवार्पणमस्तु ॥

ओंतस्मत् ॥

मयै शिवम् ॥

श्रीः

मन्थ्यावन्दनक्रमः ।

इह खलु भूमण्डलेऽवश्यमनुष्ठेयं कर्मास्माभिः । तच्च फल-
प्राप्तानिरपेक्षमिति सर्ववेदान्तसम्मतम् । फलप्राप्तिश्च कर्मणा-
भवतीति श्रूयते । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इतिविधि-
ना स्वर्गकामस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गसुखं भवति । किञ्च स्वर्ग-
लोके कामयुग्मभवति' इति श्रुत्या कर्म्याचिन्कर्मणः कृतस्य काम-
दोहनं फलमुक्तम् । किञ्च कस्याचित् कर्मणः "चन्द्रमसस्ता-
युज्यं गच्छति,, इति चन्द्रसायुज्यं फलत्वेन प्रतिपादितम् ।
कास्मिंश्चियागे यजमानस्य स्वर्गारोहणमव फलमित्यनुष्ठेयते च
स्वर्गारोहणम् । एवञ्च कर्मणा न मोक्षः इति सिद्धे श्रुतिरपि दृढ-
यति । "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्वागेनैके अमृतत्वामानशुः'
इति । अपिच 'पुत्रा ह्येते अट्टाः' इति श्रुतिरपि कर्मरूपपुत्रमट्ट-
माह । किञ्च श्रुतः 'यथेह कर्मचिन्ता लोकः क्षीयते तथापुत्रपु-
ण्यकृतो लोकः क्षीयते' इति कर्मणा लब्धः क्षीणो भवतीत्यापि
ज्ञायते । अत्र च स्मृतयोप्यनुकूलाः । "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकां
विशन्ति । कर्मणा न हि मोक्षस्यान् ज्ञानेनैव भवेद्धि तत् ' इति
पुराणवचनम् । विस्तरभिया वृत्तीह प्रमाणवचनानि नादादि-
यन्ते । तस्मादादौ यद्वक्तं कर्मणा फलप्राप्तिर्भवतीति । सा च
कर्मक्षयरूपिणी । तथाच कर्मक्षयस्य फलत्वेनानुभूतत्वात् नश्यति कर्म-
तत एवाभियुक्ताः । (श्लो) 'पुण्यकर्मविषयव्ययलब्धास्मत्संपदो विपद-
एव विमुष्टाः' इति जन्मान्तगानुष्ठितकर्मफलरूपत्वं सम्पद आहुः ।
तस्मान् किमस्माक कर्मणा बन्धरूपेणेति प्राप्ति समाहितिरिहो-
च्यते । श्रुतिः 'कुर्वन्नेवैह कर्माणि जिजीविषेच्छतम् समाः ।
एवम् त्वयि नान्वयेतोऽस्ति न कर्माल्प्यते नरे' किञ्च 'न कर्म-
णालिप्यते पापकेन' (श्लो) "नालिप्यते कर्मणायम् पद्मपत्रमिवा-

म्भसा । सृकृतं दुष्कृतञ्चापि त्यक्त्वाप्नोति परं पदम् ।
इति स्मृतिरप्यस्माकमनुकूला । गीतायाश्च । “कर्मणो हि सं-
तिदिशास्थिता जनकादयः ।” किञ्च । “कर्मज्यायो ह्यकर्मणः”
इति श्रूयते । साक्षादप्यत्र उपनयनसमये । “अपोशानं कर्म कुरु-
मा सुपुत्राः” इत्यादि । तस्मात् कर्मावश्यमनुष्ठेयम् । पूर्वप्रतिपा-
दितश्रुतीनाम् तु न कर्मानुष्ठाने तात्पर्यम् । अपि तु कर्मफलत्या-
गे । अत एव गीतायाम् । “कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदा-
चन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्माते सज्जोऽस्त्वकर्मणि ।” इत्यादीनि क-
र्मानुष्ठापकानि कर्मफलप्राप्त्यनाशसामतिपादकानि बहूनि वच-
नानि दृश्यन्ते । ग्रन्थाविस्तरमपि तावीह न लिख्यन्ते । एवञ्च ।
“कर्मावश्यमनुष्ठेयम् । तच्च फलप्राप्तिरपेक्षमिति सर्वदेवान्तस-
म्मतमिति” यदुक्तं तत्पिदम् ।

इदपिदानीमुच्यते । सन्ति च बहूनि कर्माणि । तेषु च पु-
रुषं सन्ध्यावन्दनम् । तथा च श्रूयते “अहरहः सन्ध्यामुपासीत”
इति । अहरहारिणि योऽप्याश्रयणात् यावज्जीवानुष्ठेयता सिद्धा ।
“एकान्तनाडीतस्तु भेद्याहीनो दिनत्रयं । द्वादशाहमनघ्निस्याच्छ-
द्र एव न संशयः” इति स्मृत्या प्रत्यवायदर्शनात् इदं कर्मनित्यं ।
मनुरपि “विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिय-
हाञ्चेन्द्रियाणां नरः पतनमुच्छति” इत्याह । तस्मात् संध्यावन्दन-
स्य श्रुतिविहितस्याननुष्ठाने महान् श्रुतिप्रकोपः पातित्यञ्च भवेदि-
ति सिद्धं ।

अथ संध्यावन्दनानुष्ठानप्रकारः । स्नात्वा यथाविधि धृत्याशुष्क-
वस्त्रे, कृत्वागुह्यं यथाभवं, प्रक्षाल्य पादौ, आचम्य च, आरभेय कर्मा-
तत्राचमनमग्न्यः । “अच्युतायनमः, अनन्तायनमः, गोविन्दा-
यनमः,” इति । पञ्चाक्षं केशवादिनामभिः तालुप्रभृतिस्थाना-
नि स्मृयन्ते । अत्रायमाभिप्रायः । संध्यावन्दनस्य मुख्यफलं तु
ब्रह्मानुभूतयामेव । तथापि “असावादित्यो ब्रह्म” इति मन्त्रे स्फुटी

भाविष्यति । ततः “अयमचस्यैव ब्रह्मानुसन्धानं भवती”ति मत्वा
पूर्वकलाप इहाक्रियते । अत्र चाचमने क्रियमाणे अन्तर्मन्त्रपूतज-
लसेकेनान्तःकरणशुद्धिः । ततश्च सर्वनाडीनां जाड्याभावः । बहि-
रिन्द्रियाणां सज्जलांशुलिस्पर्शेन सर्वेषामुज्जीवनं । रात्रावमुद्गानामि-
न्द्रियाणां शुद्धिश्च भवति । किञ्चेदं रहस्यं । इन्द्रियाणाम् तु सर्वा-
णि स्वेषु स्वेषु विषयेषु यथा बलं सञ्चरन्ति । तानि शुद्धिमानपि नरः
ततोऽप्युच्यते, ब्रह्माणि स्थापयितुं न शक्नोति । यथा यद्विचिन्तारार्थं
स्वमयांसि यथाबलं उत्पद्यते तत्तत्स्वेषु तान्निवारयितुं न श-
क्नोति । तथा तत्र लग्नं उपाय आश्रयणीयः । स चायमुच्यते ।
कुत्रचिद्विषयते स्थित्वा इन्द्रियाणि निरुध्यात्मानं विभावयेत् ।
तथेन्द्रियनिरोधनमवश्यमनेन कर्मणा भवेत् बहूभिरदोषभिः ।
कथमिति चेत् । “अच्युतायनमः” इत्युक्ते कोवास्वार्थ इति वृद्धि-
ता चिन्तिते । “यन्नच्युतं भवति सत्यरूपेणावस्थितं तदेवास्वार्थः,
इतिज्ञाते । “अनन्तायनमः” इत्युक्ते यस्यान्तो न विद्यन्ते । “स-
त्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुत्या तदेव ब्रह्मानन्तशब्देनोच्यते ।
“गोविन्दायनमः” इति मन्त्रेण गोशब्दस्य भूमिवाचकत्वात् “गोवि-
न्दता भगवता गोविन्देन महात्मना” इति महाभारतवचनेन श्लया-
नन्तरवाले भृगुद्धारको भगवानिति वाच्यते । अपि च श्रुतिरपि । “उ-
द्धृताभि बराहेण कृष्णेन शतवाहुना” इत्याह । तस्मात् “अयमपि-
शब्दः नारायणारूपं परं ब्रह्मवाह” इति ज्ञातेसाति अस्य सर्ववि-
षयनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्मस्थानमेव रोचते । ततश्च इन्द्रियाणि मन्दं मन्दं
स्वविषयाद्व्यापतिनिवर्त्यमानानि दिने दिने किञ्चित् किञ्चित्
स्वायत्तानि भवन्ति । ततश्चायं स्थिरधीर्भवति । ततश्च वश्यान्द्रियोऽयं
ब्रह्माभिः संधातुं प्रवर्तते । तदानीं तस्य सर्वेन्द्रियाणि सदृशस्सारथं
रिव वश्यानि भवन्ति । अनेनाचमनस्यफलमुक्तं । इन्द्रियस्पर्शेन
इन्द्रियनिरोधस्य लक्ष्यमाणत्वात् । ततश्च प्रकृतमनुसारायः ।

विघ्ननिवृत्त्यर्थं केचिद्विघ्नशमार्थानां कथ्यते । युक्तञ्चेत् ।
 “श्रेयांसि बहुविघ्नानि” इत्युक्ते । ततश्च प्राणायामः भौभूरि-
 त्यादिभूभुवस्सुवरित्यन्तेन मन्त्रेण क्रियते । सच पूरककुम्भक रेचकभेदेन
 त्रैधा भवति । आकृष्य वायुमेकेन नासापुटेन ध्यायन् ब्रह्माणं, अनन्तरं
 मुदरेपवेशयन्, ध्यायन्नासारायणं एकेन नासापुटेन ध्यायन्
 शंभुं, विसृजेत् इति प्राणायामक्रमः । अस्यार्थः । भूरा-
 दिसर्वलोकाः प्रणववाच्यब्रह्मरूपा इति । ततः ‘ममोपा चेति
 मन्त्रः । तस्य च सङ्कल्पापनिवृत्तिपूर्वकभगवत्पदाद् एव-
 फलं संध्यावन्दनस्य’ इत्यर्थः । एतेन कचिन्नित्यानामपि कर्मणां
 फलप्राप्तिरस्तीति प्रतीयते । तथा च धृतिः । “पाप्मानमवधून्व-
 न्ति । सकलं भद्रमश्नुते । ब्रह्माप्नोति” इति । अनन्तरं ‘श्री केशवाय
 नमः’ इतिसवारीणांगुलिना ललाटे स्पृशन्ति केचिन् । अन्ये तन्मात्रगति ।
 अथ आपोहिष्टेति मन्त्रः । अस्यार्थः हे आपः! यूयं मयोभुव-
 स्स्थ हि । मयश्शब्दस्य मुखवाचकत्वस्य ‘मयोभुवे चत्वादिश्रुतौ
 प्रसिद्धत्वात् । मुखप्राप्तिहेतुभूता भवथ’ इत्यर्थः । मुखञ्चात्र जलस्य
 आप्यायनहेतुभूतत्वा दापाततः प्रतीयते । वस्तुनस्तु, ‘यस्य
 पृथिवीशंरीरं यस्यापश्शरीरं’ इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मणस्मर्वशरीरित्व
 श्रवणात् अत्र तदन्तर्वासी परमात्मा प्राप्यते । एवमेव सर्वमन्त्राणा-
 मर्थो वाच्यः । ‘नामरूपे व्याकरणे’ इति श्रुतिश्चेद ममाणं । पर-
 मात्मानस्तु परमानन्दरूपत्वं प्रसिद्धमेव । किञ्च ब्रह्मानन्दादन्यच्च
 न सुखशब्दवाच्यतामहति । कुत इति चेत् तैत्तिरीयोपनिषदि
 आनन्दवल्गो मानुषानन्दपारम्यं ब्रह्मानन्दपर्यन्तमेकैकरमाच्छ
 तगुणितमुक्त्वा परानन्दं वक्तुमिदन्तयाऽशक्ताश्रुतिराह ‘यतो
 वाचो निर्वर्तन्ते’ इति । तस्मात् ‘ब्रह्मानन्द एव परमसुखं’ इति
 गिद्धं । तादृश सुखभूमयः यूयं स्थ । इति यावत् ।

क्रमशः

मन्ध्यावन्दनक्रमः ॥

(पूर्वप्रकाशितात्परं)

सर्वेषामपि मन्त्राणामपिच्छन्दैर्देवतोच्चारणपूर्वकमेवानुष्ठान-
 दर्शनाच्छास्त्रनियमाच्च । अस्य प्रणवाख्यस्य महामनोः परब्रह्मवा-
 चकस्य कृष्णादिक्रमाह-प्रणवस्येति । प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवीगा-
 यत्रीच्छन्दः परमात्मा देवता । अस्य प्रणवस्य निर्वचनमयर्वशिर-
 मि श्रूयते । यथा ॥ श्रु ॥ अथ कस्मादुच्यते प्रणवः यस्मादुच्चार्यमाण
 एव कचो यज्ञाप सामानि अयर्वशिरसश्च यज्ञं ब्रह्मच ब्राह्म-
 णेभ्यः प्रणामयति तस्मादुच्यते प्रणवः इति । अयर्वशिखायान्तु ।
 श्रु । प्राणान् सर्वान् परमात्मानि प्रणामयति नामयतीत्येतस्मात्
 प्रणवश्चतुर्थावस्थितइति । अस्य प्रणवस्य तारकमित्यपि नाम वर्तते ।
 तदाश्रित्य अयर्वशिखायां निर्वचनं कृतम् । श्रु । सर्वेभ्यो दुःखभयेभ्य
 स्संतारयतीति । तारणाच्चारः इति । छान्दोग्ये च । श्रु । ओमित्येतद्
 धरमुद्गीयमुपासीत । ओमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानमित्युक्त्वा,
 पूर्णां भूतानां पृथिवी रसः । पृथिव्या आपो रसः अपामोषधयो रसः
 ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाचोरसः वाचकृग्रसः कृचस्साम
 रसः साम्रजड्रीणां रसः स एव रसानां रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो
 यदुद्गीय इति । प्रणवस्य रसतमत्वं प्रतिपादितं । किञ्च परस्य ब्रह्मणः
 सत्स्वपि बहुषु नामसु इयमेव प्रणवाख्यं नाम श्रेष्ठतमं भवति । यथा
 काश्चित् लोके स्वस्य नाम्न साधारणे सत्यपि स्त्रीयाधपत्यैदुष्यश्रे-
 ण्यादिभिः प्राप्ते नाम्न केनचित्दुष्यमानेऽधिकं सन्तुष्यति, त्वरितत-
 रमभिमुखीभवतश्च, तथा भगवानपि श्रीपञ्चारायणः बहुश्रुतीति-
 हासपुगाणादिषु स्ववाचकतया प्रतिपादितवेदादिभूतप्रणवश्रवणेना-
 भिमृष्टीभवतीति हृदयं । भगवन्प्रादैर्वापि पूर्वोक्तछान्दोग्यव्याख्या-

ने पुराणस्य परमात्ममुख्यवाचकत्वमुक्तं । तथा हि । छा ॥ श ॥
 भा । ओमित्यक्षरमुपासीत । ओमित्येतदक्षरं परमात्मनोभिधानं
 नेदिष्टं । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने सप्रसीदति मियनामग्रदण्डव लोकाः
 इत्युक्त्वा ओमित्येतदूर्चास्वित् परमात्मनः प्रतीकं संपद्यते इत्युक्तं ।
 एवं ओंकारस्य परब्रह्मवाचकत्वं स्फुटं । श्रुतौ च तैत्तिरीयाणां
 श्रु ॥ योवेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृ-
 तिलीनस्य यः परस्मपहेडवरः इति ॥ वेदादिस्थितस्वरस्य प्रणव-
 स्य अर्थः परमात्मा श्रीमन्नारायणः प्रतिपादितः । तैत्तिरीयोपनि-
 षदि प्रथमपञ्चे ओमिति ब्रह्म इत्यारभ्य ब्रह्मैवोपासोतीत्यन्तेन
 सन्दर्भेण इदमेव प्रतिपादितं ॥ गीतायां च । ओं-तत्-सत् इति
 ब्रह्मणस्त्रिधाधोयन्निर्देश इति स्थितं । एवं च सर्वप्रमाणैः प्रणवस्य
 ब्रह्मवाचकत्वं सिद्धं । अत्र च अकारः उकारः मकारश्च घटकाव-
 णाः । तेषामपि देवतादिकं स्वरूपाश्च शिखाश्रुतौ प्रत्यपादि ॥ श्रुओ-
 मित्येतदक्षरमादौ प्रयुक्तं ध्यानन्यायाधितव्यमित्येतदक्षरं परब्रह्मास्य
 पादाथत्वारः । पूर्वस्वमात्रा पृथिव्यकारस्तत्कृष्णिकृष्णवेदः ब्रह्मा
 वसवो ग. म. ग्री गाडपत्योद्वितीयान्तरिक्षम् । सउकारस्तथजुर्धिर्यजु-
 र्वेदः । विष्णुरुद्रास्त्रिदृष्ट दक्षिणाभिः तृतीया द्यौस्तमकारः
 सामामभिसमामवेदः रुद्रादित्या जगत्याहवनीयो यावसाने
 ऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सामोमलोक ओंकारस्तथर्वणः मन्त्रैरथ-
 र्ववेदस्मन्वेतकोभिर्मरुतोऽत्रगाद । एकपिर्मास्वती स्मृता प्रथमा
 रक्तपीता महद्ब्रह्मदेवत्या द्वितीया विद्युमती कृष्णा विष्णु-
 देवत्या तृतीया शुभा शुभा शुक्ला रुद्रदेवत्या । यावसानेस्य च-
 तुर्थ्यर्धमात्रा सा विद्युमती सर्ववर्णा पुरुषदेवत्या सएषबोद्धारः
 पतञ्जलः चतुष्पादः चतुर्दशरः चतुस्स्वरः चतुर्थ्यर्धमात्रा-स्थूलमेत-
 द्वासीमेष्टुतमित्योगांत ॥ अत्र प्रणवे चतुर्थी अर्धमात्रा वर्तते
 नारायणमकारानन्तरम् । तस्यास्तुरीयं अपहतपाप्मत्वादिलक्ष-

णं पुरुषशब्दवाच्यं जगज्जन्मादिकारणभूतं पुरुषसुक्तादिमहोपनि-
 षत्प्रतिपादितम् साखिदानन्दात्मकं परं ब्रह्म श्रीमन्नारायणो
 वाच्यं भवति । एतदेव महद्ब्रह्म ॥ अत्र श्रुतौ शैववैष्णवादि-
 तिनो मिथो विवदन्ते नात्रानुयायाङ्गभक्तिस्नग्भित्वा च तांल्लक्ष्य
 ते ॥ इति प्रणवस्यार्थोऽभिहितः । तस्य कृपिः । महद्ब्रह्म ब्रह्मा
 चतुर्मुखः । देवी गायत्री छन्दः । परमान्मात्रोपास्यदेवता । इति
 कलितं ॥ भूरादिसप्तव्याह्वनीनामित्यादि विश्वेदेवा देवता इत्य-
 न्तस्य सन्दर्भस्यार्थस्मृगमः ततः प्राणायामं कुर्यात् । तस्य लक्षणं
 प्राहण्यरूपि । विस्तरस्त्वन्वत्रावगन्तव्यः । यथोक्तलक्षणप्राणायामं
 कर्तुमशक्तः ओंभुरित्यादिभूभुवस्स्वरोमित्यन्तेन मन्त्रं दशवारं जपेत् ।
 इत्युक्तं । एतदेव महद्भिस्सुष्ठुयते । ततः-आयां-वतिमन्त्रः । आ-
 यात् वरदादिवी अक्षरं ब्रह्म सम्पितं । गायत्री छन्दसां माता इदं
 ब्रह्म जपस्वनः । केचित् देव्यक्षरं जपस्व मे इति पठन्ति । ओंजोऽ
 सि सहोऽसि बलमासि भ्राजोसि देवानां धामनामासि विश्व-
 मसि विश्वायुस्तवेमसि सर्वायुरभिभूः गायत्रीमावाहयामि सावि-
 त्रीमावाहयामि सरस्वतीमावाहयामि ॥ अस्यानुवाकस्यार्थां लिख्य
 ते ॥ वरदा भक्तेशोऽभीष्टानि ददती देवी श्रोतमाना ज्योतीरूपेण
 प्रकाशमानेति यावत् । अक्षरं नाशगदितं नक्षरतीते व्युत्पत्तिः । अथ-
 वा सर्वव्यञ्जु इति । अक्षरं सर्वव्यापकमित्यर्थः । सम्पितं । सम्पक मि-
 तं । भयगतं । वयानिष्टैः आव्यैकवेद्यतया ज्ञातमित्यर्थः । अथवाभावेकः
 संमितं ज्ञानस्यभावमित्यर्थे ब्रह्म अपरिच्छिन्नमित्यर्थः । बृहद्ब्रह्मावि-
 तिधातोरूपं । एतादृशब्रह्मरूपिणी गायत्री आयात्वित्यर्थः । गायत्री ॥
 प्रथमापि द्वितीया । स्वमनुजर्पकनिष्ठव्राणशीला छन्दसां माता वेदा-
 नां प्रभुः । गायतादछन्दसां च माता । अत एवावस्तस्य आह । सर्व-
 व्या वेदेना ममासि यनुजपत इति उवाकणामिति । तथाभूता च । इदं
 पुरांक्तमण्डानन्तरं पुनं गच्छ । नः अस्माकम् । जपस्य मेवय । भवतः

भीतिरिणिरयं ॥ जृषीप्रीतिसेवनयोरिति धातुः । अस्मान् ब्रह्म-
 शब्दमाकुञ्चितिकलितं । अन्येतु—इदं ब्रह्म । स्तोत्ररूपं । वेदं जुषस्व
 गृहाण । इति व्याचख्युः । तन्मते ब्रह्मशब्दस्य वेद इत्यर्थः ।
 किञ्च । इदं गायत्र्यात्मकं परं ब्रह्म स्तुयते । ओजोऽसि हे गाय-
 त्रीत्यध्याहारः । त्वं त्वदाश्रितेभ्योऽस्मभ्यं । ओजोऽसि ॥ तेजोऽ-
 सि । बालणानां बलतेज इति यदुच्यते तत् त्वमेवेत्यर्थः । किञ्च ॥
 श्लो ॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं । यच्चन्द्रमसि यचाग्नौ
 तत्तेजो विद्धिमाभकमिति भगवदुक्तेः ॥ इदानीं भगवद्रूपेण स्तूयमा-
 नाया गायत्र्या स्तेजोरूपत्वं प्रसिद्धमेव । सहोऽसि कल्पान्तका-
 ले भगवतस्मर्वसंहर्तृत्वदर्शनात् सर्वपराभवशक्तिरसीति स्तुयते ।
 एतेन सहस्रशब्दस्य पराभवशक्तिरित्यर्थः बलमसि ॥ यन्निविना
 अकुल्यप्रादिना महागिर्युद्धरणादिशक्तिः बलशब्देनोच्यते तादृशं
 बलमसि । भ्राजोऽसि दीप्तिरसि । वज्रादौ तारुल्यमिव तत्र तत्र का-
 न्तिरूपेण वर्तते इत्यर्थः ॥ देवानां । इन्द्रादीनां । धाम । वासस्था-
 नमसीत्युक्तिरुल्लक्षणं । सर्वेषां स्थानमसीत्यर्थः ॥ नावामि ॥
 सर्वपदार्थवाचकशब्दराशिस्त्वामिति तात्पर्यं ॥ बहुधा परमात्मानं
 गायत्री स्तोत्रमशका श्रुतिरूपसंहरति । विश्वमसीत्यादिना ॥ वि-
 श्वमस्मदृष्टिबुद्धिगोचरीभूतं प्रपञ्चजातं । त्वमसि । विश्वायुः । ते-
 पामायुश्च त्वमसि । सर्वजीवनेहेतुत्वात्परमात्मनः । तथाच । शु-
 तै । कोशेवान्यान् कः प्राप्यात् । यदेष आकाश आनन्दोऽनस्यादि-
 ति श्रुतेः ॥ सर्वं ॥ असि ॥ अस्मदृष्टियुद्याद्यगोचरीभूतं सर्गान्तर-
 मल्लक्षादिकं । तच्च । सर्वायुः । अनुपदप्रतिपादितस्यायुश्च त्वमसी-
 ति सम्बन्धः । अभिभूतो गायत्रीमावाहयामि सावित्रीमित्यादि ॥
 अभिभूः सर्वाभिभवशक्तिः सर्वेजसामभिभवित्वा भानु-
 मानिव सर्वसर्गाभिभवितायमिति भावः ॥ ओं ॥ प्रणवार्थधासि
 अथवा । गायत्र्यावाहने । आदौ । ओं गायत्रीमावाहयामीति म-

स्वध्वने । गायत्रीमावाहयामि गायत्र्यात्मकं परं ब्रह्म सोऽहमिति म-
 मात्मनया प्रापयामीत्यर्थः—अथ कृप्यादिन्यासः । गावित्र्या कृ-
 षिर्विश्वामित्रः । गायत्री छन्दः सविता देवता ॥ तथाच छन्दो-
 त्रे ॥ छन्दां गायत्री सविताचैव देवता ॥ श्लो ॥ मुखमग्निश्चिप्राचैव
 विश्वामित्र कृपिस्तथा । त्रयीशिरदिगस्वास्त्रोविष्णुर्हृदयमवच ।
 उपामनेविनियोगस्मांख्यायनगोत्रिका । त्रैलोक्यं चरणं क्षेत्रं पृथि-
 वीकुक्षित्वच । एवं ध्यात्वा तु गायत्री जपेद्वादशलक्षणांमिति । तत्स-
 वितुमित्यत्र तकारादिवर्णानां प्रत्येकं देवतादिकं वर्तते । ग्रन्थविस्तर-
 भिया नातीव उपपूज्यत इति च नेह तत् ॥ ध्यानं ॥ इत्यो ॥ मुक्ता-
 विदुषमहेमन्तिलयबलच्छायैः सुखैस्त्रीक्षणैः युक्तमिन्दुनिदरस्वमुकुटां
 तत्त्वार्थवर्णात्मिकां । गायत्रीं वरदाभ्यां कुशकशाः शुभ्रं कपालं गु-
 णं शर्दं चक्रमथारविन्दयुगले हस्तेर्वेहन्ती भजे ॥ इति ॥ अथ गा-
 यत्री जपप्रकारः । गायत्री चेत्यजप्या । ओं । भूर्भुवस्सुवः । तत्सवितु-
 वरेण्यं । भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयादिति । आदौ
 प्रणवः । ततः । व्याहृतिः । ततस्तत्सवितुरित्युच्चारयेदिति स्मृ-
 तिप्रकृतं । अत्रकेचिद्योगपात्रबलव्यादयः । आद्यन्तप्रणवयुक्तां
 गायत्रीं जपेदिति वदन्ति । अन्येतु, प्रत्येकं । व्याहृतीनामेकमेकं
 प्रणवमुच्चार्य प्रतिपादञ्च गायत्र्याः प्रणवमेकमुच्चार्य षडोङ्कारं गायत्रीं
 जपेदित्याहुः । तत्सर्वं गृहस्थब्रह्मचारिव्यतिरिक्तविषयमिति स्मृ-
 तिरन्नावल्ल्यामुक्तम् । तथाहि ॥ इत्यो ॥ सम्पुटैकाषडोङ्कारा गाय-
 त्रीं त्रिविधमता । तत्रैकप्रणवा ग्राह्या गृहस्थैर्जपकर्माणि । गृहस्थ-
 ब्रह्मजपव्या सदैव ब्रह्मचारिभिः । संपुटश्च षडोङ्कारा भवेत्तत्पूर्व-
 रेतमाम् ॥ संपुटः । आद्यन्तप्रणवयुक्ता । एका एकप्रणवयुक्ता ष-
 डोङ्कारानु एवाकैव । किञ्च स्मृतिनारममूचये गृहस्थो ब्रह्मचारिच-
 प्रणवाद्यामिषां जपेत् । अन्येयः प्रणवं कुर्यात्तामी बुद्धिमवाप्नुयात् ।
 तत्रैव । सोङ्कारा चतुराष्टत्या विनेयाच कृताशरा—श्रताशरां म-

माहृत्य सर्ववेदफलं लभेत् । एतया ज्ञानया नित्यं वाङ्मयं विदितं
भवेत् उपासितं भवेत्तनयिथम्भुवनसप्तकमिति । गायत्र्येव इह ज-
नाधरेत्युच्यते चतुर्गुह्यत्वा । तथाहि गायत्र्याश्चतुर्विधस्यक्षरवत्त्वात्
प्रणवेन सह एकस्यामावृत्तां पञ्चविंशत्यक्षरवत्त्वं भवति । एवं चतु-
र्गुह्यत्वा गायत्री ज्ञानक्षरा संपद्यते । यद्यपि व्याहृतिस्मेलनेन द्वा-
दशाक्षराणामाधिक्यं भवति । तथापि तन्मात्रत्रिविधस्येऽक्षरसंख्या-
यां जपस्त्ववश्यंकार्य एव व्याहृतीनामपि । इति स्मृतेरभिप्रायः । तथा
स्माभिः गृहस्थैः ब्रह्मचारिभिश्च एकप्रणवेन गायत्री जप्येति निष्क-
र्षः । अन्यच्च । प्रतिपादं विच्छिन्नपादादेव गायत्री जपेदिति नि-
यमः । सैव गायत्री मोक्षप्रदा । अविच्छिन्नपादां न जपेत् । अवि-
च्छिन्नपादानु गायत्री नरकप्रदा । अत्र स्मृतयः प्रमाणभूतास्सन्ति ।
लिरुपन्ते नात्र विस्तराभिप्रायः । अथ जपयज्ञोऽयं त्रिविधो मतः ।
वाचिकः, उपांगुः, मानसश्चेति ॥ एषु पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तर-
श्रेयान् । एतेषां लक्षणान् । स्वप्ताक्षरं स्वपदं आरोहावरोहस्य
रयुक्तं वाचा । न कटस्थश्रोत्रगामिनमिव यम्मन्त्रं जपेत् । सत्राचिकः ।
तथाऽकुर्वन् किञ्चिदोष्ठा धालयन् तच्चलानानुमेयाक्षरं स्वैकवेद्यज-
ब्दं मन्त्रं शनैरुदीर्येत् । सउपांगुः । मानसस्त्वं कार्यः । अक्षरा-
दक्षरं तत्स्वरूपं मनसा सम्यक् विचारयन् तत्तदेवनाध्यानादिपू-
र्वकं प्रद्विभागे तदर्थभूतं परमात्मानश्च मनसा ध्यायन् जपेत् । इति ।
अत्र मानसएव सर्वोत्तम इति स एवाश्रयणीयः ॥ युक्तश्चेत् । वा-
चिकं उपांगीच जपे वाचिकव्यापारस्य सत्त्वात् । बहिर्मुखता संपद्येत ।
मानमेतु जपे अमत्वाद्बहिर्व्यापारस्य मनसश्चेकतानता भवति । ततश्च
परमात्मन्येव स्थिरीभवेदिति स्पष्टिकर्तृणां हृदयं । भगवत्स्मृतिश्च निर-
न्तराकार्या । इति किलाऽस्माकैः प्राचीनैः ब्रह्मविद्भिः तत्रतत्र क्रियायां
ब्रह्मानुगन्धानं मुख्यत्वेन निहतं । तच्चास्माकं ब्रह्मानुसन्धानं,
निरिन्द्रियव्यापारे मानसएव जपे संभवति । अत एव निरन्तर-

ध्यानावश्यकता च भगवद्गीतायामध्यायेचाष्टमेऽभिहितं हरिणा ॥
इत्ये । अनन्तरचेतास्मृतं योषां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः
पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ इति । ततश्च ब्राह्मणानां प्रतिपादने
क्रियाभिर्वादीकौर्मात्रं कालजयतां तत्रनैव क्रियायां सदा ब्रह्मा-
नुसन्धानं भवत्विति पूर्वपामाभिप्रायः । तदविरोधेन मानसो जप
एव ब्रह्मानुसन्धानान्तर्गभूतः अस्माभिर्जप्यऽप्यन्यत्र विस्तरः ।
तथा च स्मृतिः ॥ इत्ये ॥ उत्तमं मानसं जप्यमुपांगमध्यमस्मृतः ।
अथमं वाचिकं प्राहृत्स्मर्षमन्त्रेषु वेदिज्ञाः । इति । अथ जपसमये
ह तपोनिबन्धकम् । ध्यामः ॥ इत्ये । प्रातरुत्तानपाणिभ्यां स्त-
व्याध्यान्दिनमध्यम । अधोमुखाभ्यां पाणिभ्यां सायं सलक्षितो
जपेत् । प्रातर्नामाममी कुर्यान्मध्याह्ने चोरसा ममी । सायंकालेना
भिसमी कर्मा कुर्यादतान्द्रतः । इति ॥ ततः गायत्री गणनपूर्वकं
जपेत् । तत्र गणने करयोः पराण्येव वराणि । यतोऽहोऽयं गायत्री
वेदपाता । वेदस्य परस्त्वेव गीयमानत्वात् । इयमपि परस्त्वेव गण-
नीया । यद्यपि मुक्तामणिमवाल्दभ्रप्रन्थिजविशेषसुवर्णमणिरुद्राक्ष
तुलसीमण्यादिभिः मालां कृत्वा जपः कार्य इत्युक्तं स्मृतिषु, त-
थापि गायत्रीजपे कर्पवर्णानामेव श्रेयःप्रदता पूर्वहराकीर्तनेति सर्वेष्ट-
मिद्धिः । इति गायत्रीजपविधिः ॥ अथ गायत्र्यर्थविचारः— अ-
र्थविचारश्चावश्यकः । महाभाष्ये— अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञा-
ननिन्दा चेत्युपक्रम्य स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत् । अधीत्य वेदं
नावजानाति योऽर्थः । योऽर्थज्ञः सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानवि-
धनपाप्मा इति । अन्यत्र । यदधीतमविज्ञातं निगदन्नेव शब्दयते । अ-
नघ्राविव शुष्कं धौ न तज्ज्वलति कर्हिचित् । किं च योऽग्निं नाचिकेतं
चित्ते । पञ्चैतमेव वेद इत्यादिषु बहुषु स्थलेषु वेदात्क्रियायां
गानप्राप्तकलं तत्तत्प्रकरणार्थज्ञानस्यायुक्तं । तस्मादत्रार्थविचार आव-
श्यकः । एषविषयः पूर्व वक्तव्योऽपि प्रधानत्वात् गायत्र्यर्थविचा-

रस्याथैव स्थले प्रातिपादितः ॥ तत्सवितुराति । सवितुः सर्वजग-
त्सवितुः निखिललोकजनकस्येति भावः । देवस्य द्योतनस्वभावस्य
स्वयंप्रकाशाच्चदेकरसस्येति भावः । तस्य भासा तर्वाभिर्दं विभाती
ति श्रुतेः । वरेण्यं सर्वैरापे स्वाभीष्टसिद्धये प्रार्थनीयं । भर्गः भर्ज
दाह इति धातोर्कृपं । प्रकृतिप्राकृतलक्षणस्य संसारस्य दाहकः ।
यः नः अस्माकं । धियः । बुद्धिवृत्तिः । प्रचोदयात् । स-
दा प्रेरयति । तस्य बुध्यादिप्रेरकस्य सवितुर्देवस्य वरेण्यं परमान-
न्दैकरसं । तन् भर्गः । धीमहि ॥ ध्यायामश्मि । स्मृतिभास्करेऽ
यमेवाभ्योभिहितः ॥ इलो ॥ तदित्येतत्परं ब्रह्म ध्येयं तत्सूर्यमण्डले ।
सान्तस्मकलोत्पत्तिस्थितिर्महार्कारिणः ॥ वरेण्यमाश्रयणीयं य-
दाभागमिदं जगत् । भर्गस्य साक्षात्कारेणाविद्यातत्कार्यनाशनम् ।
(भर्गश्च साक्षात्कारेणाविद्यातत्कार्यदाहकामिति च पाठः ।) देवस्य
ज्ञानरूपस्य स्थानन्दात् कीडतोषिवा । धीमद्वहंस एवेति सदेवाऽधे
दमिद्धये ॥ धियोन्तःकरणे वृत्तिः प्रत्यक्षमवगणकारिणीः । यदित्यस्य
मव्यक्तं सम्यग्ज्ञानादिलक्षणम् । नोऽस्माकं बहुधाभ्यस्तभेदेनानेक-
देहिनाम् । प्रचोदयात् प्रेरयति सत्यज्ञानादिलक्षणः । विश्वामित्रः
इलो ॥ देवस्य सवितुस्तस्य धियो योनः प्रचोदयात् । भर्गोवरेण्यं तद्व-
ह धीमदीत्यर्थ उच्यते ॥ इत्यद्वैतिनामभिप्रायोऽन्वयक्रमश्च न्यरूपि ॥
बैष्णवसम्प्रदायसत्त्वेन लिख्यते । देवस्य । चेतनाचेतनात्मकजगत्
क्रीडायां मोदमानस्य । अथवा निरातिशयकान्तियुक्तस्य सवितुः ।
सकलजगत्सृष्टुः वासुदेवस्य परमात्मनः । वरेण्यं सर्वमहात्मभिः
प्रार्थनीयम् । तन् भर्गः । तेजः । सर्वपामज्ञानान्धकारवायकत्वेन
तेजशब्दवाच्यतासिद्धा ॥ सर्वैकमफलप्राकटैतभूतत्वात् सर्वभरणा
द्वाभर्गः । तन् श्रुत्यन्तोद्धृष्टं भर्गः धीमहि ध्यायेमहीत्यर्थः । देवस्य
भर्ग इति भेदस्तु राहोः शिर इति वत् । आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिनं दि-
व्यतेजोमयं पुण्डरीकाक्षं परमात्मानं श्रीमन्नारायणं निरन्तरं चिन्त-

यामीति भावः ॥ छ। श्रु । य एपोन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो ह
इत्येते हिरण्यममशुहिरण्यकेन आप्रणत्वात् सर्व एव सुवर्णः तस्य
यथा कथ्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी । इति छान्दोग्यश्रुतिश्रानुकूलान्
पक्षे । यः । यत् । सवितुतेजः । नः अस्माकं । धियः ज्ञानानि ।
हानोपादानादिविषयाणि । प्रचोदयात् प्रेरयेत् । प्रार्थनायां लोट् ।
यदित्यर्थे य इति लिंगव्यत्ययः । तथा चायमभिप्रायः । कारणन्तु
ध्येय इति शिखाश्रुतेस्सकलजगत्कारणभूतश्रीमन्नारायण एव ध्येय
इति सिद्धं । योदेवस्तत्रितास्माकं धियो धर्मादिगोचराः । प्रेरयेत्तस्य
यद्भर्गस्तद्वरेण्यमुपासमहे । इति अगस्त्यपुराणवचनञ्च प्रमाणं । शिवा-
स्त्वेवं मन्यन्ते आदित्यो वा एष एतन्मण्डलमित्यनुवाकमारभ्य तैत्ति-
रीयोपनिषत्तुर्नश्वश्चतुर्दशानुवाकस्थितमन्त्रसन्दर्भपर्यालोचन-
वासूर्यमण्डलान्तर्वर्ती परमात्मा सदाशिव एव । नान्यः । तथाच सुद-
र्शनाचार्याः । इलो ॥ मानां भूद्विखिलमन्यदिदं प्रदेशमध्यापितास्तादि-
ति मन्त्रविशेषो भवन्ति । वाच्यं किमस्य सञ्ज्ञिता सवितुर्वरेण्यः किंवा भ-
वो निति विवेकपरं नतेषामिति ॥ किञ्च ॥ इलो ॥ भास्वन्तमेव विषयी-
कुरुतेन मन्त्रः शक्नोति वक्तुमपि देवतमश्वरं त्वां । यस्मादयं त्वयि
निरोहति भर्गशब्दः प्रज्ञाप्रचोदकतया तदधीयसे त्वं ॥ २॥ गाय-
त्रीमन्त्रार्थविचारेणापीश्वरस्यैव गायत्रीप्रतिपाद्यत्वमित्याहानेन इलो-
केन ॥ एषमन्त्रः । गायत्री । भास्वन्नं सूर्यं न विषयीकरोति । किंतु
तदधिदैवं त्वामीश्वरं विषयीकुरुते ॥ कुत इति चेत् । यस्मादयं भर्ग
शब्दः त्वयि निरोहति निरुद्धो भवति । हरस्स्मरहो भर्ग इत्या-
दिना ॥ तत इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ तैरेवात्र पुराणवचनान्युदाह-
तानीह न लिख्यन्ते ग्रन्थविस्तराभिया । ततस्त एव वदन्ति ॥ प्रज्ञा
प्रचोदकोपि परादिश्व एवेति । भर्ग इति शब्दस्य सान्तपक्षे दोष-
माहुस्त एव ॥ तथाहि ॥ इलो ॥ सान्तोयमन्तकरिणो यदि भर्गशब्दः
यत्तत्पदद्वयमनन्वयि लिङ्गभेदात् । अन्वेषयेद्बुधमन्यदनन्यलिङ्गप्रभू-

यगाणामग्रमञ्जस एषपक्षः इति । यो देवस्मवितास्माकमिति पूर्ववति-
पादिनकारेण यः सविता नः । अस्माकं । धियः बुद्धीः । धर्मादिवि-
पणिः । प्रचोदयात् प्रेरयेत् । तस्य देवस्य सवितुरेण्यं भर्गः तद्वपं
धर्माह । तच्छब्दश्चुतेर्यच्छब्दोऽध्याहर्णस्य । यत् सर्वेषां धियः प्र-
चोदयति । तदित्यर्थः । यत् सर्वेभ्यंयन्तदित्यर्थः । अभिवलिङ्गेय-
त्तच्छब्दयोगाध्याह्न्यमाणत्वात् । अयं पक्षः । अग्रमञ्जस इति ॥
तिष्ठन्विदं स्वरेणैवायममुज्जन्त इति निर्णेतुं शक्यत इति चेन्न । घञ-
न्तेवाऽमुज्जन्तेवा न भेदः । धिनित्यादिनित्यामिति उभयोराशुदा-
त्तविधानात् ॥ भर्जते संसारदुःखमिति व्युत्पत्तौ । अकर्तृविचकार-
क इति प्रकथयित्वादत्र न भ्रामाति । तथापि ॥ व्यत्ययोवहलमिति
छन्दासि निर्वन्धाभावादेतदपि सिध्यतीति भावः । तत्र प्रमाणान्तु
भैत्रायणश्रुतिः । भर्गो देवस्य धीमहि ॥ सवितार्यं देवः सोऽस्य भर्गा-
ख्यं तच्चिन्तयामीति भर्गाख्यमित्यकारान्तोपपादनात् सान्त्व-
निरकारि । तथाच ॥ इलो ॥ शब्दश्रुतिर्गमनिवा घञिवा पदान्ते
युक्तेवदव्युभयथा स्वरमायटाच्च । व्यत्यस्तकारकमवैमि पदं घञन्तं
भैत्रायणश्रुतपराहतसान्तभावं । किञ्च भैत्रायणश्रुतौ । एवं पठ्यते ।
भर्गो भवन्तं चिन्तयामीत्युक्त्वा । कोसौ भर्गाख्य इत्याकांक्षायां ।
एष रुद्रो भर्गाख्यो ब्रह्मवादिनो ब्रह्मन्तीत्युपनिषत् । तल्लवकारिण-
श्रावुः । कस्मविताका सावित्रीत्युपक्रम्य । तस्या एष प्रथमः पा-
दः । द्वितीयः पादो भर्गमयः । इति उक्त । अत्र भर्गशब्दस्य
यदि सकारान्तत्वं तर्हि मनोमय इतिवत् भर्गाय इति स्यादिति ।
एतादृशानेकश्रुतिवामाण्यात् सान्त्वो नभवतीति सिद्धान्तयित्वा
तेषामाभमतमन्वयं चाहुः ॥ इलो ॥ भर्गः प्रचोदयति यो धियम-
ग्रधीयां तन्वीमहीति यदना विनिर्माय लिङ्गम् । वाच्यस्य भर्गो भवत-
स्यापदाभिधानं भर्गाख्यमित्यपि च साम्बवचनोपरोधः ॥ अत्रच भर्ग-
स्य इत्यमिहार्थभूतपरमेष्ठ्यग्रहणं । भैत्रायणतल्लवकारश्रुत्वविरोध-
भावात् महाकल्पमस्तीति भावः ।

सन्ध्यावन्दनक्रमः ॥

पूर्वप्रकाशितान्तरम् ॥

आसत्येन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च । सत्येन स-
त्सु मनुष्यमृगपक्षिणगृष्टादिषु निष्ठता सदा वर्त्तमानेनेत्यर्थः । ज्यो-
तिस्वरूपेण स्वस्वरूपेण वा प्रकाशमानेनेत्यर्थः । रजसा ज्योतिषा
आवर्त्तमानः आत्ममन्ताद्याभुवनं परमात्मा अमृतं अमरणधर्मणः दे-
वान् मर्त्यञ्च मरणशीलान् मर्त्योश्च निवेशयन् स्वस्वे व्यापारे नि-
योजयन् स्वकर्मानुगुणमिति शेषः । परमात्मना हि भगवता सर्वे
लोकस्वस्वकर्मणि अस्वतन्त्राः नियुज्यन्ते । तथाच श्रुतिस्मृतिरी-
याणां अन्तःप्रविष्टशस्ता जनानां आश्वत्तरच(शु)क्षरप्रधानममृताक्षरं
ह्रः क्षरान्मानावीशते देवएकः इति । भूयस्मृद्धा पायस्तथेशः विश्वा-
धिपत्यं कुरुते महान्पा इति च । एवं प्रसिद्धा अन्या अपि धृतयोत्र
प्रमाणांततश्च सत्त्वरूपेण प्रकाशरूपेण देवप्रत्योदिषु व्यापकायः पर-
मात्मा स इति फलितम् । हिण्ययेन सविता रथेनादेवो याति भुवना
विपश्यन् । अस्यान्तः हिण्ययेन हिण्ययेनेत्यर्थः । नृ । ऋण्यवा-
स्त्वयवास्त्वमाध्वी हिण्ययानि छन्दसीनि सूत्रतः हिण्ययशब्दस्मा-
धुः । रथेन स्यन्दनेन ध्रु । एकचकमेकधुरं । इत्यादिश्रुत्युक्तलक्षणेन
एकेनैव निमेषार्द्धेन द्विलक्षयोजनगामिना अरुणगाराधिकेन वालग्वि-
ल्यायनेनैकमुनिगमनिविष्टाङ्गमन्ताङ्गागेन रथेन देवः द्रोडासक्तचि-
त्तो भगवान् सूर्यमूर्तिः भुवना भुवनानां विपश्यन् विदेषतः पश्यन्
साक्षिरूपेण पश्यन्नित्यर्थः । अथवा जायमानं हि पुरुषं यं पश्यन्मधु-
सूदनः । ससात्विकस्तु विज्ञेयस्त वै मोक्षार्थचिन्तकः । इति विष्णुपुराणा-
क्तेः क्षीणकल्पपान् जन्तून् विपश्यन् अनुग्रहहृष्टा सर्ववन्धविमोचि-
न्या पश्यन्नित्यर्थः । भुवना इति छान्दसं रूपं भुवनानीत्यर्थं वेदित-
व्यं । एवं कुर्वन् भगवान् आयाति सर्वत्र गच्छति सूर्यरथस्पर्धनिम-
ेषणैव द्विलक्षयोजनगमित्वं धुतिप्रमाणत्वात् । तथाच त्रिलेपु पञ्च-
ते निमेषार्धैर्नैकेन द्वेच क्षते द्वेमहक्षेच क्रममाणयोजनानां नमोस्तु न-
ञ्जिननाथाय इति ज्योतिर्विदामाधुनिकानां सूर्यगमनरूपोयमभिप्रायः ।

यद्यपि नगमणीयः तथापि श्रुतिमनुसृत्यास्माभिरिदालेखि । युक्ति-
रप्यस्ति । साचेह विस्तरभिया बहुविवादभीत्याच न लिख्यते । उदयं
तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरं । देवन्देवत्रासूर्य अगन्मज्योतिरुत्त-
मम् । तमसःपरि तमसः परस्तादूर्त्तमानं आदित्यवर्णं तमसः परस्ता-
दिति श्रुतेः । उत्तरं उत्कृष्टं ज्योतिः तेजोमयं देवत्रा देवानां त्रातारं
रक्षितारं देवं सूर्यं श्रीसूर्यमूर्तिं पश्यन्तः नेत्राभ्यामध्यात्मदृशाच वयं
पुत्तमं ज्योतिरगन्म (श्रु) ज्योतिषां ज्योतिरेकमिति श्रुतेः उत्तमज्यो-
तीहामैतार्थवत्यपसारं परमात्मानं स्वात्मतया अवगच्छामः । ग-
त्यर्थकानां ज्ञानार्थत्वमप्यस्तीति सिद्धान्तः । उदुत्यञ्जातवेदसं देवं
वदन्ति केतवः दृशेविश्वायसूर्यं उति । उन् उ त्यं इति च्छेदः । त्यन्त-
मित्यर्थः । जातानि वेत्तीति जातवेदाः तं जातवेदसं देवं सर्वज्ञं के-
तवः ध्वजवत् स्थिताः किरणाः उत्वहन्ति उद्गमयन्ति प्रकाशयन्ति ।
स्वकिरणैः स्वयम्प्रकाशीभवतीत्यर्थः । किमर्थमिति चेत् दृशे विश्वाय
विश्वजनानां दर्शनाय उदितस्सन् सूर्यः सर्वविषयप्रकाशकोभवतीति
फलितं । खि । श्रु । तथाच खिलेषु ध्रूयते । येनविना तिमिरान्धज्जगदंत-
ग्रत्र सतिच धृतबोधम् । तन्नळिनीभर्त्तारं हर्त्तारश्चापदामीडे । इति ।
चित्रन्देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः आप्राद्यावापृ-
थिवी (आप्राद्यावापृथिवी) अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्नस्थुपश्च देवानां
सुराणां मध्यइत्यर्थः । चित्रमद्भुतं पूज्यमनीकं सैन्यभूतं देववरिणां
कालनेमिनमुचिहिरण्याक्षान्धकतारकादीनां वधे वदपरिकरं सत् उ-
दगात् पूर्वादग्निश्वरादुदियाय । सूर्यादयस्यासुरबलक्षयहेतुन्यात् ।
ततः सूर्यस्य भगवतः अद्भुतदेवानीकत्वं युक्तम् । चक्षुर्मित्रस्येत्यादि
मित्राख्यः कश्चिदेवः तस्य वरुणस्याग्नेश्चायश्चक्षुः उपलक्षणमेतत् ।
सर्वे सर्वेषामेव देवानामयं चक्षुरिति भावः । यतोयं सुराणामपि च-
क्षुर्भवति ततो मनुष्याणामयं चक्षुर्भवतीति किमुवक्तव्यमिति भावः ।
अतोयं भगवान् लोकचक्षुरिति फलितम् । आप्राद्यावोति द्यावापृथि-
वी आकाशं भूमिश्च अन्तरिक्षं स्वर्गादिकं देवेलाकम् ।